ERMENİLER: SÜRGÜN VE GÖÇ

TÜRK TARİH KURUMU

Birinci Dünya Savaşında
hayatını kaybeden
masum insanların anısına.....

ERMENİLER : SÜRGÜN VE GÖÇ

Sevgili Ergun'a
24.12.2004

ATATÜRK KÜLTÜR DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XVI. Dizi - Sayı 101[1]

ERMENİLER : SÜRGÜN VE GÖÇ

Hikmet ÖZDEMİR
Kemal ÇİÇEK
Ömer TURAN
Ramazan ÇALIK
Yusuf HALAÇOĞLU

İkinci Basım

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ-ANKARA
2004

Ermeniler : sürgün ve göç / Hikmet Özdemir... [ve başk.].—
2. bsk. —Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004.
x, 223 s. ; 24 cm.— (AKDTYK Türk Tarih Kurumu
yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 101).

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 975 – 16 – 1708 – 1

1. Ermeniler _ Osmanlı İmparatorluğu. 2. Tehcir _
Ermeniler. 3. Göçler _ Ermeniler. I. Özdemir, Hikmet.
II. Dizi.

956.100491992

ISBN 975-16-1708-1

Kapak düzeni: Burcu HALAÇOĞLU

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ VII
KISALTMALAR IX
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ NÜFUSU 5
1. NÜFUS ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ 5
2. OSMANLI NÜFUSU VE KAYNAKLARI 7
Osmanlı Nüfus Sayımları 7
Salnameler 12
Nüfus İstatistik Defterleri 14
3. DİPLOMAT RAPORLARI 17
4. ERMENİ PATRİKHANESİ İSTATİSTİKLERİ 21
5. İNGİLİZ İSTATİSTİKLERİ (1919) 26
6. AMERİKAN İSTATİSTİKLERİ (1919) 31
7. SEÇİLMİŞ KAYNAKLARDA YER ALAN BİLGİLER 35
8. NÜFUS HESAPLAMALARINDA OLAĞANDIŞI FAKTÖRLER 39
9. ERMENİ NÜFUSU HAKKINDA YENİ ARAŞTIRMALAR 43
10. ERMENİ NÜFUSUYLA İLGİLİ SON DEĞERLENDİRME 49

İKİNCİ BÖLÜM

TEHCİR VE ERMENİLERİN SURİYE'YE NAKLİ 53
a) Tehcire Giden Yol 53

b) Tehcir ve Tehcirle İlgili Raporlar 67
c) Rusya'ya ve Diğer Yerlere Göçler, Kalanlar ve Kayıplar 89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEHCİR SONRASINDA ERMENİLER 109
a) Geri Dönüş Kararnamesi ve Yerlerine Geri Dönen Ermeniler 114
b) Geri Dönenlerin Anadolu'da İşgal Kuvvetleriyle İşbirliği Yapmaları 137
c) Türk Millî Mücadelesini Takiben Dış Ülkelere Göç Eden Ermeniler 142
1- Rusya'ya 158
2- İran'a 161
3- Amerika'ya 162
4- Fransa'ya 167
5- Diğer Ülkelere 170

SONUÇ 175
EKLER 181
1. Kuyumciyan ailesinin, Amerika'daki akrabalarından Halep Konsolosluğu aracılığıyla yardım talebi 183
2. Halep Konsolosunun Suriye'deki Sürgünlerle ilgili raporu 184
3. Halep Konsolosunun Sürgünlerin akıbetiyle ilgili raporu 185
4. Maria Kuyumciyan'ın Konsolosluktan maddî yardım talebi 187
5. Güzelimyan ailesinin vaziyetleri ile ilgili beyanları 188
6. Morgenthau'nun Edward Natan'ın raporunu sunuş yazısı 189
7. Edward Natan'ın 27 Eylül 1915 tarihli raporu 190
8. Boghos Nubar Paşa'nın Fransa Dışişlerine mektubu 193
9. Boghos Nubar Paşa'nın Rus Ordusu'ndaki Ermenilerle ilgili mektubu 194
BİBLİYOGRAFYA 195
DİZİN 211

SUNUŞ

Ermeniler ve Ermeni meselesi üzerine binlerce kitap yazılmıştır. Sizlere sunduğumuz bu kitap, bilimsel kıstaslar ve tarih araştırma usulüne bağlı bir araştırmanın ürünüdür. Bununla, yaklaşık bin yıllık bir Türk-Ermeni beraberliğini, yani kardeşçe aynı devleti paylaştıkları bir dönemi de tekrar hatırlatmaktır. Aslında, bugün bazı sun'i çıkarcı grupların aksine, her iki ulus için, barış ve kardeşliğin yeniden tesisinin doğruları ortaya koymaktan geçtiği bilinmelidir. Hiç şüphesiz ki bundan zarar görecekler, düşmanlıklardan maddî çıkar sağlamakta olanlardır. Tarihin tozlu sahifelerine bakıldığında, milletler arasında kimi zaman savaşların, kimi zaman da iyi ilişkilerin olduğu görülür. İyi ve kötü bütün olaylar, insanlık tarihi için birer tecrübe kaynağı olmalı ve bu tecrübelerden ders çıkarılmalıdır. Bu yolda atılacak her adım, tarihi geçmiş olmaktan çıkaran ve gelecek yapan en değerli insanî çabalar olarak anılacaktır. Biz tarih araştırıcılarının doğruyu ortaya koymaları, muhakkak ki sağ duyulu insanların, oynanmak istenen oyunları daha iyi anlamalarına da imkân tanıyacaktır. Kitapta sunduğumuz çeşitli ülkelere ait belgeler, bugüne kadar Ermenilerle ilgili ileri sürülen iddiaları tamamen ortadan kaldıracak niteliktedir. Buna karşılık halâ verilen bilgileri yeterli bulmayanlar veya inanmak istemeyenler, bu çalışmayı aşan daha kapsamlı bir araştırma yapmak zorundadırlar. Şurası iyi bilinmelidir ki, çeşitli ülkelere ait arşivlerde yaptığımız araştırmalarda, elde ettiğimiz on binlerce belgenin çok azını kullandık. Gerçekten de, gerek 1915 öncesi, gerekse 1915 sonrasına ait Türk-Ermeni ilişkileri konusunda onlarca kitap yazacak materyal olmasına rağmen, seçtiğimiz asıl konudan sapmamak ve "soykırım" iddialarının asıl yüzünü ortaya çıkarmak çabasını

gösterdik. Amacımız, özellikle Osmanlı Ermenilerinin, gerçekten devlet eliyle imha edilmek istenip istenmediğini ortaya koyacak değerlendirmeleri yapmak, eğer yoksa, Ermeni nüfusunun akıbetini ortaya çıkarmaktı. Bunu büyük ölçüde gerçekleştirdiğimizi düşünüyorum. Bununla beraber, açık olmaması dolayısıyla Ermeni arşivlerini inceleme imkânı bulamamamızı, kitabın bir eksiği olarak görüyorum.

Bu kitapta, bütün Ermenileri suçlamak ve mahkum etmek gibi bir niyetimizin olmadığını açıkça ifade etmek istiyorum. Zira, konuyla ilgili kaynaklardan, Türklerle Ermeniler arasında sıkı dostluk bağlarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu dostluk Ermenilere devlet içinde ayrı bir statü kazandırdığı gibi, iki toplum arasında da kuvvetli bağların kurulmasına yol açmıştı. Bundan dolayı bu eseri ortaya koyarken, o dönemin siyasî konjoktürünün etkisinde kalıp, bunu zedelememeye özen gösterdik. Bununla beraber, tarihî hakikatler acı da olsa ortaya konmak durumundadır. Batılı devletlerin siyasî çıkarlarının etkisiyle isyan eden Ermenilerin, buna karşılık ödemek zorunda kaldıkları bedel yüksek olmuş, sonuçta komşularının güvenlerini yitirmelerine ve yaşadıkları toprakları terketmek zorunda kalmalarına yol açmıştır.

Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün "*Tarih ihtiyatsızlar için merhametsizdir*" sözü bir kere daha hatırlanacak olursa, bundan sonra, 1915'lerde kalmanın ve aynı siyaseti ve kini devam ettirmenin kimseye bir kazanç sağlamayacağı bilinmelidir. Yoksa Ermeniler kadar, hattâ onlardan daha fazla müslüman kanının döküldüğü hatırlardan çıkarılmamalıdır.

Prof.Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

KISALTMALAR

a.g.e	adı geçen eser
ABCFM	The American Board of Commissioners for Foreign Missions
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ATBD	*Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*
Ayr.	Ayrıca
AYRP	Rusya Dış Politika Arşivi
Bd.	Band
BEO	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DH	Dahiliye Nezareti
Doc.	Document
ed.	Editör
EUM	Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti
FO	Foreign Office
HCAP	House of Commons Accounts and Papers
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
İ.Ü. KTTY	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazmalar

Krş.	Karşılaştır
NER	Near East Relief
No	Numara
OBE	*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*
RG	Record Group
s.	Sahife
ŞFR	Şifre Kalemi
TTK	Türk Tarih Kurumu
UK ARCHIVES	The National Archives
US ARCHIVES NARA	National Archives and Research Administration [of the United States of America]
vd.	ve devamı
vol.	Volum
WO	War Office
Yay.	Yayınlayan
YMCA	The Young Men's Christian Association
YPRK.AZN	Yıldız Perakende, Adliye ve Mezahib

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşına girerken, Avrupa'daki siyasî gelişmelerden en çok Osmanlı Devleti etkilenmişti. XIX. yüzyılın en önemli gelişmesi, ulusların kendi kaderini belirlemek olarak adlandırılır. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-ı Türk ulusların, öncelikle de Balkan uluslarının bağımsızlık mücadeleleri, Romanya, Yunanistan, Sırbistan gibi ülkelerin tarih sahnesine çıkmasıyla neticelendi. Öte yandan Kuzey Afrika'daki topraklar da Avrupa devletlerinin sömürgesi haline geldi. Osmanlı Devleti tasfiye oluyordu. Yer aldığı coğrafya Doğu-Batı yollarının en kritik ve kilit noktasıydı. Diğer taraftan sahip olduğu Boğazlar Rus Çarlığı'nın Akdeniz'e, dolayısıyla Okyanus'a açılabileceği belki de en emniyetli geçit noktasıydı. Bu nedenlerle 1900'lü yıllardan itibaren, 600 yıllık bir hakimiyet tecrübesine rağmen Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin siyasî arenası içerisinde zor günlere girdi. Balkanlardaki parçalanma süreci artık Anadolu'ya sıçramıştı. 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra hızlanan Ermeni ıslahatı politikası, artık ıslahat yerine bağımsız bir Ermenistan'ı hedefleyen bir biçime dönüştü. Ermeniler tarafından 20'den fazla parti ve dernek adı altında örgüt kuruldu[1]. Bu örgütler bağımsız bir Ermenistan kurmak için terör dahil her türlü yola başvurdu. Yer yer isyanlar çıkarıldı, suikastlar tertip edildi ve en önemlisi etkili bir propaganda başlatıldı. Gerçekte iç politik sancılar içerisinde kıvranan, büyük ekonomik sıkıntı içinde bulunan, askerî alanda yetersizliklerle boğuşan Osmanlı Devleti'nin, bir yandan Ermeni örgütleriyle, bir yandan da Avrupa'nın baskılarıyla baş etmesi mümkün değildi. Sultan Abdül-

[1] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001.

hamid'in, sorunları savaşa girmeden geçiştirme ve erteleme politikasıyla güçlükle elde tutulabilen Balkanlar, Onun tahttan indirilmesiyle birlikte birden çözüldü. 1912'de çıkan Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da karşı karşıya kaldığı son baskı unsurlarını ortadan kaldırdı; Bulgaristan tamamen bağımsız bir ülke haline girerken, Bosna-Hersek de Osmanlı toprakları dışında kaldı. Rumeli, Edirne'ye kadar tümüyle kaybedildi. Avrupa kıtasından büyük çapta atılan Türklerin bundan sonra Anadolu'dan da atılması plânı yürürlüğe sokuldu.

1912'den sonra, özellikle Çarlık Rusyası'nın büyük desteğini alan ve karşılıklı bir dayanışma içinde hareket eden Ermeniler, 1914'te, İngiliz ve Fransızların da katkısıyla önemli başarılar elde ettiler. 8 Şubat 1914'te Hariciye Nazırlığı görevini de üstlenmiş olan Sadrıazam Said Halim Paşa ile Rus elçisi arasında İstanbul'da imzalanan antlaşma[2], Doğu Anadolu'da Vilâyât-ı Sitte adı verilen Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır ve Ma'muretül-aziz'i iki kesime ayırıyor[3] ve âdeta bir Ermeni devletinin temellerini atıyordu. Bu antlaşma aşağıdaki hükümleri içermekteydi :

1- Doğu Anadolu'nun iki kesiminin başlarına seçilecek olan iki müfettişi büyük devletler teklif edecek ve Osmanlı Devleti de kimi atadığını bir nota ile bildirecek,

2- Her müfettiş kendi kesiminde idare, adliye, polis ve jandarmayı denetleyecek,

3- Toprak konusundaki anlaşmazlıklar müfettişlerin gözetimi altında çözülecek,

4- Kanun, nizamnâme ve resmî tebliğler mahallî dillerle ilân edilecek; genel müfettiş mümkün görürse, herkes mahkemelerde ve resmî dairelerde kendi dilini kullanabilecek, ancak

---

[2] Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Inkılâbı Tarihi*, I/1, Ankara 1963, s. 169-172.

[3] İki kesimden biri Erzurum, Trabzon ve Sivas; ikincisi Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'dı.

mahkeme hükümleri Türkçe olacak ve imkân olursa ilgililerin dillerine de çevirisi yapılacak,

5- Herkes, bulunduğu askerî müfettişlik sınırları dışına çıkmadan askerliğini yapacak,

6- Hamidiye Alaylarına Ermeniler de alınacak,

7- Her iki bölgede bir yıl içinde seçim yapılacak,

8- Bölgelerdeki ırk ve dinlere mensup olanlar tespit edilecek,

9- Jandarma ve Polis teşkilâtları mensupları yarı yarıya olacak.

Ekim 1914'ten sonra resmen Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti, bu şartlar altında bir yandan Kafkaslarda Rusya'yla, diğer yandan Çanakkale'de ve Filistin'de İtilâf devletleri kuvvetleriyle çarpışmak zorunda kaldı. Doğuda Rus ordularına yardım eden ve hattâ Osmanlı şehirlerini Ruslara teslim eden Ermeniler, İtilâf kuvvetlerinin Çanakkale'ye saldırdıkları sırada Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ardı ardına isyanlar çıkardılar. Bu arada birçok savunmasız sivil halk katliama uğradı. Durumun daha da vahim hal alması üzerine Osmanlı Devleti özellikle Doğu ve İç Anadolu'daki Protestan ve Katolik mezhebine mensup olmayan Ermenileri, 26-27 Mayıs 1915'te aldığı bir kararla, savaş bölgesine uzak olan Suriye'de Şehr-i Zor'a (Deyrizor) nakletti[4]. Bu operasyonda yaklaşık 450.000 kişi iskân edildi. Bu olay, hem Türkler, hem de Ermeniler için yeni bir tarihî sürecin başlangıcı oldu. Zira Ermeniler artık bin yıldır birlikte yaşadıkları Türklerin güvenini tamamen yitirdiler; Türkler ise Ermenileri katlettikleri iddiasıyla, günümüze kadar gelen bir suçlamayla karşı karşıya kaldılar.

Hakikat, hiç şüphesiz ilgili bütün devletlerin arşivlerindeki bilgilerde yatmaktadır. Bunların başında Osmanlı, Ermeni, Rus,

---

[4] Tehcirle ilgili geniş bilgi için bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 47 v.d.

İngiltere, Fransa, Amerika, Almanya, İsviçre, Avusturya ve İran arşivleri gelmektedir. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki hedefi ile Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan devletlerin, yine o dönemdeki politik hedeflerinin de göz önüne alınması büyük önem taşımaktadır. Bilhassa 1900'lü yıllardan başlayan nüfusla ilgili veriler, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki durumu, Osmanlı ülkelerinden başka ülkelere gerçekleşen Ermeni göçleri ve bunların miktarlarının tespiti, bizi daha net bir bilgiye ulaştıracak, tutarlı veya tutarsız iddiaların ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Nitekim bu çerçevede yaptığımız araştırmalara bağlı olarak, eserin adının "*Ermeniler : Sürgün ve Göç*" şeklinde konması uygun görülmüştür. Buna bağlı olarak da, bu kitapta Ermenilerin savaş öncesi ve sonrasına ait somut nüfus rakamlarına yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ NÜFUSU

1. NÜFUS ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ

Modern tarihte ve diplomaside, kökü derinlerde olan ihtilâflar tartışılırken nüfus araştırmalarının önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir. Bu tür ihtilaâfların çözümünde ortaya konulan nüfus verileri, zaman ilerledikçe tarafların "*diplomatik kutsallık*" atfettikleri menkıbelerinden daha inandırıcı olabilmektedir. Hiç kuşkusuz tarihî ihtilâfların çözümünde her ciddi araştırma, geçmişin karanlığında unutulmuş belgelerin bir parçasını gün ışığına çıkarır. Nüfus araştırmalarının, nesnellikten uzak ve duygu yüklü bireysel tanıklıklara dayalı anlatımlara göre vazgeçilemez üstünlükleri vardır. Her şeyden önce nüfus araştırmaları ikna edici sayısal verilere dayanmak zorundadır. Onların bu özellikleri, "*uydurulmaları*" gibi ihtimalleri imkânsızlaştırır. Ancak güvenilir nüfus araştırmalarından sonra, kökü geçmişte kalan dramatik ihtilâfların dünyasını kaplayan küller süpürülmeye başlanır. Tarihi binlerce yıl geriye giden bir ulusa karşı, yaklaşık yüz yıldır totaliter propaganda teknikleriyle sürdürülen bir ihtilâfın çevresinde saf tutanlar, soğukkanlı adımlarla yeni bir yaklaşımı benimsemek isterlerse, güvenilir nüfus araştırmalarının başarısı sürpriz olmaktan çıkar ve daha kesin bir hal alır.

Bu araştırma, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hükümeti tarafından soykırıma tâbi tutuldukları iddia edilen Ermenilerin 1914 yılındaki nüfuslarının belirlenebilmesi yolunda, Türkiye'deki ve Türkiye dışındaki ülkelerin arşiv belgelerine ve uluslararası literatüre dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Böyle bir ko-

nunun araştırılması, iddiaların gerçek olup olmadığının tespiti için son derece önem taşımaktadır. Yapılması gereken, Ermenilerin 1914 nüfusu ile savaştan sonraki nüfuslarının, elde edilecek sağlam veriler ışığında karşılaştırılmasıdır. Özellikle Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerle, o yıllarda ülke dışına göç eden, başka ülkelere yerleşen ve bulaşıcı hastalıklardan ölen Ermenilerin sayılarının da ortaya konması, iddiaların ötesinde, tarihî gerçeğin ortaya çıkarılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusun belirlenmesi meselesi yüzyıldan fazla bir süreden beri araştırmacıları meşgul etmektedir. Nüfus tartışmasının alevlenmesinde, 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan Ermenilerin çoğunluk olarak yaşadıklarını iddia ettikleri yerlerde reform yapılmasına dair madde etkili olmuştur. Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni Patrikhanesi başta olmak üzere Ermeniler, bölgede devlet kuracak sayıda olduklarını kanıtlamak için kendi nüfuslarına dair "*abartılmış*" istatistikler yayınlamışlardır. Osmanlı Devleti bu gelişmeler üzerine, gerçek nüfus rakamlarını belirlemek amacıyla daha ciddi nüfus sayımlarına yönelmek zorunda kalmıştır.

Bu arada Ermeni Patrikhanesi'nin, Osmanlı resmî istatistiklerini kabul etmeyerek, her fırsatta kendi nüfus verilerini açıklama yolunu seçmesi tabii karşılanmalıdır. Zira Patrikhane, nüfus olarak Doğu Anadolu'da çoğunluk olduklarını kanıtlamak suretiyle Batılı güçleri bağımsız bir Ermenistan kurulması konusunda ikna etmek amacını gütmüştür. Bu çerçevede Berlin Konferansı sırasında, Ermenilerin ve özellikle Patrik Nerses'in öne sürdüğü nüfus, Patrikhane'nin ilk resmî rakamları olduğu halde, taraflarca inandırıcı bulunmamıştır. Buna karşılık Osmanlı Nüfus ve İstatistik Dairesi'nin yayınladığı sayım sonuçları da aynı şekilde kabul görmemiştir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti nüfusunu ve Ermenilerin bu nüfus içerisindeki oranlarını tespit etmeden önce, mevcut kaynakları değerlendirmek yararlı olacaktır.

2. OSMANLI NÜFUSU VE KAYNAKLARI

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı, Dahiliye Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren *Ceride-i Nüfus İdaresi* tarafından 1831'de yapılmıştır. Arabistan dışında, tüm imparatorluğun yalnız erkek nüfusunun belirlendiği bu sayım, daha âdil vergi toplamayı amaçlamaktaydı. Bu yüzden nüfus sayımı geleneksel "tahrir" yöntemiyle yapılmış, hane reisleri başta olmak üzere, taşınır-taşınmaz emlâk ve diğer varlıklar sayılmıştır[5]. Bu sayımdan sonra, sayım işlerinin daha düzenli yapılmasına duyulan ihtiyaç sebebiyle 1858 yılında, Maliye Nezareti'ne bağlı olarak *Tahrir-i Emlâk İdaresi* kurulmuştur. Nüfus işleriyle doğrudan görevli ilk birim ise, 1884 yılında oluşturulmuş, 1889'da adına "*Sicill-i Nüfus Ahali-i İdare-i Umûmiyesi*" denilmiştir. 1913 yılında Dahiliye Nezareti bir tüzükle yeniden düzenlenirken, nüfus işlerini yürüten birimin adı, "*Nüfus Müdüriyeti*" olarak değiştirilmiştir. Bu tüzüğün 12. maddesinde söz konusu birimin görevleri şöyle belirtilmektedir :

"*Nüfus Müdüriyeti, devletin nüfus işlemlerini ve Nezaretin bununla ilgili yazışmalarını yapar ve nüfus istatistikleri hazırlar; nüfus yazımı hakkında gerekli tedbirleri tatbik eder, sonuçları inceler ve birleştirir*".

1918'de, nüfusla ilgili işlemler için "*İstatistik Müdüriyet-i Umûmiyesi*" adı altında oluşturulan birim, bir yıl sonra "*Merkezî İstatistik Encümeni*" olarak yeniden teşkil edilmiştir[6].

Osmanlı Nüfus Sayımları :

Ermeni meselesinin ortaya çıkışını izleyen dönemde Osmanlı Devleti genelinde ilki 1881/82-1893 ve ikincisi 1910/11 olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak 1909 yılında da özellikle gayrımüslimlere askerlik yükümlülüğü getirilmesi se-

---

[5] E.Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Ankara 1943.

[6] Adnan Güriz, *Türkiye'de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, (Türkiye Kalkınma Vakfı Yay. Ankara, 1975), s. 19-20.

bebiyle bir nüfus çalışmasına başlanılmıştır. Bu çalışmanın bütün ülke genelinde yapıldığına veya sonuçlarının nerede yayınlandığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 1914 yılında yayınlanan nüfus istatistiklerinin özellikle gayrımüslim erkek nüfus hakkında yeni veriler içermesi ve 1914 yılında "*Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*"[7] adıyla yayınlanan bir nüfus istatistiği bulunması, bazı yerlerde 1910/11 sayımın sonuçlarının günün ihtiyaçlarına göre yeniden değerlendirildiğini göstermektedir.

Osmanlı nüfus sayımları yapılışları, içerik ve demografi yöntemlerinin uygulanması bakımından Batı ülkelerinde yapılan sayımlarla önemli farklılıklar göstermektedir[8]. Osmanlı nüfus sayımlarının asıl yapılma amaçları askere alınacak potansiyel nüfusu ve vergi mükelleflerini tespit olduğundan, 1909 öncesi Osmanlı nüfus sayımları müslüman erkek nüfusun tespiti ile yetinmiştir[9]. Bununla birlikte din görevlileri, İstanbul doğumlular, Mekke, Medine ve Cidde'de oturanlar askerlikten ve vergiden muaf oldukları için nüfus sayımlarında kaydedilmemişlerdir. Müslüman erkek nüfus arasında 50 lira ödeyerek askerlikten muaf olanlar veya başka sebeplerle muafiyet hakkı elde edenler de bulunmamaktadır. Göçebe nüfus da 1880 öncesi sayılmamış, ancak bu tarihten sonraki nüfus sayımlarında sayıma dahil edilmiştir. Buna rağmen sayıma ait veriler, aşiret reislerinin beyanları doğrultusunda olduğundan, tam anlamıyla güvenilir olmaktan uzaktır. Bütün bunlara rağmen Osmanlı nüfus istatistiklerinin erkek nüfus hakkındaki verileri -Doğu Anadolu gibi

---

[7] 1330/1914 tarihinde Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti tarafından yayınlanan bu istatistik, özet olarak da *Tableaux indiquant le nombre des divers elèments de la population dans l'Empire Ottoman au 1 Mars 1330 (14 Mars 1914)*, Constantinople, 1919 adıyla yayınlanmıştır.

[8] Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914", *Asian and African Studies*, 15, no.1 (1981), s. 3-44.

[9] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, (The University of Wisconsin Press, Madison, 1985), s. 9.

devlet otoritesinin tam olarak kurulamadığı yerler hariç- gerçeğe en yakın olarak kabul edilmektedir.

1880'li yıllardan itibaren yapılan Osmanlı nüfus sayımlarında kadın nüfusu da tespit edilmeye çalışılmıştır. Sayım sonuçlarında, kadınların sayıları erkeklere nispeten az gösterilmiştir. Ömürlerinin 24 yılını askerî yükümlülük altında geçiren ve savaş alanlarında hayatlarını kaybeden erkeklerin sayısının daha fazla olması şaşırtıcıdır. Dolayısıyla kadınların tam olarak sayılmadığını kabul etmek pek de yanlış olmasa gerektir. Müslüman nüfus ile ilgili önemli bir eksiklik ise, etnik durumu ve mezhep farklılıklarını ortaya koyacak bir tasnif yapılmayışıdır. İnsanlar bir çok nüfus defter veya sayımlarında Türk, Kürt, Arap gibi ayrıma tabi tutulmadan kaydedilmişlerdir. Bu bakımdan müslüman nüfusun etnik dağılımı hakkında tahminler yapmak zorlaşmaktadır.

Osmanlı sayımlarında ülkedeki gayrımüslimler hakkındaki veriler için de benzeri eksiklikler dile getirilebilir. Osmanlı gayrımüslimleri cizye vergisi mükellefi olduklarından, titizlikle nüfuslarının yazılması gerekmektedir. Ne var ki verginin 15-75 yaş arasındaki nüfustan toplanması ve yine çok sayıda vergiden muaf tutulan kimse bulunması, Osmanlı nüfus bilgilerinin eksiksiz olarak kabul edilmesini güçleştirmektedir. Üstelik gayrımüslimlerden verginin millet liderleri aracılığıyla ve tek tek hane hesabıyla değil de bir paket halinde toplanması geleneği, nüfus hakkındaki verilerin güvenilirliğini zayıflatmaktadır. Cemaat liderleri de, vergi yükünden kaçmak amacıyla, her zaman nüfusu olduğundan düşük gösterme eğiliminde olmuşlardır. İkinci Meşrutiyetten sonra gayrımüslimlerin askere alınma kararının verilmesi ve cizyenin kaldırılması, Osmanlı nüfus sayımlarında dinî kimlik temelinde kayıtlara son vermiştir. Bu nedenle 1909 sonrası yayınlanan nüfus istatistikleri daha güvenilir olarak kabul edilmektedir. Yöntem olarak eldeki verilere birkaç puan ilâve edilmesi bu istatistiklerde sıklıkla benimsenmiştir. Özellikle ya-

bancı demografi uzmanları ve seyyahlar bu metodu daha güvenilir ve güncel istatistikler elde etmek için kullanmışlardır[10].

Osmanlı nüfus sayımları, yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde ele alındığında, en güvenilir verilere sahip nüfus sayımları olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusu da, diğer kaynaklara göre daha güvenli bir şekilde tespit edilebilmektedir. Nitekim aşağıda da işaret edildiği gibi, özellikle bazı otoritelerce daha güvenli nüfus verileri olarak kabul gören konsolosların ve Ermeni Patrikhanesi'nin rakamları, aslında Osmanlı nüfus sayım sonuçlarının ve salname verilerinin metotsuz bir şekilde yükseltilmesinden ibarettir.

Çeşitli araştırmalarda detaylı bir analize tabi tutulan sayım sonuçlarına göre 1893 yılında Osmanlı Ermenilerinin İstanbul ve çevresi dahil nüfusu 1.001.465'dir. Yalnız, bu rakam içerisinde Katolik ve Protestan Ermeniler bulunmamaktadır. 1893 tarihli sonuçlarda toplam Osmanlı Protestan nüfus zaten 16.628 kadın ve 18.791 erkek olmak üzere toplam 35.419 olarak kaydedilmiştir. Buna İstanbul ve çevresindeki çoğu Ermeni olan 819 Protestan da eklendiğinde 36.238 sayısına ancak ulaşılmaktadır. Buna karşılık Katolik Ermeniler sayıca çok daha fazladır. Nitekim 1893 tarihli sayım sonuçlarında İstanbul dahil Katolik nüfus 149.786'dır. Bunların yarısı veya çok az fazlasının Ermeni olabileceği düşünülebilir. Çünkü 1910/11 sayım sonuçlarında 89.040 Katolik Ermeni kaydedilmiştir. 1894 yılında Sadaret için hazırlanan ve 1893 sayımını esas alan bir nüfus özeti tablosunda Ermeniler, toplam 998.428 olarak verilmektedir[11]. Bu sayıya Gregoryen olmayan Ermeniler eklenmemiştir[12]. 1895 tarihli bir

---

[10] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 6.

[11] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s.152. Bu sonuçların kaynağı BOA, Sadaret, Hususi Maruzatı, H.3 C 1312, no. 2072 (2 Aralık 1894) tarihli belgedir.

[12] Sayımların yapıldığı tarihlerde İstatistik Genel Müdürlüğü'nün başında 1893-94 yıllarında Fethi Bey adlı bir Ermeni, 1897-1902 yılları arasında Migirdiç Sinabyan Efendi adlı bir başka Ermeni ve 1903-1908 yılları arasında da Rober Efendi adlı birisi görevlidir. Bkz: Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9/2, (1978), s. 251.

başka belgede ise Ermeni nüfus 1.031.824 olarak verilmiş, fakat Protestan ve Katolik Ermeniler hakkında bir açıklamaya yapılmamıştır[13]. Yine 1897 yılında hazırlanan bir cetvelde 1.042.374 Ermeni kaydedilmektedir[14]. Aynı şekilde Katolik ve Protestan Ermeniler hakkında da bir açıklamada bulunulmamıştır. Ancak etnik köken belirtilmeden Katoliklerin sayısı 120.479 ve Protestanların sayısı da 44.360 olarak kaydedildiğine göre Ermeni nüfusundaki artışın diğer milletlere paralel ve makul bir düzeyde bulunduğu söylenebilir.

1910/11 sayımına göre ise Ermeni nüfusu 1.050.513 Gregoryen ve 90.050 Katolik olarak toplam 1.140.563'dür. Protestan Ermeniler ayrıca kaydedilmemekle beraber toplam Protestan sayısının 53.880 olduğu bilinmektedir. Böylece Ermeni nüfus 1.194.443 rakamına ulaşmaktadır[15]. Bu rakam 1914 sayımına göre ise Katolik Ermeniler dahil toplam 1.229.007'dir[16].

1893 ile 1914 Osmanlı nüfus istatistikleri karşılaştırıldığında dikkati çeken önemli bir husus, Ermeni nüfusun yüksek oranda artmış olmasıdır. 1893 sayımında, 1.001.465 olan Ermeni nüfusu, 1910/11 sayımında 1.120.768, 1914'te ise 1.294.831 olmuştur. Başka bir ifadeyle Ermenilerin nüfusu 1893'ten 1914'e kadar % 30 (293.366 kişi) artmıştır. Bu artış, 1878'den itibaren Ermenilerin devlete ve yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları topluluklara karşı giriştikleri irili-ufaklı çatışma ve ayaklanmalarda, Ermenilerin katledildikleri şeklindeki iddiaların tartışılmasını gündeme getirmektedir[17].

---

[13] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 156. Burada kaynak alınan belge için bkz. BOA (Y) (P) 1171 "Sicill-i Nüfus, İdare-i Umumiyesi, 14 Mart 1895.

[14] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 160; kaynak IUKTY 9184.

[15] Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle Eastern Studies* 9, (1978), no. 3, (September, 1978), s. 13.

[16] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 189'da kaynak olarak Memalik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki (İstanbul, 1919) verilmiştir. Diğer demografi araştırmaları da bu kaynağa dayanmaktadır. Ayrıca bu rakamların 1910/11 sayım sonuçlarına dayalı olarak hazırlandığını da hatırlatalım. Hicaz, Yemen, Musul, Bağdat, Basra, Cebel-i Lübnan, Asir, Medine sayıma dahil değildir.

[17] Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, (İletişim Yay. İstanbul, 1985), s. 1242 ve 1245.

Salnameler:

Osmanlı nüfusunun tespitinde başvurulan önemli bir kaynak grubu da vilâyet salnameleridir. İlki 1866 yılında Bosna için yayınlanan salnameler, ilgili vilâyetin idarî taksimâtı, memurları, tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticarî, ekonomik faaliyetleri, nüfusu, eğitim kurumları gibi pek çok alanda bilgiler içermektedirler[18]. Justin McCarthy, Aydın ili gibi bazı yerlerin salnamelerini güvenilirlik açısından başka nüfus verileriyle karşılaştırmış ve salnamelerin verdiği nüfus verilerinin sayım olmayan yıllar için çok önemli kaynaklar olduğunu belirtmiştir[19]. Bununla birlikte, mutlaka göz önüne alınması gereken husus vilâyet salnamelerinin salt nüfus bilgilerini derlemek amacıyla hazırlanmamış olmalarıdır. Ancak 1877/78 tarihinden itibaren pek çoğunda vilâyetlerin nüfus durumu toplam kadın-erkek nüfus ve etnik yapıya göre yer almaktadır. Bu nedenle 1847-1918 yılları arasında 66 adet basılan salnameler, her ne kadar içerikleri tek tip değilse de, Osmanlı nüfusu araştırmalarında önemli bir başvuru kaynağı olarak kabul edilmektedirler.

Pek çok yörenin salnamelerindeki nüfus bilgileri büyük ölçüde vergi kayıtlarına ve idarecilerin ellerindeki sayım sonuçlarına dayanmaktadır. Bu durum, salnamelerin demografik bir kaynak olarak kullanılmasının başlıca sakıncasını oluşturmaktadır. Nitekim erken tarihli pek çok salnamenin verdiği nüfus bilgileri, 1831 sayım sonuçlarına yapılan ilâvelerle elde edilmiştir. Öte yandan, salnamelerde yer alan nüfus rakamları, kadınlar ve gayrımüslimler hakkında yeterince sağlıklı değildir. Bunun nedeni de bazı vilâyet salnamelerinde nüfus bilgilerinin 1831 sayımına dayanmasıdır. Bu yüzden 1882 öncesi salnamelerini nüfus tespitinde kullanırken aşırı ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Bu-

---

[18] Salnameler hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, I-II, Ankara 1999.

[19] McCarthy, *Muslims and Minorities*, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York University Press, 1983, s. 166-167.

nunla birlikte 1881-83 sayım sonuçlarının açıklanmasından sonra hazırlanan salnamelerde, bahse konu belirsizlik büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Sözgelimi Aydın ve Bursa vilâyetlerinde sık aralıklarla hazırlanmış salnameler, bu vilâyetlere ait gayrımüslim nüfus rakamlarının daha tutarlı olduğunu göstermektedir[20]. Yine diğer bazı illerin salnameleri de nüfus sayım sonuçlarına yakın rakamlar vermektedirler. Meselâ Ankara'nın 1904/05 tarihli salnamesinde toplam Ermeni nüfusu 74.856'dır. 1910/11 nüfus sayımında ise Ermeni nüfus 89.780'dir. 1905 tarihli Diyarbakır Salnamesinde 48.225 Ermeni kaydedilmiştir. Nüfus sayımında ise 43.610 Ermeni vardır. Erzurum vilâyeti genelinde ise 1900 yılı salnamesine göre 61.272 erkek ve 55.710 kadın olmak üzere 116.982 Ermeni nüfus verilmektedir. 1910/11 sayımında ise Ermeni nüfusu 109.310'dur. Bu birkaç örnek nüfus sayım sonuçları ile salnamelerin birbirlerine yakın rakamlar verdiğini göstermektedir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında salnamelerin müslüman nüfusun tespiti için de daha güvenilir bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Ne var ki bazı yerlere ait salnamelerde de müslüman nüfus doğru yansıtılmamıştır. Sözgelimi, Tuna vilâyeti salnamesindeki müslüman nüfusa ait rakamlar diğer bütün kaynaklardan daha düşüktür[21]. Bu durum, salnamelerin belli politik amaçlar ve özellikle gayrımüslimleri az göstermek düşüncesiyle hazırlandığı iddialarının geçersizliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Buna karşılık salnamelerin belli bir plâna göre hazırlanmamış olması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bütün vilâyetler için aynı döneme ait salname bulunmayışı, mevcut bilgileri farklı bölgelerle karşılaştırma imkânı da vermemektedir. Öte yandan, zaman içerisinde vilâyet sınırlarının değişmesi de salnamelerdeki verilerin toplanarak bir genel nüfus tablosu çıkarılmasını güçleştirmektedir.

---

[20] Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 178.

[21] Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria*, (Ankara, TTK Y., 1998), s. 82-87.

Mevcut salnameler arasında *Salname-i Şarkî* (Annuaire Oriental-1912) olarak bilineni, Osmanlı nüfusu üzerinde araştırmalar yapan uzmanlar tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Annuaire Oriental Ltd. tarafından 1912 yılında yayınlanan bu salname, Osmanlı vilâyetlerinin nüfus tahminlerini de içermektedir. Burada bazı kaza ve sancaklar için dinî grupların nüfusları ayrıntılı şekilde verilmiş olmasına karşılık, bazılarında sadece toplam olarak verilmiştir. Bu yüzden Rum, Ermeni ve Süryani nüfuslarını ayrı ayrı belirlemek mümkün olamamaktadır.

Nüfus İstatistik Defterleri :

Osmanlı nüfusu araştırmaları için üçüncü önemli kaynak, Osmanlı-Türk arşivlerinin "en kıymetli hazinesi" olarak kabul edilen istatistik defterleridir[22].

Osmanlı nüfus ve arazi kayıtlarının yer aldığı istatistik defterleri, nüfus sayımlarının sonuçlarına dayanılarak hazırlanmıştır. Bunların sayısı fazla olmamasına rağmen içerdikleri özet bilgiler önemlidir.

Osmanlı istatistik defterlerinin bazıları şunlardır :

1) 1886/87 yılında yayınlanan "*1302 [1886/87] Senesinde ve 1307[1891/92]'de Türkiye Vilâyâtında Bulunan Mebâni, Arazi ve Nüfusun Tezâyüd ve Tenâkusunu Gösteren İstatistik.*

2) *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin 1313 [1897/98] Senesine Mahsus İstatistik-i Umûmîsidir*, İstanbul 1316.

3) *1326 [1910/11] İhsaiyât-ı Mâliye*[23], İstanbul 1326.

4) *Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 [1914] Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet 1336.

---

[22] Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I), *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, (İstanbul, 1940-41), s. 20.

[23] Bu sayım tarihi, Kemal Karpat ve diğer bütün araştırıcılar tarafından hicrî tarih olarak algılandığından 1326 tarihi yanlışlıkla 1906/07 şeklinde eserlere yansımıştır. Halbuki Rumi olan bu tarihin miladî karşılığı 1910/11'dir.

Osmanlı nüfusunun tespiti için, nüfus sayımları, salnameler ve istatistik defterleri dışında 1909, 1910, 1911 yıllarında Maliye Nezareti tarafından yayınlanan bazı yıllıklar da kullanılmaktadır. Maliye Nezareti yıllıkları, hükümetin gelir ve giderini göstermek için hazırlanmıştır. Ancak bu yıllıkların giriş bölümünde her vilâyetin erkek ve kadın nüfusu tablolar halinde ve muhtemelen sayım sonuçları esas alınarak verilmiştir. Bu yıllıklardaki nüfus miktarı 1907 ve 1908 salnamelerinde verilen nüfus ile karşılaştırıldığında önemli artışlar gözlenmektedir. Bu artışları doğal artışlarla veya kayıt dışı nüfus kaydedilmesi ile bile açıklamak zordur. Bununla birlikte bu yıllıklardaki nüfus oranları, son nüfus sayımlarını dikkate aldığından, salnamelere göre daha güvenilir bulunmaktadır. Bu yüzden Karpat gibi araştırmacılar, bu istatistikleri yayınlarında kullanmışlardır.

Bu tür sayımlardan derlenmiş Osmanlı Ermenilerinin vilâyetlere göre dağılımı şöyledir :

	1893[24]	1910/11[25]	1914[26]
Adana-Mersin	44.799	47.047	50.139
İçel	-	-	341
Aydın	14.140	18.287	19.395
Menteşe	-	-	12
Ankara	67.490	89.780	44.507
Kayseri	-	-	48.659
Biga	1.741	2.336	-
Bursa	57.918	77.865	58.921

[24] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 148 vd. Buradaki rakamlar Karpat'ın erkek ve kadın olarak verilen rakamlarının toplanmasıyla elde edilmiştir. Tablodaki boşluklar söz konusu tarihte yerleşim yerinin nüfusunun sancak toplamları içerisinde yer almasından kaynaklanmaktadır.

[25] Bu istatistik Karpat'ta 1906/07 olarak yer almakta olup, tarafımızdan düzeltilmiştir (Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 168).

[26] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 188.

Afyon Karahisar	-	-	7.437
İzmit	37.220	51.265	55.403
Kastamonu	2.777	9.809	8.959
Bolu	-	-	2.961
Konya	9.813	15.537	12.971
Niğde	-	-	4.890
Antalya (Teke)	-	-	630
Sivas	116.545	144.056	143.406
Erzurum	101.138	109.310	125.657
Van	60.448	59.382	67.792
Bitlis	101.358	90.219	114.704
Harput	73.178	67.512	76.070
Diyarbakır	46.823	43 610	55.890
Halep	52.407	64.358	35.104
Maraş	-	-	27.842
Urfa	-	-	15.161
Trabzon	41.780	50.055	37.549
Canik	-	-	27.058
Eskişehir	-	-	8.276
Karasi	-	-	8.544
Edirne	16.642	26.144	19.725
Bağdat	349	373	-
Basra	35	36	-
Beyrut	86	18	1.188
Çatalca	899	996	842
Deyrizor	83	60	67
Suriye	199	360	413

Selânik	201	637	-
İstanbul şehri ve metropol alanlar	150.529	59.963	72.962
Kudüs	939	706	1.310
Manastır	29	8	-
Musul	45	45	-
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	-	131	-
İşkodra	-	6	-
Trablusgarb	-	60	-
Kale-i Sultaniye	-	-	2.474
İstanbul kazaları	148.590	1736	-
Katolik Ermeniler	-	89.040	67.838
TOPLAM	1.001.465	1.120.748	1.229.007

Yukarıdaki rakamların tabii artış göz önüne alınarak değerlendirilmesi, 1878'den itibaren Ermeni örgütlerinin devlete ve yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları topluluklara karşı giriştikleri irili-ufaklı çatışma ve ayaklanmaların, dünya kamuoyuna, Ermenilerin katledildikleri şeklinde sunulmasının ardındaki sistemli propagandayı gözler önüne sermesi bakımından önem taşımaktadır.

3. DİPLOMATİK RAPORLAR

Osmanlı'da Ermeni nüfusu ile ilgili olarak İstanbul'da ve Osmanlı şehirlerinde görevli yabancı diplomatlar değişik zamanlarda ülkelerine raporlar göndermişlerdir. Yabancı diplomatların raporlarında yer alan nüfus bilgileri, genel olarak resmî sayım sonuçlarına veya Ermeni cemaati ileri gelenlerinin beyanlarına dayanmaktadır. İhtiyatla kullanılmak kaydıyla Osmanlı vilâyetlerindeki Ermeni nüfusa dair bu raporların da değerlendirilmesi gerekmektedir.

İngiliz ve Alman diplomatları tarafından derlenen nüfus istatistiklerinde, Osmanlı vilâyetlerindeki Ermeni nüfusu hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. İngiltere Konsolosu Taylor'un Erzurum, Van ve Bitlis için 1869 yılında verdiği toplam rakam 290.500'dür[27]. Bu rakam Osmanlı Devleti'nin 1895 yılında yaptığı nüfus sayımı sonuçlarına çok yakındır[28].

1879 yılında İngiltere tarafından "Kürdistan Konsolosu" olarak tayin edilen General Henry Trotter, aynı zamanda bölge nüfusu ile ilgili güvenilir bilgiler toplamakla da görevlendirilmiştir. General Trotter, görev bölgesi içerisinde yer alan Diyarbakır, Harput, Muş ve Van vilâyetleri hakkında verileri topladıktan sonra, Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Konferansı'na sunduğu bu vilâyetlerle ilgili rakamlara itiraz etmiş ve 1879 yılında Erzurum'da 55.043, Van'da 97.555 hristiyan olduğunu belirtmiştir[29]. İngiliz General, kendisinden önce görev yapan Konsolos Taylor'un Erzurum, Van, Diyarbakır ve Harput'ta 649.000 gayrımüslim olduğu şeklindeki değerlendirmelerini ülkesine rapor etmiştir[30]. Nitekim 1914 İngiltere Yıllığı'nda da bu rakam temel alınmış ve altı vilâyetin Ermeni nüfusu 645.900 ve müslüman nüfus da 1.795.000 olarak verilmiştir[31].

İngiltere'nin Adana Konsolosu'nun 1891 tarihli rakamlarına göre Adana şehrinin nüfusu 81.000'dir[32]. Bütün vilâyetin Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan ve İçel ile birlikte toplam nüfusu ise 371.000'dir. Adana Konsolos yardımcısı Yüzbaşı Casper, hristiyanları 33.780, müslümanları 327.980 olarak vermektedir[33]. Bu

---

[27] Blue Book, Turkey, No. 16 (1877), s. 27-31.

[28] Y.PRK.AZN, Dosya No : 4, Gömlek No : 16, 29 Ca 1307.

[29] Patrikane'nin altı vilâyet için verdiği rakam 780.000 idi.

[30] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 52.

[31] UK ARCHIVES, FO 371/2485, No. 34427, "Nüfus İstatistikleri", 24 Mart 1915, Londra.

[32] *Report on Population in Asiatic Turkey*, House of Commons Sessional Papers, 1892. Vol. 96.

[33] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 53'da İngiliz arşiv belgelerine dayanmaktadır.

rakamların Ermeni sorununun uluslararası boyut kazanmasından önce yayınlanmış olması, önemini artırmaktadır. Çünkü bu tarihten sonra nüfusla ilgili ileri sürülen rakamlar ve oranlar, siyasal kaygılarla ve özellikle Patrikhane yetkilileri tarafından abartılmıştır. Nitekim ABD Harput Konsolosu Leslie A. Davis de, 1915'te verdiği nüfus rakamlarında, bu hataya düşmüştür[34].

Sonraki yıllarda da yabancı diplomatlar Osmanlı Ermenileri ile ilgili nüfus verileri derlemişlerdir. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini, 28 Haziran 1913 tarihinde hükûmetine gönderdiği raporda, "*Ermeni sayısının Küçük Asya'da hiçbir zaman 1.600.000'den fazla olmadığını ve vilâyetlerdeki olaylar üzerine, Rusların yaptığı şikâyetlerin çok abartılı*" olduğunu yazmaktadır[35].

Londra'daki Alman Büyükelçisi Von Kühlmann da, 28 Mayıs 1913'te şu bilgileri aktarmaktadır : "*Türk Ermenilerinin durumunun düzeltilmesi için uygulanmak istenen reform plânları, Ermenistan olarak işaret edilen Türk Ermenistanı'nda başarılı olamaz. Çünkü buralarda Ermeniler çoğunluğu oluşturmuyorlar. Bu sebeple burada Ermeni istekleri başarılı olamaz. Bilindiği gibi Ermeni olarak adlandırılan vilâyetler şunlardır : Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ. Bu vilâyetlerin nüfusu ise şöyledir : Van 81.000 Ermeni, 424.000 Müslüman, Rum ve diğer Hıristiyanlar; Diyarbakır 79.000 Ermeni, 463.000 diğerleri; Bitlis 131.000 Ermeni, 333.000 diğerleri; Elazığ 70.000 Ermeni, 560.000 diğerleri*". Alman Elçi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan toplam Ermeni nüfusunu 1.200.000 olarak verirken, rakamları Ermeni kaynaklarından aldığını yazmaktadır[36].

---

[34] Davis'e göre Ma'muret'ül-aziz vilâyetinin tamamının nüfusu 500.000'dir ve bu nüfusun 150.000 kadarı Ermenilerden oluşmaktadır (Bkz. US ARCHIVES NARA 867. 4016/392).

[35] İstanbul Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini'nin, 28 Haziran 1913 tarihinde Ekselansları Leopold Grafen Berchtold'a yazdığı rapor, No. 35/C, Wien, The Armenien Genocide Volume Tome, Band 2, s. 105.

[36] Londra'daki Alman Maslahatgüzarı von Kühlmann'ın Kayzer von Bethmann Hollweg'e 28 Mayıs 1913'te yazdığı 341 nolu raporu, Die Grosse Politik der europaeischen

Diplomat raporları arasında kimi zaman çok abartılı rakamlar da yer almaktadır. Bu raporların 1915 sonrası tarihleri taşıması, bir propagandanın tesirini yansıtmaktadır. Meselâ İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Radowitz, 4 Ekim 1916 tarihli raporunda, Türkiye'deki Ermeni nüfusunu çok abartmış ve 2.500.000 olarak vermiştir[37]. Ancak Dr. Lepsius bile bu rakamı çok abartılı bulmuş kendi eserinde bu belgeyi yayınlarken 2.000.000 olarak değiştirmiştir[38].

ABD Dışişleri Bakanlığı, 1919 Paris görüşmeleri öncesinde yararlanmak üzere, bazı uzman ve diplomatlara demografik araştırmalar yaptırmıştır. Bunlardan S.O. Dickermann ve Jacob N. Beam, Osmanlı vilâyetlerinin sosyo-ekonomik yapısı ve Ermeni nüfusunu belirlemek üzere çalışmışlardır. Meselâ Dickermann, Hüdavendigâr vilâyetinde Bursa'da 57.000, Kütahya'da 13.000, Afyon'da 6.000 ve Ertuğrul'da 18.000 Ermeni bulunduğunu tespit etmektedir[39]. Dickermann'ın 1918 tarihli Canik raporunda da, Ermeni nüfusu Samsun'da 6.000, Ünye'de 800, Çarşamba'da 1.500 ve Bafra'da 840 olarak yer almaktadır[40]. Yine Dickermann'ın raporuna göre Karasi'de Ermeni nüfusu 15.000 olup, toplam nüfusa oranı %3'tür[41]. Biga'nın Ermeni nüfusu Dickermann'ın raporunda 2.000 olarak verilmektedir[42]. Bu nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı ise %1.2'dir. Biga içeri-

---

Kabinette 1871-1914 Sammlung der diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, im Auftrage des Auswaertigen Amtes, 38. Bd. Neue Gefahrenzonen im Orient 1913-1914, hrgb. Johannes Lepsius, Albrecht Mendelsohn Bartholdy, Friedrich Thimme, Berlin 1926, No. 15316, s. 53.

[37] İstanbul Alman Büyükelçisi Radowitz'in 4 Ekim 1916 tarihli raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 44, No. 7154, R. 14093, II. 7596.

[38] Lepsius, Deutschland und Armenien, s.296.

[39] S.O. Dickermann, Report Upon the Vilayet of Hudavendighiar, *Inquiry Document* No. 124, US ARCHIVES NARA..

[40] S.O. Dickermann, Report on The Independent Sancak of Djanik, *Inquiry Document* No. 121, US ARCHIVES NARA.

[41] S.O. Dickermann, The Idipendent Sandjak of Karassi, *Inquiry Report*. No 122. US ARCHIVES NARA; Kemal Karpat'ın 1914 için verdiği rakam ise bunun neredeyse yarısı olan 8.544'dir

[42] S.O. Dickermann, The Independent Sancak of Hudavendighiar, *Inquiry Document* No. 121, US ARCHIVES NARA.

sinde 800 Ermeni vardır. Buna karşılık 1910/11 nüfus sayımında Biga'nın Ermeni nüfusu 2.336 olarak görülmektedir. ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlatılan Inquiry Report'un "Annuaire Oriental" kaynak gösterilerek aktarılan rakamlarına göre ise Ermeniler, Trabzon sancağında nüfusun %4.1'ini, vilâyet genelinde de %3'ünü temsil ediyorlardı. Buna göre, Trabzon'da 7.121, Giresun'da 3.000, Ordu'da 2.000, Tirebolu'da 500 ve Rize'de 60 Ermeni yaşamaktaydı[43].

Nüfus açısından üzerinde en çok tartışılan Sivas vilâyetinde Jacob Beam'ın 1918 tarihli araştırmasına göre, Ermeniler toplam nüfusun %15.6'sını oluşturmaktadırlar[44]. Ermeniler bütün vilâyete dağılmakla birlikte, asıl Ermeni nüfusu şehir merkezinde toplanmıştır. 1.250.000 civarında olan vilâyetin toplam nüfusu içerisinde 217.000'ni hıristiyan nüfustur[45].

Sonuçta görülmektedir ki, Batılı bilim adamlarının raporları, gözlem ve salnamelerin verdiği bilgileri teyid etmektedir. Daha da önemlisi Patrikhanenin verdiği rakamları güvenilir bulmayan Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın uzmanları, araştırmalarında daha çok Osmanlı salname ve nüfus istatistiklerini temel kaynak olarak almışlardır.

4. ERMENİ PATRİKHANESİ İSTATİSTİKLERİ

Osmanlı Ermeni nüfusu ile ilgili Ermeni Patrikhanesinin ortaya attığı rakamlar -hemen bütün zamanlarda- kuşkuyla karşılanmıştır. Çünkü Patrikhanenin nüfus verileri siyasî amaçlarla ve uluslararası antlaşmalarda Ermeni tezlerini desteklemek amacıyla

---

[43] S.O. Dickermann, Report Upon the Vilayet of Trebizond, *Inquiry Document* No. 120, US ARCHIVES NARA.

[44] Jacob N. Beam, Report Upon the Vilayet of Sivas, *Inquiry Document* No. 46, US ARCHIVES NARA.

[45] Jacob N. Beam, Report Upon the Vilayet of Erzurum, *Inquiry Document* No. 44, US ARCHIVES NARA Hiçbir yerde çoğunluk olmamalarına rağmen Ermeniler bölgenin en verimli topraklarına sahiplerdir. Kürtlere ve Türklere göre avantajlıdırlar, çünkü tıpkı bir duvar gibi bu iki grubun arasında bulunmaktarılar ve onlara göre birbirlerine bağlılar. Ayrıca ekonomik olarak da üstün durumdadırlar.

hazırlanmıştır. Patrikhanenin ilkini Berlin Konferansı, diğerini de Paris Konferansı esnasında açıkladığı veriler, gerçekten "abartılmış" durumdadır. Patrikhanenin Ermeni nüfusu ile ilgili tabloları Vilâyet-i Sitte diye adlandırılan altı vilâyeti kapsamaktadır. Diğer bölgelerde yaşayan Ermeniler hakkında hiçbir zaman detaylı nüfus verileri yayınlanmamıştır. Patrikhanenin tablolarında yaş ve cinsiyet ayrımına yer verilmemesi, bu verilerin Osmanlı sayım sonuçlarının çarptırılmış bir şekli olduğu tezini kuvvetlendirmektedir[46].

Patrikhanenin kullandığı kaynakları çarpıtması, Osmanlı Ermenileri hakkında verdikleri rakamlarla sınırlı değildir. Rusya Ermenistanı'ndaki Ermenilere dair nüfus da Patrikhane tarafından çarpıtılarak 1912 için 1.296.000 olarak verilmiştir. Halbuki 1897 tarihli Rus istatistiğine göre söz konusu coğrafyada 891.000 Ermeni yaşamaktadır[47].

Patrikhane istatistikleri ile ilgili çelişkiler, Doğu Anadolu bölgesi için açıklanan rakamların karşılaştırılması durumunda artmaktadır. Nitekim 1878 yılında Berlin Konferansı esnasında Patrik Nerses tarafından Osmanlı Devleti'nde bulunduğu iddia edilen toplam 2.660.000 Ermeni nüfusu ile ilgili rakam, hiçbir temele dayandırılmamıştır[48] Patrik Nerses'in verdiği rakamlarda Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Ma'muretül-aziz ve Sivas'ın Ermeni nüfusu 1.630.000'dir. Patrikhanenin tablolarında Van Ermeni nüfusu 1882'de 400.000, buna karşılık 1912 yılında ise 185.000'dir[49]. Yine Patrikhane Adana nüfusunu 86.000 müslüman, 134.000 hıristiyan olarak vermiştir[50]. Başka bütün kaynak-

---

[46] Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 50.

[47] Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 52.

[48] Marcel Léart (Kirkor Zohrap), *La Question arménienne a la lumiere des documents* (Paris: A Challamel, 1913), s. 50-59'dan nakleden Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s.54.

[49] Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 52.

[50] Hıristiyan nüfusun fazla gösterilmesi, Kilikya'da kurulması plânlanan Ermenistan için olsa gerektir.

lar müslümanları daha fazla, Ermenileri ise daha düşük göstermektedir[51]. Ayrıca diğer vilâyetler başlığı altında sunulan Ermeni nüfusunun çok abartılı olduğu da, Osmanlı nüfus sayımları ile karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Patrikhanenin rakamları zaman içerisinde büyük tutarsızlıklar göstermektedir ki, aşağıda sunulan tabloda durum daha net görülmektedir.

Patrikhane Kaynaklarına göre Osmanlı Ermeni Nüfusu

Vilâyet adı	1882	1912[52]	1913[53]
Adana (Kilikya)	280.000	407.000	119.414
Ankara, Konya ve Kastamonu	120.000	-	170.068
Aydın (İzmir)	50.000	-	21.145
Bitlis	250.000	180.000	218.404
Bursa	60.000	-	118.992
Diyarbakır	150.000	105.000	106.867
Edirne	50.000	-	30.316
Erzurum	280.000	215.000	202.391
Halep	100.000	-	189.565
İstanbul ve çevresi	135.000	-	163.670
İzmit (Sancak)	65.000	-	61.675
Ma'muretül-aziz	270.000	168.000	124.289
Sivas	280.000	165.000	204.472

51 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 51-52'da İngiliz arşiv belgelerini vermektedir (Bkz. HCAP 100/44 (1881), s. 61, 144. 3 Eylül 1880; FO 424/86, s. 108).

52 Bu rakamlar 1913 yılında yayınlanmıştır. Bkz. Leart, *La Question Armenienne*. Lord Bryce da aynı rakamları kullanmıştır. Bryce, The Treatment of Armenians, s. 661. Daha sonra Paris'te yayınlanan rakamlar için ise bkz. "Population Armenienne de la Turquie Avant la Guerre, Statistiques etablis par le Patriarcat Armenien de ConstantinopleÐ, Paris 1920.

53 Raymond H. Kévorkian et Paul Paboudjian, *Les Arméniens dans L'Empire Ottoman à la veille du génocide*, (Paris, 1992), chapter IV'ten aktaran: Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and Balkans*, (İstanbul, ISIS Press, 2002), s. 293.

Suriye, Musul, Bağdat, Beyrut, Basra	40.000	-	-
Trabzon	120.000	-	73.395
Van	400.000	185.000	110.897
Diğer[54]	10.000	675.000	-
TOPLAM	2.660.000	2.100.000	1.915.651

Ermeni Patrikhanesi'nin rakamlarının "abartılmış" olduğu bizzat Patrik tarafından da kabul edilmiştir. Nitekim İngiltere Büyükelçisi'nin, rakamlardaki tutarsızlıklar nedeniyle Patrik Nerses'ten açıklama istemesi üzerine Patrik, 1880 yılında orijinal listeden farklı yeni bir liste sunmuştur. Ancak bu liste de Büyükelçi Goschen tarafından güvenilir bulunmamıştır[55]. Çünkü Patrik, 1880 yılında Sivas vilâyeti hristiyan nüfusunu 605.065 ve Ermenileri 199.245 olarak bildirirken, Sivas Ermeni Piskoposu Rumlar dahil toplam hristiyan nüfusu 201.245 olarak vermiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin nüfus istatistiklerinde, Doğu Anadolu'daki yarı göçebe ve göçmen nüfus sayılmamış ve Berlin görüşmelerine istatistikler bu şekliyle sunulmuştur[56].

Patrikhane'nin Vilâyet-i sitte hakkında 1912 tarihli nüfus oranları da ilginç bir örnek olarak incelenebilir. Patrikhane, Vilâyet-i sitte'de toplam hristiyan nüfusu 1.183.000 veya toplam nüfusun %45.2'si olarak gösterirken, Ermeni nüfusunu 1.018.000 olarak vermiştir[57]. Aynı tablolarda Patrikhane tarafından müslüman nüfus 1.178.000, yani %45.1 olarak verilmek suretiyle, hristiyan çoğunluğa ulaşmak amaçlanmıştır. Nüfusun %9.7'si ise "diğer dinî gruplar" olarak adlandırılmış ve bunlar da Kızılbaş,

---

[54] Bu nüfus toplamı Patrikhanenin Vilayet-i Sitte'nin dışında kalan Doğu Anadolu ve Avrupa Türkiyesi başlıkları altında verdiği rakamlarından elde edilmiştir.

[55] HCAP 100/44, s.94. Chermside to Goschen, 9 Ağustos 1880'den naklen Karpat, Ottoman Population, s. 53.

[56] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, 45 ve 53-54.

[57] Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 48-49

Zaza, Çarıklı, Alevi şeklinde sınıflandırılarak, bu grupların müslüman olduğu gizlenmeye çalışılmıştır[58].

Malachia Ormanian'ın eski bir patrik oluşu, onun verdiği rakamlara olan ilgi ve güveni artırmıştır[59]. Bu bakımdan Ormanian'ın Ermeni nüfusu ile ilgili olarak verdiği genel istatistikleri, tablo halinde vermekte fayda vardır. Bu tabloda, Osmanlı Ermenileri nüfusu Ahtamar da dahil olmak üzere 1.887.900'dür.

Patrik Ormanian'a Göre Ermeni Nüfusu[60]

Patriklik	Ortodoks	Katolik	Protestan
İstanbul	1.390.000	58.500	25.500
Kudüs	7000	500	-
Kilikya	284.000	18.000	16.400
Ahtamar	95.000	-	500
Eçmiyazin	1.696.000	51.400	7500
Genel Toplam	3.472.000	128.400	49.900

2002 yılında Yunanlı akademisyenlerce yayınlanan bir kitapta[61], Yunanistan Patrikhanesi'nin 1912 yılına ait Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin sayısı ile ilgili bir tablo yayınlanmıştır. Bu tabloda yer alan Ermeni nüfusuyla, Ermeni Patrikhanesi'nce yayınlanan en düşük Ermeni nüfusun yer aldığı 1913 yılına ait Ermeni nüfus tablosu karşılaştırıldığında, İstanbul ve

---

[58] Bu konuda farklı örnekler için bkz. Musa Şaşmaz, "Distortion of Population Data for National Causes by the Greeks, Bulgarians and Armenians in the Late 19th and Early 20th Centuries, *Osmanlı Araştırmaları,* XVII, s. 145-46.

[59] David Magie, daha tutarlı bilgiler ortaya koyabilmek için Ormanian'ın nüfus verilerinin en az %5, Fener Rum Patrikhanesinin rakamlarının ise %15 veya biraz daha fazla oranda indirilmek suretiyle kullanılmasını önermektedir. David Magie, Inquiry Doc. 1005, s. 34.

[60] Bu tablo için bkz. US ARCHIVES, NARA, Inquiry Report No. 90. s. 56.

[61] Polybius (D. Kalpothakes), Greece Before the Conference, (London, Methuen and Co., 191?), s. 44-45'ten aktaran: Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, (London, Hurst & Company, 2002), s. 30.

Biga'nın eksik olmasına rağmen, Ermenilerin nüfuslarını ne kadar abarttıkları ortaya çıkmaktadır :

	Yunan Patrikhanesi 1912	Ermeni Patrikhanesi 1913
İstanbul (Asya yakası)	35.360	-
İzmit	48.635	61.675
Aydın	16.490	21.145
Bursa	89.966	118.992
Konya	9.729	170.068
Ankara	98.798	
Kastamonu	3.205	
Trabzon	50.624	73.395
Sivas	170.635	204.472
Adana	83.000	119.414
Biga (Çanakkale)	2.336	-
TOPLAM	608.707	769.161

5. İNGİLİZ İSTATİSTİKLERİ (1919)

Birinci Dünya Savaşı sürerken, 1917 ilkbaharında Osmanlı topraklarının paylaşımı amacıyla İngilizlerce, vilâyet ve sancakları esas alan bir nüfus çalışması yaptırılmıştır[62].

1920 yılı başında, bu ilginç nüfus çalışmasının sonuçları "el kitapları" dizisi olarak bastırılmış ve Paris Konferansı'na gönderilen İngiliz ve Müttefik Ülkeler delegasyonlarının hizmetine sunulmuştur. Paris görüşmelerindeki İngiliz tezlerinin ana kaynağı bu el kitaplarında ortaya konulan bilgiler çerçevesinde oluşturulmuştur. Dışişleri Bakanlığı Tarih Birimi eski başkanla-

[62] 1917 yılında başlanmış olmasına rağmen, bitirilişi itibariyle bundan sonra "1919 İngiliz İstatistiği" olarak anılacaktır.

rından G. W. Prothero'nun editörlüğünde ve ilgili bütün birimlerin katkısıyla hazırlanan bu el kitaplarında, Avrupa Türkiyesi, Anadolu, Ermenistan-Kürdistan ve Suriye-Filistin bölgeleri hakkında sivil ve asker İngiliz görevliler ve uzmanlarca tespit edilen ayrıntılar, değerlendirmeler ve nüfus bilgileri bulunmaktadır[63].

İki yıl süren bu çalışmada İngilizler, Osmanlı Devleti'ndeki bütün vilâyet ve sancakların etnik esasa göre ayrıntılı nüfus tablolarını yapmışlardır[64]. İngiliz uzmanlarca 1919 yılında Asya Türkiyesi için hazırlanan aşağıdaki tablo, yine İngiliz belgelerinde yer alan 1914 Osmanlı nüfus istatistiklerine[65], Yunan ve Ermeni kilise verilerinin de eklenmesiyle elde edilmiştir[66]. 1918 sonrasında halen yaşayan Ermenileri göstermesi bakımından önem taşıyan bu istatistik, birbuçuk milyon Ermeninin katledildiği iddialarını da çürütmektedir.

Ermeni Nüfusun Vilâyetlere Göre Dağılımı (1919)

Vilâyet/Sancak adı	Osmanlı 1914	İngiliz 1919
Adana	57.686	75.000
Ankara	53.957	60.000
Antalya	630	1.000
Aydın	20.766	27.000
Beyrut	5.288	4.000

63 Londra'da H. M. Stationary Office tarafından 1920 yılında basılan bu el kitaplarının isimleri şöyledir: "*Turkey and Europe*"(No. 16, "*Anatolia*" (No. 59), "*Syria and Palestine*"(No. 60), "*Armenia and Kurdistan*" (No. 62), "*Caucasia*" (No. 54).

64 Yukarıda görüldüğü gibi, benzer bir çalışma da ABD Dışişleri Bakanlığı Tarih Departmanında (History Division) yapılmıştır.

65 UK ARCHIVES FO 371/4229, No. 86552, 24.5.1919'dan naklen Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, vol. 17 (January 1981), s. 89-99.

66 UK ARCHIVES, F0 371/4239, No. 151342/160318, "Estimate and Analysis of the Population of Turkey-in-Asia by Vilayets and Sanjaks", prepared the Geographical Section of the Foreign Office, 25 March 1920'den aktaran Zamir, "Population Statistics, s. 102-106.

Bitlis	119.132	185.000
Bolu	2.972	1.000
Bursa	61.191	75.000
Canik	28.576	21.000
Çatalca	842	-
Diyarbakır	73.226	82.000
Edirne	19.888	-
Erzurum	136.618	205.000
Eskişehir	8.807	10.000
Halep	49.486	65.000
İçel	341	500
İstanbul	84.093	-
İzmit	57.789	57.000
Kale-i Sultaniye (Çanakkale)	2.541	-
Karahisar-ı Sahip	7.448	6.000
Karasi (Balıkesir)	8.704	15.000
Kastamonu	8.959	11.000
Kayseri	52.192	45.000
Konya	13.225	17.000
Kudüs	3.043	-
Kütahya	4.548	8.000
Ma'muretül-aziz (Elâzığ)	87.864	130.000
Maraş	38.433	55.000
Menteşe	12	500
Niğde	5.705	2.000
Sivas	151.674	200.000
Suriye	2.533	-

Trabzon	40.237	33.000
Urfa	18.370	21.000
Van	67.792	190.000
Zor	283	-
TOPLAM	1.294.851	1.602.000

Londra'daki İngiliz Arşivinde bulunan bu belgede, 1919 yılı itibariyle Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin toplam sayısı 1.602.000 olarak hesaplanmıştır[67]. Rakamın bu kadar yüksek gösterilmesindeki neden, her zaman olduğu gibi, savaş sonrasının işgal koşullarında Ermeni ve öteki hristiyan unsurların, nüfus olarak müslümanların çoğunlukta bulundukları bölgelerde hak iddia edebilmek için "abarttıkları" rakamların, İngiliz yetkililerce kabul edimiş olmasıdır. Nitekim İngilizlerin 1913 Yıllığı'ndaki 1.056.900 rakamına göre 1919'da, Osmanlı topraklarında yaşadığı belirtilen Ermeni nüfusu için verilen 1.602.000 rakamı, büyük bir dengesizlik örneği göstermektedir[68]. Bu da, 1919'daki tespitin, Ermeni Patrikhanesi'nin ve Londra'da Dışişlerinde hayli etkili olan Ermeni yanlısı lobinin çabalarıyla abartıldığı şeklinde açıklanabilir[69]. Vilâyetlere ait verilen nüfus rakamlarının küsüratsız olması da bu tezi kuvvetlendirmektedir.

Ne var ki, İngiliz yetkililer de, kendi uzmanları tarafından hazırlanan bu nüfus istatistiklerini inandırıcı bulmamış olmalılar ki, Osmanlı toprakları için Paris'te gerçekleştirilen paylaşım görüşmelerinde, ABD delegasyonunda yer alan David Magie'nin hazırladığı ABD istatistiklerini "strictly impartial" (tam manâsıyla güvenilir) olarak nitelemişlerdir[70] (Bkz. BELGE 1).

---

[67] Belgede 1.604.000 olarak yanlış toplama yapılmıştır.

[68] Eğer 1.602.000 rakkamı kabul edilecek olursa, Ermenilerin dış ülkelere göç etmedikleri veya hiçbir kayıpları olmadığı gibi bir sonuç ortaya çıkacaktır ki, bu durumda daha önce Ermenilerin ve Batılı devletlerin ileri sürdükleri bütün iddialar tümüyle geçersiz hale gelecektir.

[69] *The Statesman's Year Book*, (London, 1913), s. 1306.

[70] Meir Zamir, "Population Statistics", s. 87.

THE POPULATION OF ASIATIC TURKEY AT THE OUTBREAK OF THE WAR

by David Magie
Nov. 15, 1918.

9. Sivas. 1.

Estimates of Population

		Guinet	Provincial Almanac 1907	Annuaire Oriental 1913	Greek Patriarchate
Sivas	Moslem				
	Sunnite	300,810	398,872	393,000	
	Shiite	150,404			
	Greeks	31,933	5,752	124,600	ca 36,500
	Armenians	63,868	93,188		
	Misc.	—	—	—	
	Total	547,015	487,312	514,600	
Shahin Kara-Hissar	Moslem				
	Sunnite	25,670	128,393	110,874	
	Shiite	12,830			
	Greeks	20,454	11,167	49,450	26,700
	Armenians	18,046	20,551		
	Misc.	—	298	—	
	Total	77,000	160,409	160,324	
Tokat	Moslem				
	Sunnite	101,200	236,697	236,000	
	Shiite	50,600			
	Greeks	13,681	14,168	50,000	ca 14,681
	Armenians	37,919	23,468		
	Jews	400	299	—	
	Misc.	—	1,063	—	
	Total	203,800	274,695	286,000	
Amasia	Moslem				
	Sunnite	132,000	305,324	200,000	
	Shiite	66,000			
	Greeks	11,000	33,414	67,000	ca 40,032
	Armenians	60,600	33,048		
	Misc.	—	913	—	
	Total	269,600	268,690	267,000	
Total for Vilayet	Moslem				
	Sunnite	559,680	968,786	936,874	
	Shiite	279,834			
	Greeks	76,068	64,501	291,050	117,913
	Armenians	170,433	149,337		
	Jews	400	299	—	
	Misc.	—	2,373	—	
	Total	1,086,315	1,185,016	1,227,924	

(BELGE-1)

(David Magie, Inquiry Doc. No. 1005, p. 102)

6. AMERİKAN İSTATİSTİKLERİ (1919)

Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusuyla ilgili bir başka önemli nüfus çalışması, Birinci Dünya Savaşı sonlarında ABD'li David Magie tarafından hazırlanmıştır. 1919 yılında Paris Konferansı'na ABD delegasyonunun bir üyesi olarak katılan Magie, 1918 yılı sonlarında Osmanlı ülkesinde Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki etnik grupların nüfusu konulu bir çalışma yapmıştır. Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşayan Ermenilerin miktarını göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Magie bu istatistiklerin hazırlanmasında dikkat ettiği noktaları şöyle açıklamaktadır :

Müslüman erkek nüfus, askerlik yaptıkları için mevcut listelerden tespit edilmiştir. 1908'den önce yalnızca müslüman erkekler askerlik yaptıklarından bu kolay olmuştur. Müslüman kadınlar ayrı bir listede bulunmaktadır. Fakat, pek çok müslüman ailede dinî gerekçelerle kadınların yazımı yapılmamıştır. O nedenle tablolarda müslümanların toplam rakamları gerçek durumdan az görünmektedir. Gayrımüslimler, 1908'e kadar askere alınmadıklarından ve sadece vergi yükümlüsü olduklarından bunların da vergi ödememek için nüfus sayımlarında eksik yazılmaları mümkündür. Kilise mensupları da vergiden muaf oldukları için, gayrımüslim nüfus verilerine dahil edilmelidir. 1909'da askerlik yükümlülüğü gayrımüslimlere de konulduğundan, bu kesimler için (müslümanlara olduğu gibi) liste tutulması yoluna gidilmiştir. Magie, Osmanlı Devleti tarafından açıklanan resmî rakamlarla, gayrımüslim dinî liderlerin ve bazı yazarlardan aktarılan rakamların dikkatlice değerlendirilmesini istemektedir ve hiç kuşkusuz bu isteğinde tümüyle haklıdır[71].

---

[71] US NARA, Document 1005, Microfilm M 1107, R. 46; David Magie, "The Population of Asiatic Turkey at the Outbreak of the War", 15.11.1918, s. 1-3. David Magie'nin verileri hakkında bir değerlendirme için bkz. I. Selahattin [İlhan Akant], "Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği", *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2, (1984), s. 387-388.

Magie'nin yaptığı tahliller sonucunda, özellikle Osmanlı nüfusunun tespitinde, eksiklerine rağmen Osmanlı verilerinin temel alınması gerektiğini ifade etmesi dikkat çekicidir[72]. Öte yandan Magie çalışmasında, Osmanlı resmî yayını olan *Bulletin de Statistique* (1911)'in, askerlik yükümlülüğü getirilmesinden sonra, gayrımüslim erkek nüfusta da düzeltmelere yer verilmesinden dolayı, gerçeğe en yakın rakamları içerdiğini kabul etmekte ve fakat, kadınlar başta olmak üzere bir çok grup veya kişinin kayıt dışı kaldığı iddiasıyla resmî nüfus rakamlarının bir miktar artırılmasını önermektedir[73]. Özellikle göçebe ve aşiretlerin yoğun yaşadığı yerlerde artırma oranının yüksek olması gerektiğini belirtmektedir. Mesela Suriye ve Halep için önerisi %25'tir. Magie, salnamelerin verdiği müslüman nüfus rakamlarının "oldukça" güvenilir olduğunu belirtmesine rağmen, salnamelerin demografik bir kaynak olarak kullanılmasında önemli bazı çekinceler öne sürmekte, öncelikle gayrımüslim nüfusun çok az bir kısmının kaydedildiğini düşünmektedir. Patrikhanelerin rakamlarının ise "çok yüksek" olduğunu kabul etmektedir[74]. Bu yüzden nüfus tablolarını oluştururken, nüfus sayımı, salnameler ve Patrik Ormanian veya Dr. Barton gibi kişilerin tablolarını karşılıklı kontrol etmenin zaruri olduğuna inanmaktadır. Yaptığı analizlerden sonra, örnek olarak Patrik Ormanian'ın rakamlarının %15 oranında azaltılmasını önermektedir.

Magie'nin verdiği nüfus rakamlarında, yıllık nüfus artış oranları tahmini olarak ilâve edilmiştir. Ancak müslüman erkek nüfusun sürekli askere alınması sebebiyle, müslüman nüfusun artış oranı daha düşük öngörülmüştür. Yazar, Anadolu için verdiği rakamların büyük oranda güvenilir olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

---

[72] David Magie, Inqiry Document 1005. s. 32-33.
[73] David Magie, a.g.e., s. 7, 29.
[74] David Magie, a.g.e., s. 8-9.

Prof. David Magie'ye ve ABD Dışişleri Bakanlığı Tarih Bölümüne Göre Anadolu'daki Osmanlı Nüfusu (1918) :

Vilâyet	Ermeniler	Diğer Hristiyanlar	Müslümanlar	Toplam
Bitlis	185.000	21.000	261.000	467.000
Diyarbakır	82.000	78.000	400.000	1.027.000
Erzurum	205.000	15.000	540.000	760.000
Ma'muretül-aziz	130.000	2000	430.000	562.000
Van	190.000	133.000	259.000	582.000
Maraş	55.000	9000	146.000	210.000
Adana-Mersin	35.000	20.000	165.000	220.000
Cebel-i bereket	10.000	-	60.000	70.000
Kozan	30.000	-	65.000	95.000
İçel	-	15.000	110.000	125.000
İzmir	18.000	415.000	325.000	758.000
Aydın	1000	50.000	218.000	269.000
Saruhan	7000	101.000	350.000	458.000
Denizli	800	4000	247.000	251.800
Menteşe	200	23.000	174.000	197.200
Ankara	20.000	4500	350.000	374.000
Yozgat	37.000	14700	156.000	207.000
Çorum	4000	1500	199000	204.500
Kırşehir	4000	3800	168.000	175.800
Kayseri	45.000	37.500	140.000	222.500
Biga	2000	28.000	145.000	175.000
Bursa	57.000	101.000	275.000	433.000

Kütahya	13.000	20.000	381.000	414.000
Afyon	6000	1000	267.000	274.000
Ertuğrul	18.000	29.000	207.000	254.000
Karasi	15.000	165.000	320.000	500.000
İzmit	57.000	78.000	200.000	335.000
Kastamonu	6000	9000	388.000	403.000
Çankırı	4000	1000	158.000	163.000
Bolu	1000	9000	380.000	390.000
Konya	14.000	15.000	400.000	429.00
Niğde	2000	55.000	205.000	262.000
Burdur	2000	4000	160.000	166.000
Isparta	1000	16.000	185.000	202.000
Antalya	1000	25.000	210.000	236.000
Canik[75]	20.800	121.500	235.500	377.800
Sivas[76]	200.000	108.000	977.000	1.285.000
Trabzon[77]	30.000	138.000	568.000	736.000
Gümüşhane	2000	52.000	100.000	154.000
Lazistan	1000	3000	180.000	184.000
TOPLAM	1.479.000	1.504.000	8.644.000	11.627.000

Magie'nin ulaştığı sonuç, Osmanlı nüfus sayımlarındaki eksikler göz önüne alınacak olursa, tarafımızdan da "gerçeğe en

---

[75] S.O. Dickerman, Report on the Independent Sanjak of Canik, Inquiry Document No. 123. s. 15. Magie, s.116. Bu eyalete dahil kazalar Samsun, Ünye, Çarşamba ve Bafra idi.

[76] Jacob N. Beam, Report on the Vilayet of Sivas, Inquiry Document No. 46. s.36. Sivas eyaleti içerisinde Sivas, Şebinkarahisar, Tokat, Niksar, Amasya ve Vezirköprü, Zile, Divriği, Gürün, Merzifon gibi diğer küçük kazalar yer almaktadır.

[77] Magie., s. 116. Ayrıca bkz. S.O. Dickerman, Report on the Vilayet of Trebizond, Inquiry Document No. 120. s. 32. Trabzon nüfusu içersinde Tirebolu, Giresun ve Ordu da yer almaktadır. Lazistan, raporda Rize ve civarındaki kazaları içeren bir bölgedir.

yakın" rakamlar olarak değerlendirilmektedir. Zira 1914 nüfus sayımı rakamlarının eksikleri giderildiğinde, elde edilen netice buna yakındır. Buna karşılık Jastin McCarty'nin 1914'e dair çıkardığı rakamlar, Magie'den daha fazladır.

7. SEÇİLMİŞ KAYNAKLARDA YER ALAN BİLGİLER

Osmanlı nüfusu hakkında ilk detaylı araştırmalar, Osmanlı ülkesini ziyaret eden seyyahlar ile bazı bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bilim adamı ve seyyah olarak 19. yüzyıl sonlarında çalışması en çok dikkat çeken ve başvurulan Vital Cuinet'dir. Cuinet 1892'de yayınlanan eserinde[78], Osmanlı nüfusunu din ve ırk temelinde ayrıntılı olarak işlemektedir. Akademik çevrelerde Cuinet'nin verdiği nüfus bilgileri güvenilir bulunmuş ve Osmanlı nüfusu hakkındaki araştırmalar için vazgeçilmez kaynak olarak kabul edilmiştir.

Cuinet, verilerinin kaynaklarını açıklamamakla birlikte temelde Osmanlı istatistiklerine dayanmış, fakat bunları, bazı demografik yöntemlerle çok az da olsa değiştirmiştir[79]. Nitekim Cuinet de kitabının önsözünde, salnameleri ve o sıralarda yapılmakta olan 1886 nüfus sayım sonuçlarını kullandığını söylemekte ve bu istatistiklerin zaaflarından söz etmektedir. Yapılan analitik çalışmalar, Cuinet'nin rakamlarının Osmanlı istatistikleri ile aynı olmadığını göstermekte, ayrıca verdiği rakamların genellikle hangi yıla ait olduğu da belirtilmemektedir. Cuinet, Osmanlı idarî teşkilât yapısına da uymamıştır. Bu nedenle verdiği rakamları Osmanlı istatistikleri ile karşılaştırmak neredeyse imkânsızdır. Buradan hareketle yazarın nüfus verilerinin büyük bir kısmını 12 yıl kadar süren seyahati sırasında topladığını söylemek mümkündür. Her ne kadar bilgi kaynaklarının isimlerini vermese de, bu kişilerin idareciler olduğu anlaşılmaktadır.

---

[78] Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I-IV, Paris, 1892-1894.

[79] Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, s. 4; Justin McCarthy yaptığı analizler sonucunda Cuinet'nin kaynak vermemekle beraber önemsiz değişikliklerle Osmanlı istatistiklerini kullandığını yazmaktadır: *Muslims and Minorities*, s. 184.

Cuinet'in rakamları üzerinde yapılan karşılaştırılmalı çalışmalar, yazarın, meselâ Vilâyet-i Sitte rakamlarına, 1886 yılında elde ettiği nüfus sayımı sonuçlarını %10 oranında artırarak ulaştığını göstermektedir[80]. Fakat, Onun verileri bu sayıma göre çok önemli ayrıntılar içermektedir. Bir örnek vermek gerekirse, 1881/2 yılında başlayan nüfus sayımı, din ve ırk temelinde bir kategori içermediği halde, Cuinet titiz bir ırk ve din tasnifi yapmıştır. Bu durum onun başka kaynaklara da dayandığını göstermektedir. Ancak nüfus sayımlarında yer almayan kategoriler hakkında bilgi vermek için kullandığı yöntemler, Cuinet'nin verilerinin en azından bir bütün olarak ihtiyatla ele alınması gerektiğini göstermektedir. Dr. A. Supan'ın tespitlerine göre Cuinet'nin dinî gruplar için yaptığı tablolar, 1881/2 nüfus sayımında yer alan verilerin, nüfus artış oranı göz önüne alınarak, 1886'-daki muhtemel ulaşacağı rakamların tespitiyle bulunmuştur[81]. Dolayısıyla Cuinet'in verdiği rakamlar, genelde ve toplamda Osmanlı nüfus yapısını ortaya koyabilecek güvenilir verilerdir.

Cuinet hakkında yapılan bir eleştiri de, onun rakamlarının Patrikhanenin rakamlarına göre çok düşük bulunmasıdır.

McCarthy, Osmanlı nüfusu hesaplamasında, Cuinet'nin nüfus rakamlarının Osmanlı kayıtlarının yeniden gözden geçirilmiş hali olduğunu, fakat yazarın Osmanlıların kadın ve çocukları eksik kaydettiğini, tam olarak idrak edemediğini yazmaktadır. McCarthy, bütün bu hususları göz önüne alarak Cuinet'nin, Osmanlı nüfusu hakkında verdiği bilgilerin sorgulanmadan kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir[82].

1877 yılında Osmanlı nüfusu hakkında titiz bir çalışma da E. G. Ravenstein tarafından yapılmıştır. Türkiye ve Rusya üzerinde

---

[80] David Magie, Inquiry doc. No 1005.

[81] David Magie, Inquiry doc. No 1005. Ayrıca A. Supan, *Die Bevölkerung der Erde XI: Petermann's Mitteilungen*, Erganzungs-Band, XXIX (1901), Ergänzungsheft 135, s. 1-22. Yazar burada Cuinet'in verilerini değerlendirmektedir. Ancak kaynak olarak daha çok Magie'yi kullanmaktadır.

[82] Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 184.

araştırmaları ile tanınan Ravenstein, Osmanlı Ermenilerinin yoğun olarak yaşadığı altı vilâyetin Ermeni nüfusunu 760.000 ve tüm Ermeni nüfusunu da 872.000 olarak kaydetmektedir[83].

Türkiye'de uzun süre bulunan Felix Weber, 20 Ekim 1896 tarihinden itibaren dört gün süreyle *Glarner Nachrichten* (İsviçre) Gazetesi'nde yayınlanan "Die Armenier" adlı yazısında, bütün Asya'daki Ermenilerin sayısını İstanbul dahil yaklaşık 1.000.000 olarak vermiştir[84].

H.F.B.Lynch tarafından 1901'de yayınlanan iki ciltlik seyahat ve araştırma eserinde, toplam Ermeni nüfusunun ülkelere ve bölgelere göre dağılımı konusunda ayrıntılı istatistikler yer almıştır[85] :

Ermeni Platosu (Rus ve Türk vilâyetleri)	906.984
Kafkasya ve Transkafkasya'nın diğer kısımları	450.000
Astragan, Basarabya	75.600
Türk Asyası'nın kalan kısmı	751.500
Avrupa Türkiyesi	186.000
İran Azerbaycanı	28.890
Culfa kolonisi ve İran'ın diğer kısımları	14.110
Bulgaristan, Doğu Rumeli	5.010
Romanya	8.070
Avusturya	1.230
TOPLAM	2.427.394

Lynch'in istatistiklerinde Osmanlı ülkesindeki toplam Ermeni nüfusu (altı vilâyet dahil), 1.325.246 olarak görünmektedir[86].

---

[83] E.G. Ravenstein, "The Population of Russia and Turkey", *Journal of the Royal Statistical Society* 40 (1877), s. 456'dan aktaran: Kemal H. Karpat, *Ottoman Population*, s. 51.

[84] Glarner Nachrichten und der freie Glarner, 20 Ekim 1896- Schweiz.

[85] H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Longmans, Green, and Co., London, 1901, vol. II, s. 428.

[86] H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, vol. II, s. 412-413 ve 428'deki rakamların toplamıdır.

18 ve 20. yüzyıl Osmanlı nüfusu üzerinde çalışan bir diğer uzman, Fransız bilim adamı Daniel Panzac, savaş başlamadan önce Osmanlı topraklarında 1.500.000-1.600.000 arasında Ermeni nüfusun yaşadığını söylemektedir[87].

Ludovic de Contenson'un 1901 ve 1913 yıllarında basılan iki ayrı eserinde yer alan dünyadaki Ermeni nüfusunun ülkelere göre dağılımları ise şöyledir :

Bölgeler	1901 yılı[88]	1913 yılı[89]
Asya Türkiyesi	1.133.779	1.150.000
Avrupa Türkiyesi	250.000	250.000
Rusya ve Kafkasya'da	1.500.000	1.500.000
İran'da	150.000	150.000
Öteki bölgeler	60.000	50.000
Toplam	3.093.779	3.100.000

Constenson'un rakamlarına göre, 1914 yılı öncesinde Osmanlı ülkesinde yaklaşık olarak 1.400.000 Ermeni nüfus mevcuttur. 1901 yılı istatistiklerinde Asya Türkiyesi'nde yaşayan Ermenilerin mezheplere göre dağılımını da aşağıdaki şekilde vermiştir[90] :

Gregoryen Ermeniler	958.919
Katolik Ermeniler	86.613
Protestan Ermeniler	88.247
TOPLAM	1.133.779

---

87 Daniel Panzac, *Population et Santé Dans L'Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles)*, Les Éditions ISIS, İstanbul, 1996, s. 204.

88 Lodovic de Contenson, *Chretiens et Musulmans*, Librairie Plon, Paris, 1901, s. 150.

89 Lodovic de Contenson, *Les Reformes en Turquie d'Asie*, (Paris, Librairie Plon, 1913), s. 10.

90 Lodovic de Contenson, *Chretiens et Musulmans*, s. 127.

8. NÜFUS HESAPLAMALARINDA OLAĞAN DIŞI FAKTÖRLER

Birinci Dünya Savaşı'nda bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de seferberlik ilân edilmiş ve savaş hali uygulamaları birbiri ardına yürürlüğe konulmuştur. Bu çerçevede olağanüstü dönemlere ait pek çok kriz yönetimi mekanizması uygulanmış; sanayi imalathaneleri başta olmak üzere, cephede kullanmak üzere araç ve gereçler ordunun emrine vermiştir.

1915 sanayi sayımı ile ilgili olarak Sanayi İdare-i Umumiyesi'nde görevli sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Fuat Bey tarafından hazırlanan raporda belirtildiği üzere, savaşın çıkışı ile imalathanelerin pek çoğuna el konulmuş, araç ve gereçler ordu emrine alınarak cephane imalatına tahsis edilmiştir[91].

Savaş döneminde bütün ülkelerde ilk alınan sıradan önlemler arasında kabul edilen ve her yerde gözlemlenen bu uygulamalar, dünya kamuoyuna "*1915'te Osmanlı Devleti, Ermenilerin mülklerine el koydu*" şeklinde yansıtılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da, tamamen savaş şartları nedeniyle uygulamak zorunda kaldığı yer değiştirme kararı "ırkçılık" olarak sunulmuş ve bütün olup-bitenler totaliter savaş propagandası yöntemleriyle dünya kamuoyuna "soykırım" şeklinde takdim edilmiştir. Bu tutum, tarih araştırma usulleri hiçe sayılmak suretiyle, yerleşik alışkanlık halinde pek çok araştırmanın "vazgeçilmez" temel tezini oluşturmuştur.

Birinci Dünya Savaşı için Osmanlı Devleti yetkililerini "savaş suçlusu" olarak ilân eden ve böylece onların Ermeni suikastçiler tarafından öldürülmelerini özendiren zihniyet, aynı dönemde Çarlık Rusyası'nın, Finliler, Litvanyalılar, Ermeniler, Gürcüler, Estonyalılar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar'a yaptıklarını görmezden gelmiştir[92].

---

[91] *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997, s. 8.

[92] Ian F. W. Beckett, *The Great War, 1914-1918*, Pearson Education, Essex, 2001, s. 9.

Bu tür ihtilâflı konularda araştırmanın nesnelliği açısından çifte standartçılık ciddi bir zihniyet rahatsızlığıdır. Fransız siyasal bilimler profesörü Maurice Duverger bu rahatsızlığı, ilginç bir benzetmeyle açıklamıştır. Ünlü siyasal bilimler uzmanına göre batı sistemindeki ikili yaklaşım, Roma paralarını süsleyen çift yüzlü tanrı Janus'un resmi gibi, birbirine zıt, ama yine de birbirini tamamlayan iki ayrı yüze sahip olmaya benzemektedir.

Maurice Duverger şöyle devam etmektedir : "*Herkes, fikrî yapısına uygun olarak algıladığı unsurları seçer, tıpkı gözler ve kulaklar gibi. 'Gerçek', algılanmış imge veya düşünceleri geniş ölçüde -denilebilir ki sonsuza kadar- aşar ve bunlar da ancak gerçeğin yorumlarından ibarettir*"[93].

Onun içindir ki, tarihi ihtilâflarla ilgili nüfus hesaplamalarında, herhalde atılması zorunlu ilk adım çifte standartçılık diye bilinen bu zihniyet bozukluğunun, araştırma dünyasından uzak tutulması, kovulmasıdır. Aynı şekilde tarihi belgelerin tahrif edilmesine, gerçeğin gizlenmesine yönelik her türden çabaya, özellikle ihtilâfın iki tarafında bulunan akademisyenlerin kararlılıkla karşı çıkması zorunludur.

Fakat, bunlar da yeterli değildir. Tarihî bir ihtilâfın aydınlanması için ortaya konulan bir nüfus hesaplamasında, bunlar kadar önemli bir yöntem sorunu bulunmaktadır. Şöyle ki; belirli bir zaman diliminde bir coğrafyada nüfusun çoğalmasına veya azalmasına yol açan dört olağan faktör vardır. Bunlar doğum ve ölüm gibi kaçınılması mümkün olmayan gelişmeler ile, içe göç ve dışa göç olarak tanımlanabilecek nüfus hareketleridir. Bu faktörlerin her biri ayrı ayrı veya birlikte nüfusun çoğalması veya azalmasında etkilidirler. Bunun dışında bölgedeki nüfus miktarının çoğalması veya azalmasında bir de olağandışı faktörler vardır. Her türlü nüfus hesaplamalarında bunların da mutlaka göz önüne alınması gerekmektedir.

---

[93] Maurice Duverger, *Batı'nın İki Yüzü*, Çev. Cem Eroğul-Fazıl Sağlam, Doğan Yay., Ankara, 1977, s. 5, 7.

Zalim bir gerçeklik olarak bizzat savaş ortamının imal ettiği ve kontrol edilmesi adeta imkânsızlaşan olumsuz şartlar, esasen başlı başına birer olağandışılık unsuru oluştururlar. Aynı şekilde ulusları dayanılmaz facialara boğan bulaşıcı hastalıklarla, savaşın dayattığı mülteciler sorunu ile yiyecek sıkıntısı da başlı başına birer olağandışı faktör olarak nüfus hesaplamalarında mutlaka dikkate alınmalıdır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra toplanan uluslararası nüfus kongrelerinde, savaşın nüfus üstündeki olumsuz etkilerini inceleme çabası içinde olunduğu bilinmektedir. Ancak yine de ulusların nüfusları üstünde olağandışı faktörlerin yol açtığı insanlık trajedilerinin maliyetlerinin tamamen ortaya çıkarıldığını söylemek zordur.

Leon Kawan, Roma'da toplanan 1931 Uluslararası Nüfus Kongresi'ndeki tebliğinde, kıtlık ve salgın hastalıkların nüfus kütleleri üzerindeki etkisini "marazi" bir durum olarak nitelemiş, özellikle savaşların, ayaklanmaların ve iç savaşların, öteden beri kıtlıklara ve salgın hastalıklara neden olduğunu vurgulamıştır[94]. Yine aynı kongrede E. Würzburger, "Umumî Harbin Nüfus Harekâtına Tesirleri" başlıklı tebliğinde, savaşın meydana getirdiği büyük insan kaybı dolayısıyla, bütün memleketlerde özellikle erkek nüfusun, eşi görülmedik şekilde zayiata uğradıklarını ve bir başka deyişle, ülke nüfuslarının her açıdan tahrip olduklarını belirtmiştir[95].

Gerek ölümler yoluyla, gerek doğuma engel olmasıyla Birinci Dünya Savaşı Fransa'ya 2.5 milyon insan kaybettirmiştir[96]. Keza Osmanlı ordusunda silah altına alınan askerlerin ancak %10 veya %20 kadarı köylerine dönebilmişlerdir[97].

---

[94] Leon Kawan, *Nüfus ve Kıtlıklar*, Çev. Selim Sabit, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1932, s. 6-7.

[95] E. Würzburger, *Umumi Harbin Nüfus Harekatına Tesirleri*, Çev. M. Celal, İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., Ankara, 1932, s. 3 vd.

[96] Adolphe Landry, *Demografik İnkılap*, Çev. S. Sabit Aykut, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1938, s. 9.

[97] Ahmed Emin, *Turkey In The World War*, Yale University Press, New Haven, 1930, s. 253.

Birinci Dünya Savaşı içinde ve savaş sonrasında mülteci hareketleri de hayli yoğun olarak yaşanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarından ve bu arada özellikle Anadolu'dan komşu ülkelere ve bazı Avrupa ülkelerine büyük bir göç hareketi gözlemlenmektedir. Osmanlı sayımlarında dikkati çeken bir husus şudur. Ermeni nüfus tabii artışının çok altında görünmektedir. Bu tarihlerde ortaya çıkan Ermeni olayları nedeniyle bazı kimseler yurt dışına göç etmiştir. Nitekim 1899-1914 yılları arasında sadece Amerika'ya 41.827'si erkek toplam 51.950 kişi göç etmiştir[98].

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve sonrasında Yunanistan tam dört kere Ermeni mülteci hareketi ile karşı karşıya kalmıştır[99]. 1912'da Selânik Yunan ordusu tarafından işgal edildiğinde, savaş alanlarından kaçan bazı Ermeni mahkumlar, yaralılar ve asker kaçakları mülteci olarak şehre akın etmişlerdir. 1915 olaylarından kısa süre sonra "tespit edilemeyen sayıda" Ermeni siyasî eylemci, mülteci olarak Atina, Pire ve Girit'e yerleştirilmişlerdir. 1917'de Rusya'da Bolşevik İhtilâli ardından Selânik bir kere daha Ermeni askerlerin sığınağı haline gelmiş ve mültecilerin akını 1920-1921 boyunca sürmüştür. Ermeni mültecilerin bir kısmı daha sonraki yıllarda yeniden Kafkasya'ya yurtlarına dönerken, kalanlar, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya göç etmişlerdir. 1922'de Türkiye karşısında ağır bir yenilgi alan Yunanistan, daha büyük bir Ermeni mülteci dalgası ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye'den bu defa ayrılan Ermeni mültecilerin sayısı 80.000 civarında olup bunlar daha çok, Doğu Trakya, Ege ve Çukurova bölgelerindendir. 1948 yılına kadar, Türkiyeli mültecilerin Yunanistan üzerinden Ermenistan'a yerleşme hareketleri devam etmiştir.

---

[98] Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Secretary of Labor, Government Printing Office, beginning 1895-1932.

[99] Bkz. I. K. Hassiotis, *"Armenians"*, in (Ed. Richard Cloog), *Minorities in Greece*, (C. Hurst & Co., London, 2002), s. 95.

Yukarıda yapılan değerlendirmeler, nüfus hasaplamalarında birçok etkenin gözönüne alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

9. ERMENİ NÜFUSU HAKKINDA YENİ ARAŞTIRMALAR

1914 öncesi Osmanlı nüfusu üzerine kimi çalışmalar uluslararası platformda çeşitli akademisyenler tarafından yayınlanmıştır. Bunlar arasında Kemal H. Karpat'ın "*Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*" (1985) adlı çalışması, alanında haklı bir ün kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde savaş öncesine ait Ermeni nüfusu konu edinen yayınlarda ise 1980'li yıllardan itibaren ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Meir Zamir (1981), Norman Ravitch (1981), Roger Cooper (1982) ve Levon Marashlian'ın (1987 ve 1991) çalışmaları bunlar arasında yer almaktadır[100].

Osmanlı nüfusunu ele alan çağdaş literatürler içerisinde ABD'li akademisyen Justin McCarthy'nin çalışmasının, demografi yöntemlerinin başarıyla kullanılması açısından özel bir önemi bulunmaktadır. McCarthy'nin, 1330/1914 yılı istatistiği başta olmak üzere diğer bazı kaynaklara dayanarak çıkardığı Osmanlı Devleti geneline ait nüfus tablosu, Osmanlı nüfus verilerine, kendisine has bir yöntemle biraz ek yapılmak suretiyle hazırlanmış olmakla birlikte, belli oranda güvenilir bir sonuç ortaya koymaktadır[101]. Zira Magie gibilerinin nüfus tablolarıyla büyük çapta uyum göstermektedir.

---

[100] Meir Zamir, "Population Statistics"; Norman Ravitch, "The Armenian Catastrophe", *Encounter*, vol. LVII, no. 6 (December, 1981); Roger Cooper, "Armenian Aspirations", *Spectator*, (28 August 1982) ve Levon Marashlian, "Population Statistics on Ottoman Armenians in the Context of Turkish Historiography", *The Armenian Review*, 4-16, (1987) ve aynı yazarın özellikle bkz. *Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, MA, Zoryan Institute, Cambrigde, 1991.

[101] Justin McCharthy, *Muslim and Minorites* adlı eserinde, 1330 nüfus istatistiklerinden bahsederken, Rumi olan bu tarihi hicrî olarak miladî tarihe çevirdiğinden bu tarihli istatistiği 1912 olarak kaydetmiştir. Oysa ki bu istatistik 1330/1914 tarihinde Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti tarafından yayınlanmış olup, özet olarak da, *Tableaux indiquant le nombre des divers eléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1 Mars 1330 (14 Mars 1914)*, Constantinople, 1919 adıyla neşredilmiştir.

Justin McCarthy'nin 1914 nüfus istatistiğinde bütün Osmanlı vilâyetlerinde 1.698.301 Ermeni'nin yaşadığı hesaplanmıştır. Bu sayının genel nüfusa oranı ise %4.4 olarak gösterilmiştir[102].

1914 Yılı için McCarthy'nin Hesaplaması :

Vilâyetler	Osmanlı (1914)[103]	Ermeniler (McCarthy)	Toplam Nüfus	Oran %
İstanbul[104]	82.880	162.134	1.832.839	8.8
Edirne	19.773	33.650	1.426.632	2.4
Hüdavendigâr/ Bursa	60.199	97.616	1.919.789	5.1
Aydın	20.287	25.059	2.194.419	1.1
İzmit	55.852	69.225	389.490	17.8
Biga	-	2.805	183.077	1.5
Kastamonu	8.959	13.702	1.350.390	1.0
Trabzon	38.899	68.326	1.505.490	4.5
Sivas	147.099	182.912	1.472.838	12.4
Ankara	51.576	125.616	1.444.139	8.7
Konya	12.971	24.858	1.690.388	1.5
Adana	52.650	74.930	666.578	11.2
Halep	40.843	123.129	1.189.678	10.3
Bitlis	117.492	191.156	611.391	31.3
Ma'muretül-aziz	79.821	111.043	680.241	16.3
Diyarbakır	65.850	89.131	754.451	11.8

[102] McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 112.

[103] Bkz. *Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 [1914] Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet 1336, s. 4.

[104] İstanbul ve Edirne, McCarthy'nin tablosunda yer almamakla birlikte, tarafımızdan eklenmiştir.

Van	67.797	130.500	509.797	15.6
Erzurum	134.377	163.218	974.196	16.8
Diğer vilâyetler	171.682	9.293	18.103.543	0.05
TOPLAM	1.229.007	1.698.303	38.899.366	4.36

Stanford J. Shaw tarafından, İstatistik-i Umûmî İdaresi ile Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdaresi belgelerine dayanarak hazırlanan tabloda ise, Osmanlı ülkesinde yaşayan bütün dinî grupların 1890, 1897, 1910/11 ve 1914 nüfusları toplu olarak gösterilmiştir[105].

Stanford J. Shaw'un nüfus tablosu

	1890	1897	1906[106]	1914
Müslüman	12.585.950	14.111.945	15.518.478	15.044.846
Rum Ortodoks	2.329.776	2.569.912	2.822.773	1.729.738
Ermeni Gregoryen	988.887	1.042.374	1.050.513	1.161.169
Bulgar	818.962	830.189	762.754	-
Rum Katolik	150.166	120.479	60.597	62.468
Ermeni Katolik			90.050	67.838
Protestan	36.229	44.360	53.880	65.844
Latin	18.240	22.335	20.447	24.845
Yahudi	184.139	215.425	256.003	187.073
Maruni	-	32.416	28.726	47.406
Frenk	235.690	-	197.700	-
Genel Toplam	17.375.225	19.050.307	20.897.617	18.520.016

105 Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", s.13.

106 1326 Rumi tarihli bu istatistik, tarihin hicrî olarak değerlendirilmesinden dolayı yanlışlıkla 1906 şeklinde literatüre geçmiştir. Doğrusu 1910/11 olacaktır.

Bu tabloda Gregoryen Ermeni nüfusu 1890'da 988.887 olarak gösterilmiştir. 1890 rakamlarında Katolik ve Protestan nüfus Rumlarla birlikte verildiğinden sıhhatli bir sayıya ulaşmak mümkün olamamaktadır. Aynı durum 1897 rakamları için de geçerlidir. Buna karşılık 1910/11 nüfus istatistiklerinde Katolik Ermeniler ayrı sayıldığından bu sayıma ait Ermeni nüfusu daha net biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu sayıma göre Katolikler de dahil Ermeni nüfusunun toplamı 1.140.563'dür. Protestanlar içerisinde ne kadarının Ermeni olduğu bilinmediğinden, bu rakama Protestanlar dahil edilmemiştir. Keza 1914 istatistiklerinde de toplam Ermeni sayısı 1.229.007 olarak görülmekte olup, bu rakama bütün Protestan nüfus da eklendiğinde 1.294.851'e ulaşılmaktadır.

Osmanlı nüfus sayımları sistemli ve belgeli bir hüviyet göstermektedir. Diğer kaynakların çoğu ise siyasî amaçlarla düzenlenmiş tahminlere dayanmaktadır. Patrikhane'nin 1914 yılında verdiği rakamlar, Kilikya nüfusunun düzeltilmesiyle 1.887.900 civarında çıkmaktadır. Diğer vilâyetlerde de nüfusun abartıldığı, daha önce belirtildiği üzere ABD Dışişleri Bakanlığı adına nüfus araştırması yapan David Magie tarafından örneklerle ortaya konulmuştur.

Osmanlı *Sicill-i Nüfus Ahali-i İdare-i Umûmiyesi*'nin, başında Mıgırdiç Sinabyan Efendi'nin bulunduğu sırada yayınlanan 1895 yılına ait Vilâyât-ı Sitte ile Halep ve Adana'ya ait bir nüfus istatistiği de durumu açıklıkla ortaya koymaktadır[107] :

Vilâyet ismi	İslâm	Ermeni	Rum	Katolik	Protestan
Erzurum	441.671	101.119	3.356	6.730	1.970
Bitlis	167.054	101.358	-	4.948	1.498
Van	282.582	71.582	-	1.930	-

[107] Y.PRK.AZN, Dosya No : 4, Gömlek No : 16, 29 Ca 1307.

Diyarbakır	240.574	45.291	1.437	6.348	3.975
Ma'muretül-aziz	300.194	73.178	543	2.464	4.971
Sivas	735.489	112.649	36.822	2.943	2.493
Halep	663.416	50.182	7.525	19.927	9.183
Adana	336.914	31.876	5.847	1.401	2.150
TOPLAM	3.167.894	587.235	55.530	46.691	26.240

Bu tabloda İstanbul, Edirne, Bursa, Aydın, İzmit, Biga, Kastamonu, Trabzon, Ankara ve Konya vilâyetleri yer almamaktadır. Bu vilâyetlerin 1914 tarihli nüfuslarının da bu tablodaki rakamlara eklenmesi ile, Ermenilerin toplam nüfusunun 1.500.000 civarında olduğu söylenebilir. David Magie'nin araştırmasında da nüfusun 1.479.000 ve McCarthy'nin araştırmasında 1.698.300 olması da bu sayının kabul edilebilirliğini göstermektedir.

1984'te bir diğer Türk diplomatı tarafından yayınlanan karşılaştırmalı bir nüfus araştırmasında da ortaya konulduğu üzere, Kafkasya'da 1913 yılında mevcut 1.000.100 olan Ermeni nüfusu, -1915'ten sonra Türkiye'den Kafkasya'ya yönelik büyük göç dalgalarına rağmen- 1926 yılında 881.290'a düşmüştür ve bu gerçekten ciddi bir azalmadır. Çeşitli istatistiklerin karşılaştırılmasından çıkan bu nüfus azalması gerçekten ilginçtir. Bir diğer anlatımla, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin 1913 ve 1916 yılları arasındaki nüfusları ile Rusya egemenliğinde bulunan Ermeni nüfusun aynı yıllar için karşılaştırılmasında gözlemlenen azalma, miktar olarak Osmanlı Ermenilerine göre Rusya Ermenilerinde daha fazladır[108].

1914 sonrası Osmanlı Ermeni nüfusunda ciddî bir azalma olduğu görülmektedir ki, bu durum çeşitli kaynaklarla da teyid edilmektedir. Fakat bu azalmayı yalnızca 1915 ilkbaharından

[108] I. Selahattin [İlhan Akant], "Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği", İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, 2, (1984), s. 377-378.

itibaren uygulanan sürgün kararı ile açıklama çabası, dört yıl süren "büyük savaş" felâketinin kendine özgü koşullarından habersiz davranmak anlamına gelmektedir ki, bu da kimi bilim adamlarının açıklamalarındaki nesnelliğin -haklı olarak- sorgulanmasını gerektirmektedir. Büyük Savaş'tan önce Kafkasya ve Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusun, yakın ve uzak hedeflere doğru sürekli yenilenen göç dalgalarının tespit edilmesinden sonradır ki, gerçekten savaş sonrasında ne kadarının bölgede kaldığı veya savaşta kayba uğradığı sorunu aydınlatılabilecektir.

1918 yılında Cenevre'de "Kara Şemsi" takma adıyla Reşid Saffet (Atabinen) tarafından Fransızca yayımlanan kitapta yer alan bilgilerle, tarafımızdan gerçekleştirilen ABD, İngiltere, Rusya, Fransa, İran ve Cenevre'de Milletler Cemiyeti belgelerine dayanan çalışmanın sonuçları birbirine çok yakındır.

Reşit Saffet (Atabinen)'in -1918 yılında Cenevre'de yayınladığı sonuçlar da şöyledir :

"Söz konusu altı vilâyet (vilâyât-ı sitte), toplam 5.750.000 nüfusu barındırmakta olup bunun sadece 1.200.000'i Ermeni'dir. Bu rakama, İmparatorluğun diğer bütün bölgelerine dağılmış 400.000 Ermeni de ilâve edilirse, toplam sayıları, 1.600.000'i geçemez.

Bu nüfusun da 450.000'den fazlası gerek askerlikten kaçmak, gerek Rus saflarında Türkler'e karşı savaşmak, gerekse Türkler'in misillemesinden korktuğu için olsun, Rusya'ya ve İran'a geçmiştir. 800.000 veya 900.000 kişi halen İstanbul'da, İzmir'de, Konya'da ve sürgünde olmak üzere toplam 1.350.000 kişi Doğu Anadolu dışında bulunmaktadır. Doğruluğu, bir araştırma veya soruşturma tarafından bir gün ispatlanacak ve ortaya konulacak bu hesaba göre, savaş esnasında 2.000.000 Türk'e karşı yaklaşık 250-350 bin civarında Ermeni hayatını kaybetmiştir.

Savaştan önce altı vilâyette (vilâyât-ı sitte) oturan 1.200.000 Ermeni'den bugün ancak 900.000 kişi kalmıştır. İşte 4.5 milyon

Müslüman'ın bağlanarak kendilerine bağımsızlık ve egemenlik hakkı verilecek Ermenilerin sayısı bu kadardır"[109].

1969'da Howard M. Sachar'ın, "*The Emergence of the Middle East: 1914-1924*" (Ortadoğu'nun Doğuşu) adlı kitabındaki iki cümlecik, Türk-Ermeni ihtilâfındaki tarihi gerçeğin en yalın anlatımıdır :

"*Bütün o savaş yıllarında hiç kimsenin, Ermenilerin bile, Türkler kadar kanı akmamıştır. Artık savaş yılları sona ermiştir*"[110].

Birinci Dünya Savaşı boyunca Türklere karşı Londra, Paris, Berlin ve New York'tan tek elden oluşturulan haber oligarşisinin insafsızca kullandığı totaliter propaganda teknikleri, tarihin akışını değiştirmekte -bütün gayretlere rağmen- başarılı olamamış, Lozan'da, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan barış antlaşması ise, Batılı ülke hükümetlerinin 1914'ten beri bir savaş propagandasına malzeme ettikleri Ermenileri kendi kaderleriyle baş başa bırakmalarıyla neticelenmiştir[111].

10- ERMENİ NÜFUSUYLA İLGİLİ SON DEĞERLENDİRME

Bütün bu değerlendirmeler ışığında, 20. yüzyılın başında ve son çeyreğinde yeniden hız kazanan Osmanlı nüfusu araştırmalarında, eldeki en güvenilir rakamların, yine de Osmanlılar tarafından yapılan sayımlardan elde edilenler olduğu ortaya çıkmaktadır.

---

[109] Kara Schemsi, *Les Turcs et La Question D'Arménie*, Cenève, 1918, s. 13.

[110] Howard M. Sachar, *The Emergence of the Middle East, 1914-1924*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, s. 453.

[111] Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, Croom Helm, London, 1984, adlı çalışmasında İngiltere tarafından, ABD kamuoyunu etkilemek ve bu ülkeyi Almanya ve Türkiye'ye karşı savaşa sokmak amacıyla Ermeni sorununun nasıl kullanıldığını İngiliz diplomatik arşivi kayıtlarıyla ortaya koymuştur (s. 67-119). ABD ve İngiltere'nin Ermenileri yüzüstü bırakmasının bu devletlerin kendi belgeleriyle başarılı bir anlatımı için özellikle bkz: Levon Marashlıyan, *The Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economics and Morality in American and British Policies 1920-1923*, (A Phd Dissertation in University of California, 1992), vol. I-II.

1983'te yayımlanan bir araştırmaya göre, Birinci Dünya Savaşı başında bütün dünyadaki Ermeni nüfusu 3 milyon kadardır. Fakat daha önce Berlin Kongresi'nde başta Ermeni Kilisesi olmak üzere bağımsız bir Ermenistan kurdurtmak düşüncesiyle bölgede yaşayan Ermeni nüfusu hakkında "abartmada hudut tanımayacak şekilde" rakamlar ileri sürülmesi süreci başlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin rakamlarıyla uyumlu olmayan bu "abartılmış" nüfus iddiası, inandırıcılıktan uzak bulunduğu için, ne Berlin Kongresi'nde, ne de ondan sonra itibar görmüştür. Kaldı ki, bütün devletler, kendi kaynaklarıyla Ermenilerin gerçek nüfusunu tespit edebilecek konumda idiler. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı koşulları içinde Osmanlı Devleti aleyhinde yeni bir kampanya ihtiyacı belirlenince, Batılı güçler, Ermenilerin yalan olduğunu yakından bildikleri rakamlarından hareketle, "hakiki rakamlarla aradaki farkın Türkler tarafından katledilmiş nüfusa tekabül ettiğini ilân etmekte hiç mahzur görmemişlerdir"[112].

1983'te yayınlanan bu araştırmada, 1914 yılında ve savaş bitiminde yaşayan Ermeni nüfusu hakkında vilâyetlere göre ayrıntılı nüfus tabloları yayınlanmıştır. Bu tablolarda 1914 yılında Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin sayısı 1.300.000 olarak gösterilmiştir[113].

2004 yılında yapılmış bir çalışmada ise, Osmanlı Devleti'nin 1895, 1906, 1911-1912 nüfus verileri esas alınarak hazırlanan söz konusu istatistiklerde "model-hayat" tabloları düzeltmeleri yapıldıktan sonra, bütün Osmanlı coğrafyasında oturan Ermenilerin nüfusu (fakat bu rakamın içinde bütün Protestanlar toplam olarak bulunmaktadır) 1.600.000 olarak hesaplanmıştır[114].

---

[112] Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Rüstem Yay., 5. Basım, 2001), s. 125.

[113] Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 125-147.

[114] Servet Mutlu, Ottoman Cencuses and Ottoman Population Once Again, Başkent Üniversitesi, Yayınlanmamış Çalışma, Ankara, 2004, Tablo V.

Aşağıda, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle ilgili daha sağlıklı bir değerlendirme yapmak amacıyla, 1892'den itibaren, Ermeni nüfusu ile ilgili farklı araştırıcıların verileri sunulmaktadır :

Kaynağın Yılı	Yazarı	Osmanlı Ermenileri
1892	Vital Cuinet[115]	1.475.011
1896	Felix Weber[116]	1.000.000
1901	H. F. B. Lynch[117]	1.325.246
1901	Lodovic de Constenson[118]	1.383.779
1910	Encyclopedia Britannica[119]	1.500.000
1913	Lodovic de Constenson[120]	1.400.000
1914	Justin McCarthy[121]	1.698.303
1914	Stanford J. Shaw[122]	1.294.851
1918	David Magie[123]	1.479.000
1919	Dr. Lepsius[124]	1.500.000
1923	Claire Price[125]	1.500.000
1923	E. Alexander Powell[126]	1.500.000

115 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I-IV, Paris 1892.

116 Glarner Nachrichten und der freie Glarner, 20 Ekim 1896- Schweiz.

117 H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, vol. II, s. 412-413 ve 428.

118 Lodovic de Contenson, *Chretiens et Musulmans*, s. 150.

119 1910 yılından tam 43 yıl sonra aynı ansiklopedinin 1953 basımında 1910 yılı rakamı 2.500.550 olarak değiştirilmiştir. Bu durum, 1910 basımında makalenin bir İngiliz, 1953 basımında bir Ermeni tarafından yazılmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

120 Lodovic de Contenson, Les Reformes en Turquie d'Asie, s. 10.

121 *Muslim and Minorites*, s. 112.

122 "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", s.13.

123 David Magie, "The Population of Asiatic Turkey at the Outbreak of the War", NARA, microfilm M 1107, roll 46. Inquiry Doc. No : 1005.

124 Dr. Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, (Postdam, 1919). Dr. Lepsius, 1.500.000 ile 2.000.000 arasında olduğunu tahmin etmektedir (s. LXV).

125 Claire Price, *The Rebirth of Turkey*, (New York, 1923), s. 178.

126 E. Alexandr Powell, *The Struggle for Power in Muslim Asia*, New York, 1923, s. 114.

Sonuç olarak, birçok ülke araştırıcıları tarafından, Osmanlı sayımları da göz önüne alınarak gerçekleştirilen nüfus hesaplamalarında, hiçbir şekilde net rakamlar ortaya konamamakta, Osmanlı topraklarında yaşadığı varsayılan Ermeni nüfusu 1892'-lerden 1914'e kadar 1.300.000 ile 1.700.000 arasında değişmektedir. Birinci Dünya Savaşı başlarken, olumlu ve olumsuz bütün şartlar da göz önüne alınarak tarafımızdan yapılan değerlendirmede Ermeni nüfusunu 1.500.000'den az olmadığını tahmin etmekteyiz. Maalesef bu verdiğimiz rakam da kesin ve net rakamlar değildir. Bu sayı, çeşitli araştırmaların ortaya çıkardığı ve siyasal motivasyonlardan uzak, bilimsel yöntemlerle ortaya konulan tüm çalışmalarda "kabul edilebilir" bulunan rakamdır.

İKİNCİ BÖLÜM

TEHCİR VE ERMENİLERİN SURİYE'YE NAKLİ

a) Tehcire Giden Yol

Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesi uluslararası bir mahiyet kazandı. Antlaşmanın 61. maddesi Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapması ve söz konusu ıslahatların antlaşmayı imzalayan devletler tarafından denetlenmesi hükmünü getiriyordu. Bu çerçevede Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahatların yapılması ve söz konusu ıslahatların denetlenmesi meselesi, Rusya başta olmak üzere dönemin Avrupa devletlerinin, ihtiyaç duydukları zaman Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak için başvurdukları önemli bir unsur oldu. İngilizler Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan Baker Paşa'nın 1879 yılında Doğu Anadolu'ya genel vali olarak atanmasını istediler. İngiltere, Fransa ve Rusya 1895 yılında bekledikleri ıslahata dair 40 maddelik bir proje verdiler. Osmanlı hükümeti 27 Haziran 1895 tarihinde Baker Paşa'yı Anadolu Vilâyetleri Genel Müfettişliği'ne atayarak beklentileri karşılamaya çalıştı[127].

Büyük devletler bir yandan Ermeniler lehine ıslahat yapılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yaparlarken, öte yandan Do-

---

[127] Genel olarak Doğu Anadolu ıslahatının ortaya çıkışı konusunda bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İkinci Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986; Teftiş ve uygulamalar ve Müşir Şakir Paşa'nın 1895-1899 yılları arasındaki müfettişlik görevi konusunda geniş bilgi için bk. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993; Islahatlarla ilgili olarak İngilizlerin tavrı konusunda bkz. Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

ğu Anadolu'daki konsolosları ve temsilcileri vasıtasıyla Ermenileri ayaklanmaya tahrik ve teşvik ediyorlar, ayaklanan Ermenilere sahip çıkıyorlardı. Uluslararası konjonktüre bağlı olarak Ermeniler lehine Doğu Anadolu'da ıslahatlar yapılması tartışmaları Birinci Dünya Savaşı arefesine kadar bazen şiddetlendi, bazen yavaşladı ama hep devam etti. 1913 yılı başlarından itibaren Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması tartışmalarının diğer zamanlardan daha bir yoğunluk kazandığını görüyoruz. Gerek Osmanlı hükümetleri, gerekse Büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçileri ayrı ayrı tasarılar hazırladılar[128], büyükelçiler kendi aralarında görüşmeler yaparak projeler kaleme aldılar[129].

Büyük devletleri temsilen Rusya'nın İstanbul büyükelçiliği ile Osmanlı hükümeti arasında 1913 Eylülünden 1914 Şubatına kadar devam eden temaslar sonucunda 8 Şubat 1914 tarihinde Doğu Anadolu vilâyetlerinde yapılacak ıslahatlarla ilgili olarak bir antlaşma imzalandı. Sadrazam Said Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Gulkeviç'in imzaladıkları ve Yeniköy Antlaşması olarak da bilinen bu antlaşmaya göre, Erzurum, Trabzon, Sivas ve Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olmak üzere Doğu Anadolu iki bölgeye ayrılıyor, bu bölgelerin her birinin başına bir yabancı genel müfettiş atanıyordu. Genel müfettişler kendi bölgelerindeki idaresini, adliye ve jandarmasını denetleyecekler, emniyet kuvvetlerinin yetmediği yerlerde askerî kuvvetlerde genel müfettişlerin emrine tahsis edileceklerdi. Genel müfettişler gerektiğinde valiler ve memurlar hakkında takibat yapabilecekler, toprak meselelerini bir çözüme kavuşturacaklardı. Kanun, nizamname ve resmî bildiriler bölgelerde mahallî dillerde de yayınlanacak, mahkemelerde ve devlet dairelerinde herkes kendi dilini kullanabilecek, herkes askerlik hizmetini

---

128 Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.28. vd.

129 Söz konusu projeler ve tartışmalar konusunda bk. Zekeriya Türkmen, "İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914). Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları", *Ermeni Araştırmaları*, S.9, Bahar 2003, s.50-60.

kendi müfettişlik sınırları içerisinde yapacak, Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecekti. Vilâyet meclislerine yapılacak seçimlerde azınlıklar da temsil edilecekler ve genel müfettişlerin uygun görüp görmemelerine bağlı olarak zabıta ve jandarmaya eleman almada müslümanlarla gayrımüslimler arasında eşitlik ilkesi uygulanacaktı[130].

Antlaşmanın imzalanmasını takiben Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff ve Hollandalı Westenenk genel müfettiş olarak seçildiler. Söz konusu genel müfettişlerle birlikte çalışacak elemanlar belirlendi. 1914 yazında söz konusu Hoff ve Westenenk Türkiye'ye geldilerse de o günlerde başlayan Birinci Dünya Savaşı sebebiyle bir ıslahat hareketine girişemeden vazifelerini bırakmak zorunda kaldılar[131].

Roderic Davison bu antlaşmayı değerlendirirken, bütün tarafların belli bir ölçüde tatmin edildiğini, kimsenin kaybetmediğini vurgular : "*Türkiye bölünme tehlikesinden kurtulmuş, Ermeniler, ciddi bir takım haklar kazanmıştır. Hiçbir devlet o günlerde bir bölünmeyi ve Ermenistan uğruna bir savaşı göze alacak durumda değildir. Rusya, İngiliz-Alman yapımı bir reformu etkisiz kılarken kendi ayrıcalıklarını korumuş; Almanya, Anadolu'da özlediği gücü kazanamamakla birlikte, Bağdat demiryolu alanına tehdit olarak algıladığı bir tehlikeyi uzaklaştırmış, Fransa, İngiltere, Avusturya ve İtalya da Osmanlı İmparatorluğunu bölecek bir patlamayı atlattıkları için kazanmışlardır*"[132].

İmzalanan antlaşma sayesinde, Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulması yolunda önemli bir mesafe kaydedilmiştir. Bununla beraber bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasının arzu edildiği "*Vilâyât-ı Sitte*"de müslümanlar çoğunluktur. Ermenilerin en yoğun olarak bulundukları Bitlis Vilâyeti'nde bile Ermeni nüfu-

---

130 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Inkılap Tarihi*, C.II/3, s.169-172.

131 Türkmen, *Ittihad ve Terakki*, s.63-75.

132 Roderic Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", American Historical Rewiev, Vol. 53, No.3, (April, 1948), s. 505.

sunun müslüman nüfusa oranı % 31.3 idi. Bu şartlarda, nüfusa dayanarak bir Ermenistan kurmanın imkânsız olduğunu düşünen Ermeni terör örgütleri, yeni stratejiler geliştirdiler. Faaliyetlerini Ermeni toplumunu topyekün bir isyana kışkırtmak ve Osmanlılara karşı ittifaka sokmak üzere yoğunlaştırdılar[133].

Bu çerçevede bir yandan terör yoluyla Osmanlı yöneticilerini sindirmeye çalışırken, diğer yandan zengin Ermenilerin servetlerini davalarında kullanmak üzere onlara şiddet ve baskı uygulamaya başladılar. Örneğin, Van ve çevresinde, İngiliz istihbarat kaynaklarına göre 1000 kişilik fedai ve 3000 kişilik çete gruplarıyla terör estirdiler[134]. Van Belediye Başkanı Bedros Kapamaciyan'ı Ocak 1913 yılında Osmanlı valisiyle birlikte hareket ettiği gerekçesiyle öldürdüler[135]. Bu olayların gerçekleştiği sıralarda Ermenilerin kaderini etkileyecek bir olay ortaya çıktı; Birinci Dünya Savaşı. Özellikle Rusların Osmanlı topraklarına girmeleri için bir gerekçeye ihtiyaçları vardı. Bu gerekçe, Osmanlı Devleti'nin Ekim 1914'te resmen Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle doğdu.

Ermeni Patriği, Osmanlı hükümeti savaşa girdiği takdirde Ermenilerin izleyecekleri yolu belirlemek amacıyla bir toplantı düzenledi. Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar ve Vergazmial-Hınçak şeflerinin ve bu komitelere bağlı Ermeni Ulusal Meclisi üyelerinin katıldığı toplantıdan hiçbir karar çıkmadı. Hınçaklar öne çıkmak istemediler. Taşnaklar ise, gelişmeleri görmeyi benimsediler. Bununla birlikte komiteler faaliyetlerini sürdürdüler, şubelerine Rusların ilerlemesi halinde, Osmanlı birliklerinin geri çekilişini zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapmaları, birliklerin

---

133 Ermeni örgütlerinin, halkı kiliselerde toplayarak baskı yaptıkları ve onlardan para topladıklarına dair Rusya arşivlerinde belgeler bulunmaktadır (Bkz. Rusya Dış Politika Arşivi, Siyasî Kısmı, No. 37, s. 252.

134 UK ARCHIVES FO 424/215, No: 6; Dickson'dan Sir N. O'Conor'a, 2 Mart 1908, Van

135 UK ARCHIVES FO 195/2449, No: 1; Van Konsolos Yardımcısından Sir Gerard A. Lowther'e, 9 Ocak 1913, Van.

malzeme tedarikini engellemeleri; Osmanlı birlikleri ilerlediği takdirde Ermeni askerlerinin birliklerinden ayrılarak çeteler oluşturmaları ve Ruslara katılmaları bildirildi[136].

Fransız tarihçi Gaston Gaillard, 1920'de yayınladığı kitabında, hezimetle biten bir savaştan çıkar çıkmaz bir başkasına giren Osmanlı Devleti'nin zayıflığından faydalanmak maksadıyla komitelerin Zeytun'da, Maraş ve Kayseri'de, özellikle de Van, Bitlis, Talori, Muş ve Erzurum'da ayaklanmalar çıkardıklarını, Erzurum ve Doğu Beyazıt'taki Ermenilerin çoğunun, seferberlik emriyle birlikte Rus tarafına geçtiğini ve orada silahla donatıldıktan sonra Türklere karşı savaşa gönderildiklerini, Erzincan'da da Ermenilerin dörtte üçünün Rusya'ya geçerek Rus saflarında savaşa katıldıklarını ifade eder. Ma'muretül-aziz (Harput) vilâyetindeki Ermenilerin de silahlanarak askeri birlikler oluşturduklarını, ve Ruslar tarafından Van'a ve İran sınırına gönderildiklerini, İstanbul'dan ve Rusya'dan Dersim ve çevresine gönderilen habercilerin, bu bölgedeki Kürtleri Osmanlı hükümetine karşı ayaklanmaya çağırdıklarını belirtir. Karahisar bölgesi Ermenileri de, Rusların gelişini bekleyerek isyana hazırlanmışlardır. Aynı şekilde Ankara vilâyetinde de Türklere karşı saldırılar, seferberliğe uyan müslüman ailelere tehditler ve benzeri karışıklıklar görülür[137].

Gaillard'ın da belirttiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı daha etkin bir mücadele başlattılar. Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa gibi ülkeler de Ermenilere uzun süredir verdikleri desteğe uygun olarak, bağımsız bir Ermenistan vaadiyle Ermenilerle işbirliği yapmakta tereddüt etmediler. Ermenilerden gönüllü birlikler oluşturmak suretiyle Osmanlı Devleti'ni cephe gerisinde bozmayı hedeflediler.

---

[136] Gaston Gaillard, *Türk Ermeni Sorunu*, Fransızca'dan çev. Nuri Bilgin, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-Ermeni İlişkileri Grubu Yay., İzmir, 2003, ss. 12-14.

[137] Gaillard, *Türk Ermeni Sorunu*, ss. 12-14.

İngiliz diplomatik belgelerinden izlenebildiğine göre, 1914 Kasım ayından itibaren Ermeniler Türkiye'nin kuzeydoğusunda ve güneyinde silahlı çeteler oluşturdular ve Osmanlı Devleti'ne karşı İtilâf cephesinde savaşa katılmak için gönüllü yazıldılar. İngiltere'nin eski Ruster-Don Konsolos Yardımcısı Francis Blyth Kinby tarafından 6 Kasım 1914 tarihinde Dışişleri Bakanı'na gönderilen bilgi notunda, David Tehermoff adlı Ermeni ile kısa süre önce yapılan bir görüşmede "*60.000 gönüllü Ermeni'nin Kafkasya cephesinde Ruslarla birlikte Türklere karşı savaş için hazır oldukları ve bu gönüllülerin Rus Hükümeti tarafından silahlandırıldığı*" bilgisinin edinildiği bildirilmektedir[138].

12 Kasım 1914 günü İngiltere'nin Kahire'deki diplomatik temsilcisi M. Chcetham, Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta "*Boghos Nubar Paşa'nın, Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenilerinin Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkartmada Müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini; bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırlarsa Türkiye'ye karşı isyan edebileceklerini*" bildirdiğini nakletmektedir[139].

1914 Ağustosu'na kadar Osmanlı Parlamentosu'nun bir eski üyesi dahil bazı Ermeni önde gelenleri, Kafkasya'da Rus askerî yetkililerle işbirliği yapmışlardır[140]. Ermeni kaynaklarında bu işbirliği sonucunda, düzenli veya gönüllü birliklerde aktif olarak 200.000 Ermeninin cephelerde görevlendirildiği bildirilmektedir[141].

---

[138] UK ARCHIVES FO 371/2116, Konsolos H. E. Satow'dan İstanbul'daki Büyükelçi Sir L. Malet'e, 14 Ocak 1914, Trabzon. Bir Alman gazeteci de benzer ifadelerle Rusların Ermenileri silahlandırdığını nakletmektedir. Bkz. Hans H. Mulzer, "Armenier"-Greuel in Berlin", *Mitteilungen des Bundes der Asienkaempfer*, No. 5, 4. Jhrg., Berlin 1 Mayıs 1922.

[139] UK ARCHIVES FO 371/2146, No. 70404; Chcethem'den Sir Edward Grey'e, 12 Kasım 1914, Kahire.

[140] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, (Berkeley, University of California, 1967), s. 42.

[141] H. Pasdermadjian, Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne, (Paris, 1949), s. 454'ten aktaran: Richard G. Hovannisian, Armenia on the Road to Independence 1918, (Berkeley, University of California, 1967), s. 44, dn. 22.

Tiflis'teki Ermeni Bürosu da Ruslarla Osmanlı Devleti'ne karşı ittifakı teyit etmektedir. 30 Kasım 1914 tarihinde yayınladıkları bildiride, "*Dünyanın dört yanından Ermenilerin Rus ordusu saflarına katıldığı, Rus bayrağının Çanakkale ve İstanbul boğazlarında dalgalanacağı, hristiyan inancından dolayı acı çekmiş olan Türkiye Ermeni halkının Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşacağı*" vurgulanmıştır[142].

Rus Büyükelçisi'nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 24 Şubat 1915 tarihli bir memorandumda da, "*Zeytunlu bir Ermeni'nin Kafkasya'da Kont Worontzoff-Dachkoff ile temas kurduğu, Türk ordularının ulaşım hatlarına baskın yapmak üzere 15.000 kişilik bir kuvvet topladıkları, ancak silah ve cephanelerinin yeterli olmadığı, İngiliz ve Fransızlar tarafından İskenderun Limanı üzerinden bunun yapılabileceği ve İngiltere'nin bu konudaki görüşü*" sorulmaktadır[143].

1 Mart 1915 tarihinde İngiliz Kara Ordusu Komutanlığına Dışişleri Bakanlığı'ndan gönderilen "*acele*" yazıda da, Rus elçisinden kendilerine ulaşan istek tekrarlanmış, Ermenilerin Türkiye'deki ayaklanmasında kullanılmak üzere İngiltere ve Fransa'dan İskenderun'a silah ve cephane istekleri bildirilmiştir[144]. İngiliz Genelkurmayı ve Dışişleri Bakanlığı, Çanakkale Seferi ile aynı zamanda olması itibariyle, Rusların isteklerine olumlu bir cevap vermemişlerdir[145].

Bununla beraber, İtilâf güçlerinin, Kafkas cephesinden Osmanlı topraklarına girmeyi plânlayan Rusya'ya destek olmak ve İstanbul ve Boğazları ele geçirmek için Çanakkale'ye saldırma-

---

142 UK ARCHIVES FO 371/2484/46942, No. 22083; 30 Kasım 1914 tarihli Horizon'dan aktarılmıştır.

143 UK ARCHIVES FO 371/2484, No. 22083; Rus Büyükelçisinden İngiliz Dışişlerine 15 Şubat 1915 tarihli memorandum; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.208.

144 UK ARCHIVES FO 371/2484, No. 22083; Rus Büyükelçisinden İngiliz Dışişlerine 15 Şubat 1915 tarihli memorandum.

145 UK ARCHIVES FO 371/2484 ve 1 Mart 1915; No. 25073 ve 1 Mart 1915; , No. 25073/15 ve 6 Mart 1915; No. 28172 ve 10 Mart 1915 ve No. 27167/15 ve 5 Mart 1915 tarihli yazışmalar; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.208.

ları, Ermenilere önemli bir fırsat sundu. Doğuda Rus ordularına yardım eden Anadolu Ermeni örgütleri, Çanakkale'yi abluka altına alan İtilâf güçlerine destek ve bu harekâttân faydalanmak düşüncesiyle Anadolu'da yer yer isyanlar başlatarak Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürdüler.

Çanakkale Savaşları'nın başladığı 18 Mart 1915 tarihinden itibaren Ermeniler Anadolu'da İtilâf güçleriyle eş zamanlı olarak eylemlerini genişlettiler. Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri olaylarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürdüler. Mahmudiye'de müslümanları toplu olarak katlettiler; camileri ahır haline getirdiler[146]. 15 Nisan 1915'te Van, Çatak ve Bitlis'te isyan başlattılar[147]. Van ve çevresinde memur ve jandarmaları öldürdüler, karakollara ve Türklere ait evlere saldırdılar, resmî binaları yaktılar. Ruslarla işbirliği yapan Ermeni kuvvetleri, 16/17 Mayıs gecesi Van'ın Ruslara teslimini sağladılar. Bu durumu İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Wangenheim, Alman Dışişleri Bakanlığı'na aşağıdaki telgrafla bildirdi: "*Van vilâyetindeki Ermeniler ayaklanmışlar, Müslüman köylere ve kaleye saldırıya geçmişlerdir. Kaledeki Türk garnizonu 300 kayıp vermiş, günlerce devam eden sokak muharebeleri sonunda şehir âsilerin eline geçmiştir. 17 Mayıs 1915'te Van Ruslar tarafından işgal edilmiş, Ermeniler düşman tarafına geçmiş ve müslümanları katletmeye başlamıştır. 80.000 müslüman Bitlis istikametinde kaçmaktadır*"[148]. Ermeniler, Alman Büyükelçisi Wangenheim'ın da raporlarında belirttiği gibi, Ruslardan aldıkları cesaretle, müslümanlara karşı tecavüzlerini artırdılar[149]. Pek çok müslüman aile canını kurtarmak için güvenli bölgelere çekildi.

---

[146] ATBD, Nisan 1987, Sayı 86, belge 2051.

[147] ATBD, Ekim 1985, Sayı 85, belge 2003, 2005.

[148] *Deutschisches und Armenien, 1914-1918*, yay. Johannes Lepsius, Potsdam 1919, s. 65, 46 ve s. 72, 56 nr. belgelerden naklen N. Göyünç, Aynı makale, s. 11.

[149] İstanbul Alman Elçisi Wangenheim'ın 15 Nisan 1915 tarihli ve 228 nolu raporu, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, *1 A Türkei 183, Armenien Bd. 36, No. 7118, R. 14085.*

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra Ermenilerin aleyhte faaliyetlerini önlemek için bir dizi önlem aldı. Dahiliye Nazırı Talât Bey, Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmamaları için Erzurum mebusu Vartkes Efendi'yi uyardı[150]. Talât Bey, ayrıca Doğu vilâyetlerine Aralık 1914'te gönderdiği bir talimatla Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluşların ve bu kuruluşların mensuplarının başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü bildirdi[151]. Takip eden günlerde Ermeni isyanlarının devam etmesi üzerine, Zeytun, Maraş gibi isyan bölgelerindeki Ermeniler Konya'ya sevkedildiler. Konya'da biriken Ermenilerin burada bir tehlike teşkil edeceğinin görülmesi üzerine bundan sonra isyan bölgelerinden sevkedileceklerin Halep'in güneydoğusu, Zor ve Urfa bölgelerine gönderilmeleri kararlaştırıldı[152].

Ancak yapılan aramalarda Ermenilerin topyekün bir isyan hazırlıkları içerisinde olduklarının anlaşılması üzerine, Başkumandanlık 25 Şubat 1915'te bütün birliklere bir tamim göndererek ordudaki Ermenilerin silahsızlandırılmaları, dikkatli olunması, sadık tebaaya zarar verilmemesini istedi[153]. Dahiliye Nezareti de 1 Nisan 1915 tarihinde vilâyetlere bir yazı göndererek güvenilmeyen ve olaylara karışmış Ermeni polis ve memurların Ermeni olmayan yerlere gönderilmesini istedi[154].

Van isyanının başlaması ve Ermenilerin bir devlet kurduklarını ilân etmeleri üzerine 24 Nisan 1915'te vilâyetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen bir tamimle Ermeni komitelerinin elebaşlarının tutuklanması istendi[155]. İki gün sonra Başkumandanlık da aynı mealde bir tamimi bütün birliklere gönderdi. Söz konusu

---

150 *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekæt-ı İhtilâliyyesi*, s.235-237.

151 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s.6'dan BOA, DH, ŞFR, nr.14/119.

152 OBE, s.6'dan BOA, DH, ŞFR, nr.52/102,

153 OBE, s.6'dan Tarihte Ermeniler, s.185-186.

154 OBE, s.7'den BOA, DH, ŞFR, nr.51/192, 52/249, 52/285.

155 OBE, s.7'den BOA, DH, ŞFR, nr.52/96, 97, 98.

emirler gereğince çeşitli örgütlere mensup 2345 Ermeni tutuklandı[156]. Tutuklananların sıradan Ermeniler değil, örgüt mensupları olduğu, İngiliz istihbaratı tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim Mısır'daki İngiliz Askerî Ofisi'ne Dedeağaç üzerinden ulaşan bir bilgiye göre, "*24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi, Ermeni gazetesi "Puzantion"un sahibi de aralarında olmak üzere toplam 1800 Ermeni yakalanarak Ankara'ya gönderileceklerdir. Tutuklananların 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanlar da Ramgavar partizanlarıdır*" denilmektedir[157]. Tutuklanan Ermenilerin "*Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler veya müslüman katliamı sorumluları*" olduğu İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'e gönderilen şifre telgraflarda da kaydedilmektedir[158].

İsyan çıkarılan Zeytun ve Maraş gibi yerlerdeki Ermenilerin tehcire tâbi tutulması ve Ermeni komitelerinin elebaşlarının tutuklanması da genel isyan hazırlığını önlemeye yetmemiştir. Mısır'daki İngiliz Askerî Ofisi tarafından her hafta düzenli olarak yayınlanan 2 Mayıs 1915 tarihli askerî istihbarat bülteninde, Anadolu'da Ermeni ayaklanmasının başladığı, Bitlis vilâyetinde hükümet güçleriyle direnişçilerin karşı karşıya geldikleri, Ermeni militanların köylere saldırılarda bulundukları ve bazı jandarmaları öldürdükleri, Bitlis'teki yerel birliklerin ve jandarmanın yardıma geldikleri fakat 60 kayıp verdikleri, direnişçilere yeni katılımların olduğu, aynı zamanda Zeytun'da da direniş başlatıldığı, İstanbul'daki Alman Elçiliğine gelen haberlere göre, hükümet güçlerinin Zeytun'da büyük kayıplar verdikleri[159], Cemal

---

156 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.213.

157 UK ARCHIVES, WO 157/691/9; İngiliz Karargâhı Askeri İstihbarat Bülteni, 5 Mayıs 1915, Kahire.

158 UK ARCHIVES, FO 608/78, (75631), No. 869; Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 20 Mayıs 1919 ve UK ARCHIVES, FO 608/78, No. 1094; Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 21 Mayıs 1919.

159 Mısır'daki İngiliz Askerî Ofisi'ne Suriye Kıyısındaki Fransız Amiralinden gelen bilgiye göre; 28 Nisan 1915 tarihine kadar Zeytun'daki bir aydır devam etmektedir ve toplam 300 jandarma öldürülmüştür. Buna karşılık 58 Ermeni hapsedilmek üzere Antioc-

Paşa'nın daha büyük kuvvetle Zeytun'a gideceği söylentisinin yayıldığı bir Ermeni kaynaktan aktarılmaktadır[160].

Bütün kaynaklarda yer alan bilgiler, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girdiklerini ortaya koymaktadır. Anadolu'da çıkarılan isyanlarda çeşitli ihtilalci komitelere mensup Osmanlı Ermenilerinin yanısıra başka ülkelerde yaşayan Ermeniler de rol aldı. Washington'daki İngiltere Büyükelçisi tarafından İngiliz Dışişlerine 24 Nisan 1915 tarihinde gönderilen şifre telgrafta, "*Rus Büyükelçisi İngiliz Büyükelçisine 1000 Ermeni gönüllünün Kilikya'daki operasyonlarda görev almak üzere Kanada üzerinden cepheye gitmek istediklerini ve üniformalarıyla ulaşım ücretlerini de bu Ermenilerin kendilerinin karşılayacaklarını*" haber vermiştir[161]. Bu şartlarda, Alman genelkurmayının ısrarlı tavsiyeleri sonucunda Osmanlı yönetimi, Ermeniler için uzun ve meşakkatli bir hayatın başlangıcı olan "*tehcir*" kararını almak mecburiyetinde kalmıştır.

2 Mayıs 1915 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, Van yöresindeki Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılmasını istedi. Rusların kendi sınırları içerisindeki müslümanları 20 Nisan'da Osmanlı sınırlarına soktuklarını belirterek Ermenilerin de ya aynı şekilde Rus sınırları içerisine, ya da Anadolu içlerine gönderilmelerini önerdi[162]. Talât Paşa 9 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum, Bitlis ve Van valilerine gönderdiği talimatda, ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak Erzurum'un güneyi ile Van ve Bitlis'teki Ermenilerin, bulundukları yerlerden çıkarılarak, savaş bölgesine uzak bulunan güneye doğru sevk edilmelerini iste-

---

h'a gönderilmiştir ve Ermeni ayaklanması devam etmektedir (Bkz. UK ARCHIVES, WO 157/691/8; İngiliz Karargahı Askeri istihbarat Bülteni, 28 Nisan 1915, Kahire).

160 UK ARCHIVES, WO 157/691/9; İngiliz Karargahı Askeri istihbarat Bülteni, 2 Mayıs 1915, Kahire.

161 UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 49516; Washington'dan Sir C. Spring Rice'tan Londra'ya, 24 Nisan 1915 tarihli Şifre telgraf.

162 ATBD, Aralık 1982, S.81, Belge 1830.

di[163]. Meclis-i Vükelâ, 30 Mayıs 1915 tarihinde, Dahiliye Nezareti'nin kararını ve başlatmış olduğu uygulamayı onayladı; tehcire tabi tutulan Ermenilerin mallarının tesbiti, nakliyatın emniyet içinde yapılması ve Ermenilere gittikleri yerde ev ve iş imkânları sağlanması hususlarında bir talimatname yazılmasını kararlaştırdı[164].

Takip eden günlerde yayınlanan talimatnamelerle tehcirin güvenlik içerisinde yapılması, tehcire tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları malların tesbiti, Ermenilerin gidecekleri yerlerde yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması vs. konularında yapılan düzenlemeler yetkililere bildirildi[165]. Başlangıçta savaş bölgelerindeki Gregoryen Ermenilerle sınırlı olan tehcir kararı, sonraki aylarda ortaya çıkan problemler ve duyulan ihtiyaç üzerine Anadolu içlerinde yaşayan bir kısım Katolik ve Protestan Ermenilere de teşmil edildi[166]. Zira yukarıda da belirlendiği gibi Ermeni liderlerin tahrik ve teşvikleri sonucunda ülkede bir iç savaş ortamı yaratılmıştı.

Halep konsolosu Samuel Edelman'ın 26 Ağustos 1915 tarihli raporunda, Urfa'daki bazı olaylar hakkında bilgi verilmekte, tahrikler sonucunda çıkan olaylar anlatılmaktadır[167] : "*Osmanlı Ermenilerinin yanı sıra dünyanın diğer köşelerine dağılmış Ermeni-*

---

[163] Van ve Bitlis valilerine gönderilen talimatname için bkz. OBE, s.28-29.

[164] Meclis-i Vükela'nın 30 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararı için bkz. OBE, s.30-32.

[165] Söz konusu talimatnameler için bk. ŞFR., nr. 55/291; nr. 55/341; nr. 57/345; nr. 57/351.

[166] Bu konudaki belgeler için bk. Ağustos 1331/2 Eylül 1915 tarihinde Adana vilâyetine bu yolda bir telgraf gönderilmiştir (ŞFR., nr. 55-A/23). Ayr. bkz. ŞFR., nr. 61/186; nr. 61/192; nr. 61/222; nr. 61/290; nr. 61/210; DH. EUM. 2. Şube, 2F/11.

[167] "*...Van'da Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlarla ilgili raporlara istinaden Urfa'da sıkı bir silah araması başlatıldığı ve Ermenilerin tutuklandığı bildirilmektedir. 19 Ağustos'ta silah araması yapılırken askerlere Ermeniler tarafından ateş açılması üzerine iki polisin ölmesi, Kürtlerin silahlanma ve Ermeni mahallelerine karşı harekete geçmesini tetikledi. Katliamın boyutlarını tahmin etmek mümkün değil ama asgari 250 kişi denilebilir. 20'si sabahı hâlâ caddelerde cesetler görebiliyordık. Ermenilerden nefret etmelerine rağmen polis görevini çok iyi yaptı ama, sayıları olayları önlemede yetersiz kaldı. 50.000 nüfuslu Urfa'nın 20.000 kadarı Ermeni ve bu kadar nüfusu korumak için bir garnizon gereklidir*" (US ARCHIVES NARA 867.4016/203).

ler de İtilâf ordularının yanında Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmak için organize olmuşlardı".

Tehcir kararının alınmasından önce başlayan bu tür faaliyetler Birinci Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir. İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni liderlerle yaptığı görüşmelerin sonucunu, 3 Ağustos 1915 tarihinde Kahire'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Sir John Maxwell'e şu cümlelerle rapor etmiştir :

"*Talimatlarınızın gereği olarak, Boghos Paşa'nın sekreteri Malezian ve Hınçak liderlerinden Damadian'la dün görüştüm. Kıbrıs'ta yaklaşık beş bin Ermeni toplanacak ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için Müttefiklerin nezaretinde silahlandırılacak ve hazır bulundurulacaktır. Bu kuvvet, Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş bin beş yüz kadar kişi ile; Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi olarak bulunan ve askerî deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır... Suedieh'e kadar uzanacak olan harekat için sekiz yüz kişi kullanılacak ve bu alanın yirmi mil kadar çevresinde isyan çıkarılacaktır. Geriye kalan kuvvetler 50-60 kişiden oluşan küçük birlikler halinde Ayas ile Payas arasındaki noktalara çıkartılacak; Zeytun ve Elbistan istikametinde daha Kuzeyde Makedonya hatlarındaki komiteciler gibi görevlendirilecektir*"[168].

25 Temmuz 1915 tarihli diğer bir İngiliz raporunda Hınçakların Zeytun'da bir ayaklanma organize ettikleri haberi yer alırken[169], 27 Temmuz 1915 tarihli ikinci bir İngiliz raporunda ise, Ermeni Milli Savunma Komitesi tarafından Ermeni gönüllülerin savaşa katılmak üzere İngilizlerden yardımını talep ettikleri ve Kilikya'da karaya çıkarılmak istediklerine yer verilmiştir. Bu gönüllülerin, daha önce Osmanlı topraklarından göç ederek Amerika Birleşik Devletleri'ne[170] ve çeşitli Balkan ülkeleri ve

---

168 UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 115866; Albay Mark Sykes'ten Sir John Maxwell'e mektup, 3 Ağustos 1915, Kahire.

169 UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 101144; Findlay'den Şifre telgraf, 25 Temmuz 1915 tarih ve No: 772.

170 UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 106769; Mısır'daki (Ramleh) İngiliz Karargahından Londra'ya Dışişleri Bakanına, 27 Temmuz 1915 tarih ve No: 77.

özellikle Romanya gibi farklı yerlere yerleşmiş Ermeniler arasından toplanmışlardır[171].

Bazı Ermeniler İtilâf kuvvetleriyle işbirliği yaparlarken bazıları da doğrudan Fransız ve Rus ordularında yer almışlardır. Alman istihbarat kaynakları, Şubat 1915 itibariyle 592 Osmanlı Ermenisi ve 11.854 diğer Ermenilerden olmak üzere toplam 12.446 Ermeni'nin Fransız ordusuna alındığını bildirmektedir[172]. Rus ordusundaki Ermeniler hakkında verilen rakamlar çok daha yüksektir. 26 Şubat 1918 günü Paris'te yapılan Müttefikler arası müzakerelerin öğleden sonraki oturumunda söz alan Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Aharonian "*1914, 1915, 1916 ve 1917 yıllarında dünyanın her yerinden Ermeni gönüllüler, Rus ordusunda düzenli asker olan kendi soydaşlarıyla birlikte omuz omuza savaşa katılmışlardır; milletlerin özgürlüğü için savaşa katılan bu Ermenilerin sayısı 180.000'den fazladır*" demiştir[173]. Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa, Rus orduları içinde yer alan 150.000 kişilik Ermeni ordusundan ve Erivan'da bekleyen 40.000 kişilik ihtiyat kuvvetinden[174], Dzadour Aghayan ise Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus ordularında görev alan 5.000 Ermeni gönüllü ile 200.000 Ermeninin varlığından bahsetmektedir[175]. Bu bilgiler, Osmanlı yetkililerince de doğrulanmış ve çoğu Osmanlı uyruklu 15 bin Ermeni'nin Kağızman'da toplandığı ve Ruslarca silahlandırıldığı bildirilmiştir[176].

---

171 İstanbul'daki Alman elçiliğinin raporunda 2000 Ermeni gönüllünün Bulgaristan ve Romanya üzerinden Rusya'ya geçtiğine dair, bkz. İstanbul Alman Elçiliğinden 17 Haziran 1915 tarihli ve 371 nolu rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, *1 A Türkei 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086*.

172 Berlin'den 24 Şubat 1915 tarihinde yazılan rapor, Geschaeftsgang mit der Bitte in Wiedergabe nach Konstantinopel, imza, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, *1 A. Türkei 183, Bd. 36, No. 7117, R. 14085*. Aynı konuda bir haber *Matin*'in 23 (veya 25) tarihli nüshasında yer almıştır.

173 UK ARCHIVES, FO 608/154; Müttefiklerarası Müzakereler, 26.021919, Paris, s. 9.

174 Erich Feigl, *Un Mythe de la Terreur, Le Terrorisme Arménien- ses origines et ses Causes*, Salzbourg 1991, s. 84.

175 Dzadour Aghayan, *Hay Zhoghoverti Azadakragan Baykari Badmoutiounits*, Yerevan, 1976'dan Boghos, s.xxxii.

176 BOA, Şifre Kalemi, No. 46/2; No. 45/1-2.

b) Tehcir ve Tehcirle İlgili Raporlar

İstanbul'daki Alman Büyükelçi vekili Neurath'ın, 26 Haziran 1915 tarihli raporunda belirttiği gibi, "*Türk hükümeti, Doğu Anadolu'daki Ermeni halkını, yoğun olduğu eyaletlerde ihtilâl çıkarmalarını engellemek için askerî sebeplerden dolayı sürgün etmiştir*[177]. Ermenilerin o zamana kadar yürüttükleri faaliyetler ve kendi ülkelerine karşı olan dış güçlerle işbirliği yapmaları, tehcir kararını mecbur kılmıştır[178].

Daha tehcir kararı alınır alınmaz Osmanlı Devleti ile savaş halinde bulunan İtilâf Devletleri bir deklerasyon yayınlayarak Osmanlı Devleti'ni suçlu ilân etmişler, devletine isyan eden ve düşmanlarla işbirliği yapan Ermenilerin tehcirini ve işbirliği yaptıkları Rus ordusunun 1917 yılında geri çekilmek mecburiyetinde kalması üzerine onlarla birlikte Osmanlı sınırlarının dışına çıkmalarını, Osmanlı aleyhine bir propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır. Türk aleyhtarı Ermeniler ve misyonerler hadiseleri tamamen Türklerin barbar ve zalim, Ermenileri ise mağdur olarak takdim etmişlerdir. Bunlar tarafından yanlış bilgilendirilen bazı konsoloslar ve Amerikan büyükelçisi Morgenthau başta olmak üzere bazı yabancı diplomatlar, kendi hükümetlerine kulaktan dolma bilgiler göndermişler, kamuoyunu tek taraflı olarak etkilemişlerdir.

İtilâf devletleri bu konuyu Türkler aleyhine ve dolayısıyla kendi lehlerine azami ölçüde kullanmışlardır. İngiltere Londra'da kurmuş olduğu propaganda merkeziyle bir yandan dünya kamuoyunu Türkler aleyhine yönlendirmek için yayınlar yapar-

---

[177] İstanbul Alman Büyükelçi vekili Neurath'ın 29 Haziran 1915 tarihli raporu, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, *1 A Türkei 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086, No. 3898.*

[178] İstanbul'daki Alman Elçiliğinden Metternick'in gönderdiği 18 Eylül 1916 tarih ve 567 nolu raporu, "Die Aufzeichnung über die armenische Frage", Die Aufzeichnung ist von dem Botschaftssekretaer nach meinen Weisungen aktenmaessig angefertigt worden, s.13, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Berlin, *A Armenien, Türkei 183, R. 14093, Bd. 44-45.*

ken, aynı zamanda bu konuyu kullanarak Amerikan yönetimini Osmanlı ve Almanya aleyhine savaşa sokmaya çalışmıştır. İngilizler bunun için misyonerler ve Ermeniler tarafından kendi çıkarlarına kullandığı Morgenthau gibi bazı diplomatlarla da işbirliği yapmışlardır. 1914 sonbaharında Osmanlı Devleti'nin, Almanya ve müttefiklerinin safında savaşa katılma kararını alması, hemen ardından kapitülasyonları kaldırması ve "cihat" ilân etmesi, Amerika-Osmanlı ilişkilerini gerginleştirmiştir[179].

ABD Başkanı Wilson'un, Amerika'nın savaşa katılımını meşrulaştıracak ve bunun için kamuoyu oluşturacak bir takım olayların bulunması yolundaki talimatı doğrultusunda, o sırada Osmanlı nezdinde büyükelçi olan Henry Morgenthau Ermeni tehciri meselesini ele almıştır[180]. Morgenthau, ezilmekte ve yok edilmekte olan mazlum bir hristiyan millet olarak değerlendirdiği Ermenilerle ilgili gelişmeleri ve Ermenilerin zorunlu göçü sırasında meydana gelen bazı ölüm olaylarını, çok başarılı bir katliam propagandasına dönüştürmüştür. Henry Morgenthau'nun asıl raporlarıyla açık çelişkiler taşıyan bir "senaryo", Büyükelçinin danışmanı ve tercümanı olan Türk Ermenisi Arshag K. Schmavonian, gazeteci Burton J. Hendrick ve Amerika Dışişleri Bakanı Robert Lansing tarafından hazırlanmış ve "*Ambassador Morgenthau's Story*" adıyla (New York 1918) yayımlanmıştır.

Bu propaganda kervanına büyük çapta bilgileri yine Morgenthau'dan alan Lord James Bryce[181], olaylara uzak olan Alman Protestan papazı Johannes Lepsius[182] ve o sıralarda genç bir ta-

---

179 Barbara Jean Keller, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, (A Thesis Presented to the Faculty of California State College at Fullerton, 1969), s. 26-28.

180 Bu konuda orijinal bir araştırma için bkz. Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, İstanbul 1991.

181 Great Britain, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire : Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs*, London 1916; Ayrıca bkz.: Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", *Yeni Türkiye*, Ankara 1999, II, 90.

182 *Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d'Arménie*, Paris 1918.

rihçi olan Arnold Toynbee de katılmıştır. Kamuoyu oluşturmada önemli bir rol oynayacak olan Arnold Toynbee İngiliz Dışişleri Bakanlığı Savaş Propaganda Bürosu'nda görevlendirilmiş ve Türkiye aleyhindeki savaş kampanyasında ön sıralarda yer almıştır. Hazırladığı propaganda kitapçıklarında Osmanlı ülkesinde bulunduğu iddia edilen 1.800.000 Ermeni'den bir buçuk milyona yakınının katledildiği tezini ilk olarak o ortaya atmıştır[183]. Bu türden propaganda yayınları daha sonraki yıllarda ciddi başvuru kaynakları hüviyetinde işlem görmüştür.

Sürgün edilen, Rus ordularıyla beraber veya kendiliklerinden Osmanlı sınırlarının dışına giden Ermeniler hakkında, yukarıda işaret edilen dinî veya siyasî sebeplerle o yıllarda yazılmış propaganda kitaplarının dışında en güvenilir bilgiler Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır. Türkiye dışındaki arşivlerde tehcir edilen Ermenilerin toplam nüfusu hakkında sistematik ve sağlam kaynaklara dayanan bir bilgiye şimdiye kadar rastlanmamıştır. Bazı belgelerde verilen bilgilerdeki rakamlarsa tahminden öteye geçmemektedir. Bu belgelerin çok ciddi bir tahlil ve değerlendirmeye tabi tutulmadan kullanılmaları doğru değildir.

Bununla birlikte Near East Relief adlı yardım kuruluşunun sürgün Ermeniler hakkında verdiği sayılar kesin olmamakla birlikte Osmanlı kaynaklarını desteklemektedir. Ayrıca, Amerikan Halep konsolosunun verdiği bilgiler de dikkate değerdir. Bu kaynaklar sürgün edilen Ermeni nüfusunu 480-800.000 arasında göstermektedirler. Near East Relief'ten Dr. J.K. Marden, 9 Temmuz 1916 tarihli yazısında, sürgünlerle ilgili olarak, "*İstanbul'dan alınan iyi haberlere göre 600-800,000 Ermeni evlerinden çıkarılıp sürgün edildiler*" demektedir ki[184], bu açıklama, Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan'la da uyuşmaktadır[185].

---

183 Bkz. Armenian Atrocities : Murder of Nation, London 1915.

184 US ARCHIVES NARA 867.4016/292

185 Burada tehcir edilenlerle, kendiliklerinden başta Kafkas ülkeleri olmak üzere başka ülkelere gidenler kasdedilmektedir ki, bu takdirde verilen 800 bin rakamı, Osmanlı arşiv belgeleriyle uyuşmaktadır.

Tehcir edilen Ermenilerle ilgili konsolos ve gözlemci raporları arasında Harput, Halep, Mersin konsoloslarına ait belgeler, bulundukları konum nedeniyle önem taşımaktadırlar. Ne var ki bunların sürgün edilen Ermenilerle ilgili olarak verdikleri raporlar ve sayılar da birbiriyle çelişkiler içerisindedir. Bazı konsoloslar bizzat gözlemlerini ve birinci elden kaynaklardan topladıkları bilgileri aktarırlarken, bazıları mesnedsiz ve birbirleriyle çelişen bilgileri raporlarına koymaktan çekinmemişlerdir. Örneğin, ABD Harput Konsolosu Leslie A. Davis, 24 Temmuz 1915 tarihli raporunda bölgesiyle ilgili şu bilgileri vermektedir[186] : "*Şu ana kadar kesin olarak ifade edebilirim ki, buradan sürülenlerin tamamı hareket ettiklerinin ikinci günü tamamen öldürüldüler....Harput'tan 12-15.000 Ermeni sürgün edildi....Çevre köylerden de binlerce Ermeni sürgün edildi. Tamamı, belki de bölge nüfusunun 1/3'ü sürgün edildi....Sürgün plânı o kadar zekice hazırlanmıştı ki, jandarma ve polis hiç risk almadan plânı gerçekleştirdiler. Böylece 15.000 veya 20.000 Ermeni, birkaç bin görevli tarafından sürgün edilebildi....Ne kadar Ermeni öldürüldü kestirmek mümkün değil ama bir milyondan az olmadığını tahmin edebiliriz*". Leslie A. Davis 30 Aralık 1915 tarihli başka bir raporunda, "*bir yıl önce bu vilâyette yaşayan 100.000 Ermeni'den ancak 4000 kişi kaldı*" demektedir[187]. Davis, önce, sürgüne gönderilen bütün Ermenilerin tamamının öldürüldüğünü söylerken, ardından nüfusun 1/3'ünün sürgün edildiği bildiriyor ve hemen arkasından da vilâyette yaşayan 100.000 Ermeni'den 4.000'inin kaldığını belirtiyor. Halbuki Konsolos 30 Haziran 1915[188] tari-

---

[186] US ARCHIVES NARA 867.4016/269. Enclosure 2. Aynı belgenin metni için bkz. Ara Sarafian, *United States official Documents on the Armenian Genocide*, Vol III, The Central Lands, Watertown, Massachusetts 1995, s.18-26.

[187] US ARCHIVES NARA 867.4016/269 No 173; Ayr. Bkz. Sarafian, Cilt III, s.27-33.

[188] US ARCHIVES NARA 867.4016/269. Krş. Sarafian, III/3. Bu arada American Board'un Ekim toplantısına ait raporda Ekim ayı itibariyle hala Harput Ermenilerinin 1/3 kadarının tehcir beklediği kaydedilmiştir (Bkz. *The One Hundred and Fifth Annual Report ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at New Haven*, Connecticut, October, 26, 1915, Boston, 1916, s.83-85).

hindeki bir yazısında, Harput'ta 60.000 kadar Ermeni bulunduğunu ve bunların tamamının sürgün edileceğini yazmaktadır[189]. Ayrıca Konsolos Davis önce vilâyetten 15-20.000 Ermeni'nin sürüldüğünü ifade ederken, ardından 24 Temmuz 1915 tarihinde sürgünlerin toplam sayısını 12-15.000 olarak veriyor. Davis yazısında ne kadar Ermeni'nin öldürüldüğünü kestirmenin mümkün olmadığını söylemesine rağmen, başka bir yazısında vilâyette yaşayan 100.000 Ermeni'den 4.000'inin kaldığını, yani 96.000 kişinin öldürüldüğünü belirtiyor, hemen sonra öldürülen Ermenilerin bir milyondan az olmadığı iddiasında bulunuyor. Tehcirden bir yıl önce vilâyette 100 bin kişi olduğunu söyleyen Davis, 6 Eylül 1915 tarihli başka bir raporunda "*1915 öncesi, vilâyette 150.000 Ermeni vardı. Şimdi tahminen 8-10.000 Ermeni kaldı*" diye tutarsız ifadelerde bulunuyor[190].

Aynı abartı ve tutarsızlığı bazı diğer konsolos raporlarında da görmek mümkündür. Amerika'nın Halep Konsolosu Jackson 29 Eylül 1915 tarihli raporunda tehcir edilen Ermenilerle ilgili şu bilgileri vermektedir : "*31 Ağustos itibariyle trenle sevk edilen Ermenilerin sayısı 32.751 kişidir. 100.000 kişi de yaya olarak Halep'e ulaşmış bulunmaktadır...Tahminlere göre yola çıkanların %15 kadarı buraya sağ olarak ulaşabilmektedir. 21 Eylül itibariyle hayatta kalanlar 150.000. Bugüne kadar 1 milyon kişi kaybedildi....Sevkiyat her gün yüzlerce Ermeninin sürgünüyle ve buraya ulaşmasıyla sürmektedir ve gelenler derhal Hama, Hums ve Şam'a ve trenle Amman'a gönderilmektedir. Bu yüzden yardım etmek hayli zordur*"[191].

---

189 Bu arada sürgünü yaşayan Ermenilerin anlattıkları da sürgünün jandarma baskısıyla gerçekleşmediğini ve konvoylara çok az jandarmanın refakat ettiğini doğrulamaktadır. Ermeniler bir gün geri döneceklerini düşünerek ayrıldıklarını ve bu yüzden jandarmaya mukavenet göstermediklerini nakletmektedirler (Bkz. Donald E. Miller, *Survivors: an oral history of the Armenian jenocide*. Berkeley, 1993).

190 US ARCHIVES NARA 867.4016/392. Krş. Sarafian, III, s. 39-128.

191 US ARCHIVES NARA 867.4016/219. Krş. Sarafian, The Lower Euphrates, I, s. 94-104; Krş. *The One Hundred and Fifth Annual Report ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, October, 26, 1915*, Boston, 1916, s.83-85.

Görüldüğü gibi ABD Halep konsolosu Jackson, tutarsızlıklarla dolu bir rapor sunmuştur. 150 bin kişinin hayatta kaldığını ve Halep'e ulaştığını, bir milyon kişinin öldürüldüğünü, yola çıkarılanların %15'nin Halep'e ulaştığını söylemektedir. Aslında Davis tehcir yolu üzerinde olmamasına rağmen böyle bir iddiada bulunurken, gerek kendisi, gerekse Jackson'ı diğer konsolos raporları teyid etmemektedir. Kaldı ki 20 Ocak 1916 tarihli bir başka raporunda Jackson, "*Sadece Deyrizor civarında diğer yerlerde bulunan binlercesini saymasak bile 300.000 yardıma muhtaç zavallı Ermeni sürgün bulunuyor*" ifadesiyle[192], aslında iddialarının ne kadar tutarsız olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan 25 Kasım 1915'te Konya'dan W. Peet'e Wilfred M. Post'dan gelen mektupta[193] "*....Demiryolu çalışanlarının bildirdiğine ve başka kaynaklara göre Pozantı'dan 500.000 sürgün geçiş yaptı*" denilmektedir.

Bizzat sevkiyat güzergâhında görev yapan ve tehcir hareketini izleyen Amerika'nın Mersin konsolosu Edwart I. Nathan, 11 Eylül 1915 tarihli raporunda[194], "*478 numaralı gönderimden beri (30 Ağustos 1915) yüz binlerce Ermeni daha buraya ulaştı ve Halep'e sevk ediliyorlar*" demektedir[195]. Keza aynı konsolosun 20 Eylül 1915 tarihiyle Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği raporunda da[196], Ermeni naklinden bahsetmekte ve Suriye'deki kampları ziyaret ettiğini bildirmektedir. Bu ziyaretiyle ilgili bilgiler verirken Edward Nathan, diğer bazı konsolosların duyumlarını raporuna koymak yerine, bizzat olay mahallinde incelemeler yaptığını ve bu incelemeleri esnasında gördüklerini aktarmakta-

---

192 RG 84 Box 20; 310 January 20, 1916. From Jackson to W.W. Peet, American Embassy.

193 US ARCHIVES NARA 867.4016/251.

194 US ARCHIVES NARA 867.4016/193: Copy no: 484. Krş. Sarafian, II : The Peripheries, s. 87-88.

195 Natan'ın, Amerika büyükelçiliğine gönderdiği 478 numaralı raporu, Osmanlı yetkililerince gizlice elde edilmiştir (Bkz. Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13.

196 US ARCHIVES NARA 867.4016/212.

dır. Anılan tarihte Suriye Genel Valisinin izniyle buradaki kampları ziyaret eden ve bu kamplardaki Ermenilerle görüşmesini ve izlenimlerini aktaran Nathan, önemli bilgiler vermektedir :

"*Talebim üzerine Suriye Genel Valisinin bana bildirdiğine göre bu sürülenler, Van ve Bitlis'te isyan ettikleri ve devlet kurmak için örgütsel faaliyetlerde bulundukları için Şam civarına sürülmüşler. İkili üçlü gruplar halinde önemli kasabalara yerleştirileceklermiş. Vali isteğim üzerine Amerikan Kızıl Haçı'ndan Ermenilere yardım için fon alabileceğimi bildirdi. Güç şartlar, yoksulluk, açlık, kadınların kaçırılması, çocukların zorla satılması, muhafızların zulümleri vs. hakkında muhtelif hikâyeler duymak mümkün; ancak şahsen ben ortalıktaki bu kötü hikâyelere inanmıyor ve bir çoğunun abartılı olduğuna inanıyorum. Ne var ki bazılarının doğru olma ihtimali de vardır.*

Birkaç gün önce ben kampı (Şam'da) ziyaret ettim. Girişte beni bir polis memuru karşıladı ve kamp sorumlusuna götürdü. Çok kibar biriydi. Bu kişinin kesin sayımına göre kampta o an 2000 Ermeni varmış. O ana kadar bu kamptan muhtelif şehirlerden sürülen 20.000 Ermeni geçmiş ve fakat Van'dan henüz uzak olduğu için gelen olmamış[197]*. Onun tahminine göre 100.000 Ermeni Şam civarında yer alan kasabalara dağıtılacakmış. Kampta hastalar için bir hastane oluşturulmuş ve o an 50 hasta tedavi görüyormuş. Aldığım bilgilere göre kampta ölen yok ve hükümet bütün sürgünlere yiyecek dağıtıyor.*

Kampta konuştuğum Ermeniler yeterince güçlü olmayanlar için yürüyüşün çok zahmetli ve çetin olduğunu, yolda bazı cesetler gördüklerini söylediler. Muhtelif raporlara göre sürgün edilen pek çok Ermeni trenle gelmekte ve sayıları 22.000'e ulaşıyor. Osmaniye'de 8.000 sürgün Ermeni bulunuyor. Oradan Halep'e trenle gelirken yolda yürüyen bir çok Ermeni varmış ve Halep ya-

---

[197] Konsolosun ve bilgi aldığı kaynağın, o sıralar Van'ın Rus işgali altında olduğundan henüz habersiz olduğu anlaşılıyor.

kınlarında küçük bir kasabada 100.000 Ermeni kampa alınmış. Konuştuğum bir Ermeni'ye göre bu kampta ölüm oranı çok yüksekmiş. Yiyecek yokmuş ve alacak paraları da yokmuş, çünkü yolda gelirken silahlı çeteler onların paralarını gasp etmişler. Aldığım fakat doğruluğu kesin olmayan bir duyuma göre Maraş'ın kuzeyindeki bölge tamamen Ermenilerden arındırılmış; Hums'da 30.000 kişilik bir kamp kurulmuş. Diyarbakır'da katliam yapılmış[198]*. Kayseri Ermenilerine Deyrizor'a sürgün öncesi mal ve mülklerini satma fırsatı verilmiş. Bir görgü şahidinin bana bildirdiğine göre 19 Eylül'de Urfa'da bir katliam yapılmış, Ermeniler kurşuna dizilmiş veya süngülenmiş. Tanık kişi, 22'sinde oradan ayrıldığında halkın başlattığı katliamı askerler sürdürmekteymiş*".

İngiliz arşiv belgeleri arasında yer alan askerî istihbarat raporları da bölge diplomatlarının tehcirin boyutu hakkında genel bir bilgilerinin olmadığı, fakat yerel kaynaklardan bazı bilgiler elde edip, bunları rapor ettiklerini göstermektedir. İngiliz istihbarat Subayı Binbaşı R. E. imzalı ve Kuzey Suriye ve Türkiye'deki durumu anlatan bir istihbarat raporunda yer alan bilgilere göre, 1915 Temmuz ayında Zeytun, Dörtyol, Maraş ve Urfa'dan tehcir edilenlerin toplamı 26.500 kişidir. Bunlardan 5.000'i Konya'ya, 5.500'ü Halep ve çevresine ve Mezopotamya'ya, birazı Bağdat yakınına gönderilmişlerdir[199]. İngiliz istihbarat raporları tehcir sırasındaki ölümler hakkında da, "*bunlar, sürgün edildikten sonra başlamış ve pek çok kişi açlıktan yaşamlarını kaybetmişlerdir*" şeklinde bilgi aktarmaktadır[200].

Bu bilgiler ışığında tehcir edilen Ermenilerle ilgili en tutarlı verilerin Halep Amerikan konsolosu Jackson ile Mersin konsolosu Edwart I. Nathan tarafından derlendiğine kuşku yoktur. Ni-

---

198 Muhtemelen Osmanlı arşiv belgelerinde de yer alan ve eşkıya saldırısı sonucu öldürülen ikibin kişiden bahsetmektedir (Bkz. ŞFR., nr. 56/140; 55-A/144).

199 UK ARCHIVES, WO 157/693; İngiliz Karargahı Askeri istihbarat Bülteni, 6 Temmuz 1915, Kahire.

200 UK ARCHIVES, WO 157/695, İngiltere'nin Mısır Kumandanlığından Savaş Kabinesine İstihbarat Özeti, 14-21 Eylül 1915, Kahire.

tekim 8 Şubat 1916 tarihli bir raporunda Jackson, tehcir bölgesinde 500.000 civarında sürgün Ermeni bulunduğunu yazmaktadır. Jackson, 3 Şubat itibariyle derlediği sürgün edilenler listesinde, tam olarak 486.000 Ermeni'den söz etmektedir[201]. Onun verdiği bu sayıyı J.K. Marden de onaylamaktadır.

14 Haziran 1917'de yardım kuruluşlarının yaptıkları yardımlar hakkında bilgi veren Dr. J. K. Marden : *"Şubat 1916 tarihinde yaptığımız tahminlere göre yardım alan kişi sayısı 485.000 idi ve aşağıdaki yerlerde ikamet ediyorlardı: Halep, Bab, Suruç, Mümbiç, Cisr-i şugr, Edlib, Antakya, Ayntab, Maraş, Kilis, İslahiye, Cerablus, Birecik, Mardin, Musul, Meskene, Hammanm, Rakka, Abu Harara, Sebha, Deyrizor, Hama, Selimiye, Hums, Şam ve başka küçük kazalar...Şu veya bu sebeple geçen 15 ay süresinde bunlar şu veya bu şekilde ortadan kayboldular ve tahminen şu an 113.600 kişi kaldı"*[202].

Yukarıdaki bilgiler, Osmanlı kaynaklarında tehcir edildiği belirtilen 450.000 rakamı ile uygunluk göstermektedir[203]. Şayet 1917 yılında 485.000 kişiye yardım yapılmışsa, o takdirde bir milyon kişinin tehcir edildiğine dair iddiaların, heyecan içinde kulaktan kulağa aktarılan söylentilerin bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır[204].

Alman elçiliği ve konsolosları da tehcir olayını dikkatle izlemiştir. Mesela Almanya'nın Trabzon konsolosu Bergfeld, kentten tehcir edilenlerle ilgili olarak yazdığı 9 Temmuz tarihli raporunda, göçe tabi tutulacak Ermenilere, 26 Haziran'da, beş gün sonra Anadolu'ya gönderilecekleri ve hazır olmaları gerektiğinin bildirildiğini, isteyenlerin polisin izniyle değerli ev eşyalarını

---

201 US ACHIVES NARA 867.48/271 : Ek 310. Krş. Sarafian, I, s. 112-113.

202 RG 84 Box 19. No: 414. J.B. Jackson'dan Mr. L. R. Fowle'a. 14 Haziran 1917.

203 Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 73-77.

204 Almanya'nın Halep konsolosu da Amerikalı meslektaşından aldığı mülteci sayısını 486.000 olarak merkeze rapor etmiştir (Bkz. No: 534, American Consulat, Aleppo, Syria, February 1916. The Henry Morgenthau, American Ambassador, Cons/ple. Turkey AAPA, B. Konstantinopel Armenien No. 100, No. 7219).

satabilecekleri, göçün yaklaşık 30.000 Ermeni'yi kapsayacağı ifade edilmektedir[205]. İsviçre menşeli bir Batı kaynağı ise "*Tehcirin yapılacağı 1 Temmuz'da bütün caddeler jandarmalarca kuşatılarak tedbir alındıktan sonra, 100 Ermeni bir sokakta toplatıldı ve şehrin girişine götürüldü. Toplanan Ermeniler, şehir girişinde 2000 kişilik gruplar haline getirilerek göç ettirildi. Bunu takip eden günlerde de tehcir devam etti. Toplam 6.000 kişinin şehirden ayrılmasını takip eden gün, 4.000 kişi daha şehirden götürüldü. Vali ilk olarak ailelere araba kiralamaları iznini vermişti, ama daha sonra bunlar, ücretleri geri verilmeden ellerinden alındı*" demektedir[206]. Amerikan konsolosu Oscar S. Heizer ise 28 Temmuz 1915 tarihli raporunda bu bilgileri doğrulamakta, ancak dördüncü günden itibaren gönderildiği ifade edilen 4.000 kişilik gurubun çevre kazalardan toplandığını ve sürgün edildiğini yazmaktadır[207].

Alman konsolosunun aynı olaya biraz daha etraflıca yer verdiği raporunda, "*Aileler, 30 Haziran akşamı seyahat etmeye hazır olma emrini aldılar. 27 Haziran tarihli telgrafımda bahsettiğim şartlarda kadın ve çocukların tehcir edilmesinin olası bir katliama neden olabileceği konusunda bütün meslektaşlarımla aynı görüşteyiz*" demektedir[208]. Konsolosun, aynı tarihte elçiliğe çektiği telgrafta, Ermeni erkeklerin tehcir emrine direnerek evlerini terk etmediklerini ve bu eylemlerinde, kadınları öne sürdüklerini, hükümette ve bankada memur olarak çalışan bazı Ermenilerin, bir yolunu bularak kendileri için tehciri geciktirme iz-

---

[205] Alman İmparatorluğu Trabzon Konsolosunun 9 Temmuz 1915'te yazdığı 351 numaralı raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *A Türkei 183, Armenien, Bd. 37, No. 7123, R. 14086.*

[206] *Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahre 1915*, yayınlayan Geschaeftsleitenden Ausschuss des schweizerischen Hilfswerks 1915 für Armenien, als Manuskript gedruckt, Basel 1916.

[207] US ARCHIVES NARA, 806.4016/126. Krş. Sarafian, II, s. 24-28 (Sarafian belge numarasını 128 olarak kaydetmiştir).

[208] Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in, 29 Haziran 1915'te İstanbul Alman Büyükelçiliğine yazdığı rapor. Ankunft in Pera, den 1. Juli 1915, naklen: Lepsius, *Armenien*, s. 92.

nini aldıklarını ve ailelerini yalnız gönderdiklerini ifade etmektedir[209].

Cuinet'nin Trabzon vilâyeti Ermenilerinin nüfusunu 30.800 ve Trabzon kenti nüfusunu da 10.000 olarak kaydettiği hatırlanırsa, konsolosa göre vilâyetteki bütün Ermenilerin sürgüne tâbi tutulduğu sonucu çıkar. Trabzon dışındaki kazalar hakkında ise bilgiler çok az ve çelişkilidir. Buna karşılık Osmanlı kaynaklarında vilâyetten 4.684 kişinin sürgün edildiği yer almaktadır[210].

Alman Konsolosun o günlere dair yazdığı bir başka raporunda, tehcirin öteki hristiyanları kapsamadığı, sadece Ermenilere yönelik olduğu, İslâm'a girmiş bir Ermeni'nin de, müslüman bir Ermeni olarak tehcir edileceği, Vali kaynaklı nakledilmektedir[211]. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi de 7 Temmuz 1915 tarihli raporunda, "*Trabzon'daki Ermenilerin beş gün içinde göç ettirilmesi emredildi ve geride kalan mal ve mülklerinin devletin korumasında olduğu bildirildi. Fakat önceleri sadece hastalar, daha sonra dul, öksüz, yaşlı ve beş yaşından küçük çocuklar ve Katolik Ermeniler tehcirden istisna tutuldu. En son habere göre ise, sadece çocuk ve tedavi gören hastalar dışında bütün istisnalar kaldırıldı*"[212] şeklinde bilgi vermektedir. Lepsius ise, 1915 yılında Trabzon vilâyetinde toplam 53.500 Ermeni olduğunu, bunun 32.700'ünün Trabzon ve 20.800'ünün de Samsun'da yaşadığını, bunların tamamının sürgün edildiğini veya öldürüldüğünü iddia etmektedir[213].

---

209 Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in 29 Haziran 1915'te İstanbul Alman Büyükelçiliğine yazdığı telgraf. Ankunft in Pera, den 25 Juni 1915'den naklen: Lepsius, *Armenien*, s.22.

210 Giresun, Perşembe, Ulubey, Sürmene, Tirebolu, Ordu ve Görele aynı vesikada verilmiştir (Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41); Trabzon için bkz. BA, DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41.

211 Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in 25 Haziran'da yazdığı telgraf, Abhang aus Trapezunt, den 24 Juni 1915. Ankunft in Pera'dan naklen: Lepsius, *Armenien*, s.22.

212 İstanbul Alman Büyükelçisi Wangenheim'ın 7 Temmuz 1915'te imparatoruna yazdığı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, *1 A Türkei 183, Armenien Bd. 37., No. 7122, R. 14086.*

213 Lepsius, *Bericht*, s. 298-299.

Nitekim Alman Konsolosu Bergfeld 25 Temmuz 1915 tarihli raporunda, Ermenilerin katledildikleri iddiaları üzerine Amerika Birleşik Devletleri konsolosu ile birlikte yaptıkları araştırma ve soruşturmanın sonucunu şu şekilde bildirmiştir :

"Ermenilerin Trabzon'dan tehcir edilmesinden sonra, onların idamlarının başladığı, Trabzon'dan 100 km. kadar içeri doğru giden Değirmendere Irmağı'nın denize döküldüğü yerde ve şehrin çevresinde kümeler halinde cesetlerin yığıldığı spekülasyonu dolaşmaya başladı. Düşman fantezisinin Türklere, Trabzon'da akan kanın sorumluluğunu yüklediği ortaya çıkmaktadır. Spekülasyonlar, Alman konsolosluğu tarafından derin bir sessizlik içerisinde araştırıldı. Onların doğruluğunu ortaya çıkarmak Alman ve Türk prestijinin menfaatleri açısından vazife kabul edildi ve konsolosluk görevlileri belirli iddialar üzerinde yoğunlaştılar. Türk hassasiyetinin korunması için valiye bilgi verdim. Fakat Ermenilere karşı güç kullanımının izlerini silmek için çok geçti. Vali, tarafsız şahitler olarak Amerikan meslektaşlarımızla birlikte araştırma yapma plânımızı ve niyetimizi tamamen kabul etti. Bunlarla ayın 17'sinde Değirmendere Irmağı boyunca 4 saat süresince atla dolaştık. Yaklaşık 7 günden beri suda bulunduğu tahmin edilen bir ceset bulduk. Bu muhtemel cesetlerin plânlı olarak yok edilmediğinin bir delili. Bundan başka bize malumat veren üç işçiye de rastladık. Ertesi günü ırmağın aranması ve bulunan cesetlerin defin işlemleriyle uğraşıldı. Şimdiye kadar aralarında bir bayanın da yer aldığı toplam dört ceset bulundu. Bunlarla ilgili güvenilir bilgilere ulaşıldı. Son olarak yerliler bize, bir cesedin ırmağa atıldığını gördüklerini bildirdiler. Ziyaretimizden önce binlerce cesedin akıntıyla denize atılmış olması, az miktardaki su ile ve Değirmendere'nin yapısıyla mümkün değil. Bu arada ilk günü en kalabalık olarak tehcir edilenlerin, Erzincan'daki Bergon'a (Tercan) vardıkları haberi geldi. Bu sebeple Trabzon'dan göç ettirilen Ermenilere karşı yapıldığı iddia edilen gaddarlıklar hakkındaki iddiaları mesnetsiz buluyorum ve yolda

ölen Ermenilerin intihar veya hastalıktan olabileceğini kabul ediyorum"[214]

Aynı Alman Konsolosu Bergfeld, 24 Haziran 1915 tarihli bir başka raporunda da, "*Çok sayıda Türk'ün, Ermeni kadın ve çocukların da tehcir edilmelerine razı olmadıkları gerçeği, Türk halkının şerefi için bilinmelidir. Diğer taraftan Ermenilerin de bu olayların önlenmesi için takdire şayan bir tavır sergilemediklerini burada belirtmeliyim*"[215] diyerek Trabzon olaylarına bir başka bakış açısı getirmektedir.

Erzurum'da tehcir uygulaması ile ilgili konsolos ve diğer Batılı gazeteci vs. raporları da benzeri şekilde çelişkilerle doludur. 1986'da Alman araştırmacı Annette Höss, "*Tehcire tabi tutulmadan önce Ermenilere sadece iki saat süre verildi*" dedikten sonra, detaylar hakkında bilgi verirken "*20 Mayıs'ta Erzurum'un kuzeyindeki köylerinin boşaltılması emri, Kamil Paşa tarafından verildi ve 6 Haziran'da 100 ayrı köy, tehcir emrini aldı*" demektedir. Bu da diğer kentlerde olduğu gibi tehciri emredilen Ermenilerin 15 gün süreleri olduğunu göstermektedir. Yine Höss, Erzurum'da tehcir hakkında şu bilgileri aktarmaktadır : "*Erzurum'daki Ermenilere göç emri 9 Haziran'da verildi. 16 Haziran gecesi şehrin zengin Ermenilerinden oluşan konvoy, Diyarbakır'a doğru yola çıkarıldı. Kiğı ve Palu arasında, göç ettirilenlerin hepsi öldürüldü*[216]*. Yaklaşık 10.000 kişiden oluşan bir sonraki konvoy, Erzurum'u 19 Haziran'da terk etti. Onlar Sivas yerine Kemah'a götürüldüler. Orada bütün Ermeniler öldürüldü ve cesetler Fırat nehrine atıldı*"[217]. Höss bu kişilerin savaş şartlarında neden o

---

[214] Alman Konsolosu Bergfeld'in Trabzon'dan 25 Temmuz 1915'te Alman İmparatoruna yazdığı 36 numaralı rapor, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, (Im Anschluss an den Bericht No. 35 von 9.7.15) *Türkei 183, Armenien Bd. 38, No. 7124, R. 14087.*

[215] Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in gönderdiği telgraf, Abhang aus Trapezunt, den 24. Juni 1915. Ankunft in Pera, den 25. Juni 1915'den naklen: Lepsius, *Armenien*, s.22.

[216] Kiğı-Palu Erzurum-Diyarbakır yolu üzerinde değildir. Yol Erzurum-Bingöl-Diyarbakır şeklinde bir güzergâh izler.

[217] Annette Höss, *Die Entwicklung der armenischen Frage im 19. und 20. Jahrhundert in der Türkei,. Unter Berücksichtigung der Donaumonarchie in der Türkei, Diplomarbeit,* Wien 1986, p. 136.

kadar yol götürüldükten sonra öldürüldüğünü açıklama gereği duymazken, sanki görgü şahidi imiş gibi bir üslup kullanmaktadır. Oysa ki Kemah ile Erzurum arası 237 km.dir.

Erzurum Alman Konsolosu Scheubner'in, 26 Haziran'da İstanbul Alman Büyükelçisi'ne gönderdiği telgrafta ise Höss'ün verdiği haberleri yalanlarcasına; "*26 Haziran'da üçüncü grup yaklaşık 300 Ermeni aile Erzurum'u terk etti. Yolun emniyetini sağlamak için ilk üç grubun Harput, Erzincan ve Bayburt'ta kalmaları gerekmektedir. Vali, bundan sonrası için can güvenliğinden sorumluluk almıyor. Göç çok düzenli gitmektedir*" demektedir[218]. Nitekim Alman konsolos Scheubner tehcir uygulaması hakkında 5 Ağustos 1915 tarihinde şunları rapor etmektedir: "*Haziranda Ermeniler, 14 gün ara ile göç ettirildi. Yaklaşık 500 kişi, 16 Haziran'da Erzurum'u terk etti ve Harput üzerinden Urfa'ya ulaştı. Hükümetin ifadesine göre bunlardan sadece 14 kişi öldü. Ama özel kaynaklara göre, hemen hemen bütün erkekler öldürüldü. İkinci grup yaklaşık 3.000 kişi, 19 ve 20'sinde Erzurum'u terk ettiler. Bayburt yakınlarında onlardan bir kısmı, özellikle erkekler ayrıldı, onların akıbeti üzerine haber alınamadı. Onlar öldürülmüş olabilir. Diğerleri herhangi bir problem yaşamadan Erzincan'a ulaştılar. Üçüncü grup, yaklaşık 300 aile, 26 Haziran'da Erzurum'u terk etti. Rahat bir şekilde Erzincan'a ulaştı. 4. grup özellikle zanaatkarlardan oluşan gruptu. İlk olarak hükümetten kalma müsaadesi almışlardı. Daha sonra bu müsaadenin, ordu komutanlığı tarafından iptal edilmesi neticesinde bunlar da Bayburt üzerinden Erzincan'a rahat bir şekilde geldiler. Böylece 15 Temmuza kadar hemen hemen bütün Ermeniler Erzurum'dan tehcir edildi. Özel durumları olan hasta vs. çok az kişi hükümetten kalma müsaadesi alabildi. Ama bu özel izin, bir anda ordu komutanlığınca iptal edildi. Onlar kısa süre içerisinde Erzurum'u terk etmek zorunda kaldılar. Bu son grup, Aşkale ve Bayburt'ta kısmen yağmalandı. Bu gruba dahil olan*

---

[218] Alman Scheubner'in Erzurum'dan 26 Haziran tarihli ve 46 nolu telgarafı, İstanbul'a geliş 27 Temmuz 1915'te, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Armenien No. 169, No. 7251.

bazı doktor ve eczacılar da kurşuna dizildi. Bahsedildiği gibi 2. 3. ve 4. gruplar bazı küçük olaylar hariç rahat bir şekilde Erzincan'a geldiler ve Ağustos başına kadar orada çadırda kaldılar. Erzincan'da bulunduğum esnada o günün şartlarına göre her şeyin iyi gittiğini gördüm. Ağustos başlarında onlar Urfa'ya gönderildi ve Kemah'ın meşhur Boğazı'nda iyi şeyler olmamış olsa gerekir. Onların ne kadarının sağ salim hedefe ulaşabildiğini bilmiyorum"[219].

Konsolos Scheubner'in bu anlattıkları Höss'ün olayları nasıl çarpıttığını açıkça göstermektedir. Buna karşılık her iki kişinin de hiç harita bilgisi bulunmadığı görülmektedir. Nitekim Erzurum'dan Erzincan'a gitmek için Bayburt'tan geçilmez. Zira Bayburt yol üzerinde değildir ve üst tarafta kalır. Haritalara bakıldığında da görüleceği üzere Harput, Erzincan ve Bayburt aynı güzergâhta yer almayan üçgen biçiminde bir konuma sahip şehirlerdir. Konvoyların bu üç şehire birden uğraması mümkün değildir. Öte yandan bu raporda görülmektedir ki, hemen her yerde göç için 14 günlük bir süre tanınmıştır. Tehcir edilenlere eşyalarını yanlarına alma veya satma, bazı tüccar ve Ermenilere, malları ve değerli eşyalarını emniyete almak için Osmanlı Bankası'na teslim etme izni verilmiştir. Ayrıca hükümet, nakil aracı olmayan bir çok aileye kağnılar temin etmiş, koruması olmayan birçok Ermeni ailenin de erkeklerini işçi taburundan terhis ederek, ailelerine eşlik etme imkânı sağlanmıştır. Bu durumu Amerika'nın Trabzon konsolosu Oscar S. Heizer de doğrulamaktadır. Heizer, 25 Eylül 1915 tarihinde yazdığı raporunda, Erzurum'a yaptığı gezi ve Vali Tahsin Bey ile görüşmesinin detaylarını nakletmektedir. Burada Heizer, Erzurum Ermenileri ile ilgili bir katliam duyumundan söz etmediği gibi, Ermenilerin sürgün için verilen 15 günlük sürede değerli mal ve mücevherlerini Amerikan misyoneri Rahip Stapleton ve Dr. Case'in evine götürüp

---

[219] 5 Ağustos 1915'te Erzurum'dan yazılan gizli rapor, Geheim-Bericht No. 23, imza, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, Armenien, R. 14088, Bd. 39, f. Bd.40, Türkei 183. J.No. 580.

emanete bıraktıklarını yazmaktadır. Verdiği bilgilere göre, iki evdeki toplam 1400 balya eşya dışında önemli miktarda para ve mücevher de emanet edilmiştir ve bu paralar Osmanlı Bankası aracılığıyla hesaplara aktarılmıştır[220].

Ne var ki hükümetin güvenlik konusunda her zaman başarılı olmadığı konsolos Scheubner'in aynı rapordaki kayıplar kısmından anlaşılmaktadır. Buna göre "*Erzincan yolu üzerinde, Mamahatun, Sansar, Fırat Köprüsü ve Perez'de Kürt ve Türk sivillerin saldırısına uğradılar, yağmalandılar ve öldürüldüler. Ölenlerin sayısı 10-20.000 olabilir ama hükümetin açıklamasına göre sadece 3-4.000*". Bu raporun doğrulanması mümkün olmamakla beraber benzeri baskınların başka konvoylara da yapıldığı ve fakat kayıpların duyumlara dayanılarak abartıldığı açıktır[221].

Halep Alman Konsolosu Rössler de, Erzurum konsolosunu destekleyen bilgiler vermektedir. Almanya'da tahsil yapan Manukian adlı Ermeni'nin Erzurum'dan Suruç'a kadar yaşadığı olayları kapsayan bir raporunda şunlar nakledilmektedir : "*500 Ermeni aile, 19 Haziran'da Erzurum'dan yola çıkarlar ve 2 Temmuz'da Erzincan'a gelirler. 300 jandarma ve bir yüzbaşının kendilerine eşlik ettiği için yolculuklarının çok sakin geçtiğini ama Kürtlerin zaman zaman küçük saldırılarda bulunduğunu ve yağmalar yaptığını anlatır. Daha sonra erkek ve kadınların ayrıldığını ve erkeklerin öldürüldüğünü ifade eder. Onlar kurşun ile değil, balta-bıçak ile öldürülmüş ve bir günde 2.000 Ermeni kesilmiş. Ermenilerin ölüme götürülmesine jandarma da iştirak etmiş. Ayrıca Kürtler bu icraatlarını hükümetin emriyle yaptıklarını iddia ediyorlar. Adıyaman Kaymakamı da konvoya eşlik etmiş. Yiyecek, içecekler ve binek hayvanları memurlar tarafından kadın ve çocukların elinden alınmış. -Son aylarda bu tip vahşi öldürmeleri çok işittim. Ama görmediğim için sustum-. Manukian*

---

220 US ARCHIVES NARA 867.4016/210. Krş. Sarafian, II, s.42-46.

221 Aynı rapor. 5 Ağustos 1915. Armenien, R. 14088, Bd. 39, f. Bd.40, Türkei 183. J.No. 580.

canlı şahit olarak bu sahneyi yaşamış. Kendisi Kürtçe bilgisi sayesinde kurtulmuş"[222]. Yukarıdaki ifadede büyük çelişkiler görülmektedir. Herşeyden önce Erzurum'dan çıkan kafile 500 ailedir; yani toplam olarak yaklaşık 2000 kişidir. Erzincan'a gelinceye kadar bunların gayet iyi korunduğu, fakat birden bire erkeklerin ayrılarak öldürüldüğü ifade edilmektedir. Öldürüleceklerse 188 km. uzakta bulunan Erzincan'a kadar neden beklenmiştir ? Öte yandan kadın ve erkeklerin ayrıldığı belirtilen 500 kişilik bir ailede kaç erkek nüfus vardır; nasıl olur da 2000 erkek nüfus bulunabilir ? Oraya kadar konvoyu koruyan jandarmalar birdenbire onları hangi sebeple öldürmüştür ? Bütün bu soruların cevabı, Manukyan'ı yalanlamaktadır.

Almanya'nın İstanbul büyükelçisi, 7 Temmuz 1915 tarihli raporunda Erzurum'dan tehcir esnasında ölenlerin sayısını 3.000 olarak vermektedir[223]. 23 Ağustos 1915 tarihli raporunda ise Erzurum, Sivas, Diyarbakır ve Harput'tan gelenlerin 6.000'inin Halep'te, 3.000'inin Hama ve çevresinde, 3.000'inin Deyrizor'da ve 1.000'inin Re'sül-ayn'da olmak üzere toplam 13.000 dul ve çocuk olduğunu, bunlar arasında 11 yaşından büyük erkek olmadığını bildirmektedir. Sağlam kaynaklardan öğrendiklerine göre, buraya geleceklerin sayısının 60.000'nin üzerinde olacağını, yukarıda bahsedilen şehirlerden Halep'e gönderilenlerin sayısının 35-40.000, gelenlerin sayısının ise 13.000 olduğunu, bunların %65'inin 2-3 ay içerisinde ya öldürüldüklerini veya açlık ve susuzluktan telef olduklarını, ölüm oranının 2 Eylül'e kadar günlük ortalama 25 olduğunu[224] bildirmiştir. Almanya'nın Halep konsolosu ise 3 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta, Halep'e

---

[222] Halep Alman Konsolosu Rössler'in Kayzer Bethmann-Hollweg'e 30 Kasım 1915 tarihli raporu, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, K.No.110/No. 2725. Belgenin baş kısmında Türklerin, Almanları suçladığı yazılıyor.

[223] Alman Büyükelçisi Wangenheim'ın İstanbul'dan 7 Temmuz 1915 tarihinde Kayzer Bethmann Hollweg'e yazdığı rapor, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, 1 A Türkei 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086.

[224] Bir Ermeninin yazdığı rapor, Halep 23 Ağustos 1915, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, Armenien No. 170, No. 7253, (Genişçe göçü anlatıyor).

150.000 Ermeni geldiğini haber vermektedir[225]. Bu bilgiler, duyumlarla gerçeklerin ayırt edilmeden rapor edildiğini göstermektedir. Zira Osmanlı belgelerine göre Erzurum'dan tehcir edilenlerin toplam sayısı 5.500'dür[226].

Bunların propagandaya dayalı hayalî duyumlar olduğunu bir İngiliz gazetesinin Ermenistan'daki muhabiri Arşak Safrastian'ın haberinde görmek mümkündür. Safrastian, 15 Ağustos'ta Gagene Nyheeter adlı bir Ermeni'ye dayanarak, Amerikan basınında da yardım toplamak amacıyla kullanılan meşhur hikâyeyi tekrar etmektedir : "*Bütün güzel (Ermeni) kadınlar haremlere götürülmüş ve hatta İstanbul'daki genel evlerine satılmış, geri kalan diğer 500.000 de göç ettirilmiştir. Erzurum'dan 25.000 kişi sürülmüş bunlardan erkekler öldürülüp Fırat nehrine atılmıştır*"[227].

Ne var ki, İngiliz Arşivinde bulunan bir belge, bu tartışmalara tümüyle farklı bir boyut getirmektedir.

1916 Şubat ayında Rus ordusu Erzurum ve çevresini işgal ettiğinde tehcir uygulamasına rağmen bölgede hâlâ ve hem de çok sayıda Ermeninin bulunduğu ve bunların Ruslar tarafından Kafkasya'ya götürüldükleri İngiltere'nin Batum Konsolosu P. Stevens'in, 25 Şubat 1916 tarihinde Londra'ya gönderdiği raporda yazılmıştır :

"*Rusya Hükümeti'nin Kafkasya'da Ermeni Mültecilere Yardım Kurumu'ndaki Daimî Temsilcisi General Tamamshev'e Ermeni Yardım Topluluğu tarafından yapılan açıklama Kafkasya Gazetesi'nde yer almıştır. Buna göre, Erzurum'un Ruslar tarafından işgali sırasında bölgede yarı aç, yoksul ve acınacak halde büyük bir Ermeni topluluğu sağ olarak bulunmuştur.*

Bu topluluklar için acilen çok miktarda her türlü yiyecek, giyecek ve öteki yardım malzemelerine ihtiyaç duyulmuştur. Onla-

---

225 Halep'ten 3 Ağustos tarihinde İstanbul'a gönderilen telgraf, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, Armenien No. 169, No. 7251, Ankunft in Pera , No.56.

226 Bkz. s.87-88.

227 Stockolm'den 15 Ağustos 1916 tarihinde Bethmann Hollweg'e yazılan rapor, imza, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, Bd. 44, No. 7151, R. 14093, A. No. 2116, No..750.

rın ihtiyaçları çok acil olduğundan Generalden istenilen iki vagon giyecek, mültecilerin kullanımı için bu ayın 20'sinde Kars'a yollanmış; oradan da Erzurum'a kağnılarla taşınmıştır.

Erzurum şehrinin sağlıksız koşulları ve tifonun şehirde şiddetli ve öldürücü boyutlarda olduğu ve moralin çok kötü olduğu rapor edilmiştir.

Tiflis'teki Piskopos Mesrop'un Hınıs'taki bir Ermeni Gönüllü Alayı'ndan aldığı rapora göre, çoğunluğu kadın ve çocuk (yetim) olan bin mülteci oraya yakın bir köyden gelmişlerdir. Bu mültecilerin 275'i kağnılarla Kafkasya'ya gönderilmiştir.

Hınıs'ta mülteciler hızla toplanmaktadır ve onların kışlık giysi ihtiyaçları artmıştır.

Ermeni Gönüllü Alayı Kumandanı, Mülteci Yardım Komitelerinin mültecilerin acil ihtiyaçlarını karşılamak için hiç vakit geçirmeksizin hareket etmek zorunda olduklarını bildirmiştir.

Erzurum ve Muş taraflarındaki mülteci toplulukları Sarıkamış'a gelmeye devam etmektedirler. Onların bu yolculuklarının çok meşakkatli ve çetin hastalıklarla dolu geçtiğini söylemek gereksizdir. Sayılarını bilmek imkânsızdır. Çeşitli yönlerden Kafkasya'ya doğru hareket halinde oldukları söylenmektedir"[228].

Diğer taraftan misyonerlerin ve konsolosların raporlarında, genellikle duyumlara dayanılarak ergen erkek nüfusun katledildiği bildirilmektedir. Batılı kaynakların ittifakla belirttikleri bu konunun tamamen aydınlatılması mümkün değildir. ABD resmî kayıtlarına göre, 1915-1918 yılları arasında ülkeye toplam 3.338 Ermeni girmiştir[229]. ABD'ye göç eden Ermenilerin gemi kayıtlarına yansıyan yaş ortalamaları, bu bilgilerin de abartılı olduğunu büyük ölçüde ortaya koymaktadır[230]. Öte yandan kayıp kişi-

---

[228] UK ARCHIVES FO 371/3404, No. 52366; Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, 25 Şubat 1916, Batum.

[229] Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Section of Labor, Government Printing Office, beginning 1895-1932.

[230] Savaş sırasında ve sonrasında Amerika'ya göç eden Ermenilerin 14-44 yaş arası olanları her zaman çocuk yaştakilerin üzerindedir. 1914 yılında Amerika Birleşik Devlet-

ler hakkında Halep konsolosuna gelen ihbarların sonuçları üzerine yapılan soruşturma sonuçları da, erkeklerin ortadan kaldırıldığına dair bir delil ortaya koymamaktadır. Yaklaşık 900 kişinin akrabalarına, yakınlarının durumları hakkında bilgi veren Halep Amerikan Konsolosu Jackson'ın listesinde çok sayıda erkek vardır[231]. Meselâ 29 Aralık 1916 tarihinde Aseyan ailesinin nerede olduğuna dair Dışişleri Bakanlığı'nın sorusuna Jackson tarafından verilen cevapta, ailenin tamamının Hama'da ve paraya muhtaç halde olduğu belirtilmektedir. Ayrıca ekte verilen listede diğer altı aile hakkındaki bilgilere baktığımızda, Bezci ailesinde anne, iki oğlan ve bir kız, sekiz kişilik Karaya ailesinden üç erkek, üç kız ve iki eş; Suykeljian ailesinde ebeveyn dışında iki oğlan iki kız; Kilisli Attarian ailesinden iki eş, bir kız, bir oğlan ve evin reisi; Daukmajian ailesinden anne, erkek çocuk ve kızın hayatta oldukları haber verilmektedir[232]. Bu listenin benzerleri ve sürgünlerin Amerika'daki ailelerine mektupları da bu istatistiğin benzerlerini ortaya koymaktadır[233].

Görüldüğü gibi tehcir ile ilgili olarak konsolosların gönderdikleri raporlarda, sürgün işleminin uygulanmasını, tehcir edilenlerin toplam sayısını bulmak mümkün olamamakta, naklin çeşitli boyutları hakkında genel bir kanaat edinilmesine imkân vermemektedir. Bazı konular hariç konsolos raporları duyumlara dayanmakta ve siyasî amaçlı mülâhazaların etkisini açıkca yansıt-

---

leri'ne 14 yaş altında 538 Ermeni giriş yaparken 14-44 yaş arasında 6940 Ermeni giriş yapmıştır. Savaş yıllarında ve sonrasında da durum değişmemektedir. Mesela 1915 yılında 107 çocuğa karşılık 762 ergen, 1916 yılında 95 çocuğa karşılık 762 ergen, 1917'de 85 çocuğa 1074 ergen Ermeni giriş yapmışlardır. Ayrıca göç eden erkek nüfus da bu oranlara paralel olarak erkekler lehine bir durum göstermektedir. Mesela 1914 yılında 6533 erkek Ermeni'ye karşılık sadece 1252 kadın giriş yapmıştır. 1915'de bu sayı 685'e karşılık 2472 ve 1916'da 775'e karşılık 247'dir. Başka bir ifadeyle hemen her yıl ABD'ye giriş yapan kadınların erkeklere oranı 6/1 kadardır. Halep konsolosluk belgelerinde sürgün edilen Ermeni ailelerin yaş dağılımları benzer sonuçlar ortaya koymaktadır (Bkz. *Annual Report of theCommissioner General of Immigration to the Section of Labor, Government Printing Office*).

231 US ARCHIVES NARA Record Group 84/Box 20, Belge 310.

232 US ARCHIVES NARA, Record Group 84/Box 20, Belge 310, 28-34.

233 US ARCHIVES NARA, Group 84/Box 13-14. Belgede özellikle Amerika'daki yakınlarından para isteyen sürgün Ermeni mektupları yer almaktadır.

maktadır. Buna karşılık Osmanlı arşivlerinde çeşitli vilâyet, şehir ve kasabalardan nakledilenlerle ilgili valilik raporlarında net rakamlara yer verilmiştir[234]:

	Sevk edilen	Kalan
Adana	14.000	15-16.000
Ankara (Merkez)	21.236	733
Aydın	250	-
Birecik	1.200	-
Diyarbakır	20.000	-
Dörtyol	9.000	-
Erzurum	5.500	-
Eskişehir	7.000	-
Giresun	328	-
Görele	250	-
Halep	26.064	-
Haymana	60	-
İzmir	256	-
İzmit	58.000	-
Kal'acık	257	-
Karahisar-ı sahip	5.769	2.222
Kayseri	45.036	4.911
Keskin	1.169	-
Kırşehir	747	-
Konya	1.990	-
Kütahya	1.400	-
Ma'muretül-aziz	51.000	4.000

234 Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 74-75.

Maraş	-	8.845
Nallıhan	479	-
Ordu	36	-
Perşembe	390	-
Sivas	136.084	6.055
Sungurlu	576	-
Sürmene	290	-
Tirebolu	45	-
Trabzon	3.400	-
Ulubey	30	-
Yozgat	10.916	-
TOPLAM	422.758	42.766

İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in 18 Ekim 1915 tarihinde Halep'ten gönderdiği telgrafta, Halep'e sevk edilen Ermenilerin tahminen 100.000 civarında olduğu bildirilmektedir. Ayrıca Musul ve Deyrizor havalisine sevk edilmek üzere 18 Eylül 1915 tarihi itibariyle Diyarbakır'da 120.000, 28 Eylül 1915 tarihi itibariyle de Cizre'de 136.084 Ermeni nüfusun toplandığı kayıtlıdır[235].

Tehcir sırasında meydana geldiğini iddia edilen katliamların Suriye'ye ulaşan Ermeni sürgünler de göz önüne alınacak olursa, istismar edildiği ve bir savaş dönemi propagandasının eseri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Alman-Ermeni Cemaati Başkanı Stier ismiyle 2 Ağustos 1916'da yayınlanan el ilânında da, yaklaşık 600.000 Ermeni'nin Mezopotamya çölünde açlık ve sefalet içerisinde yaşadığı ve bunun için yardım talep edildiği duyurulmaktadır[236].

---

[235] Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 75-76.

[236] Der Vorstand Stier'in Marburg'dan 2 August 1916 tarihli yazısı. 1A Armenien, Türkei 183, R. 14093, Bd. 44, f. Bd. 45.

c) Rusya'ya ve Diğer Yerlere Göçler, Kalanlar ve Kayıplar

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, bilhassa Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeniler, düşmanla işbirliği yapmaları sebebiyle veya tehcirden kurtulmak için Osmanlı topraklarının dışına, Rusya'nın hakimiyetindeki Kafkasya'ya ve İran'a gitmişlerdir. Osmanlı topraklarından dışarıya Ermeni göçünün en yoğun olduğu ülke Rusya'dır. Rusya'ya gidenlerin küçük bir kısmı Trabzon ve diğer kıyı kasabalarından gemilerle, büyük bir kısmı ise Erivan ve Batum yönünde yaya olarak gitmişlerdir.

İngiltere'nin Batum Konsolosu T. Stevens, 16 Eylül 1915 tarihli raporunda, Türkiye'den Sohum'a çok sayıda Ermeni mültecinin geldiğinden söz etmektedir. Konsolosun, 2-15 Eylül 1915 tarihli "*Kavkazskoe Slove*"nin *Orizon* adlı Ermeni gazetesi kaynaklı verdiği bilgiye göre, çok sayıda silahlı Ermeni Şan dağlarında isyan başlatmış, Laz lider İsmail Bey de Türk hükümetine karşı isyancı Ermenilerle birlik olmuş; mültecilerle dolu bir veya iki tekne Anadolu sahillerinden Sohum'a ulaşmıştır[237].

6 Ekim 1915 tarihinde İngiliz Lordlar Kamarası oturumunda Ermeni mültecilerin durumu görüşülürken, Kafkasya ve Urmiye bölgesine Ermeni, Keldani ve diğer mültecilerin akın ettikleri, Malazgirt ve Van'dan gelen çok büyük sayıda mültecinin Eçmiyazin ve Erivan'ın farklı yerlerine vardıkları, 160.000 kadarının Iğdır ve Eçmiyazin yönüne geçtikleri, hastalıktan ve açlıktan dolayı durumlarının çok kötü olduğu ve günde yüz kişinin öldüğü, Ağrı Dağı'nın ötesindeki 9.000 mültecinin diğerlerinden daha iyi bir durumda bulunmadığı açıklanmıştır[238].

---

[237] UK ARCHIVES FO 371/2488, No. 143153; Konsolos T. Stevens'ten Dışişlerine, 16 Eylül 1915, Batum. Buna karşılık Lord Bryce, Lordlar Kamarası'nda 6 Ekim 1915 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada, Trabzon'da, İstanbul'dan gelen emir doğrultusunda teknelere doldurulan 8.000 veya 10.000 Ermeninin "bir öğleden sonra" Karadeniz'in karanlık sularına boşaltıldığını iddia etmiştir (UK House of Lords, 6 Ekim 1915 günlü tutanaklar, "Lord Bryce'ın Konuşması", s. 1002).

[238] UK ARCHIVES FO 371/2488, No. 143153; Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, 16 Eylül 1915, Batum

Kafkaslara büyük Ermeni göçü, Ermenilerın Osmanlı Devleti'ne başkaldıran kesimi tarafından gerçekleştirilmiştir. Van'da Nisan 1915'te isyan ederek bağımsız bir Ermenistan kurduklarını ilân edip Rus ordusunun şehre girişini sağlayan Ermeniler, Osmanlı idaresine karşı kader birliği ettikleri Rus ordusuyla beraber Kafkasya'ya gitmişlerdir.

Amerikalı misyoner Rev. Harold Buxton'un Boston'daki genel merkezlerine yazdığı bir mektuba göre, Mayıs ayından 27 Ekim 1915'e kadar 250.000 Ermeni Türkiye'den Kafkasya'ya kaçmıştır[239]. 18 Ekim 1915 tarihli *The Independent* gazetesinde "*The Assassination of a Race, The Hopes and the Threatened Fate of the Armenians*" başlıklı imzasız bir yazıda ise, Rusya'da 300.000, İran'da da bunun yarısından fazlası kadar Ermeni göçmenin bulunduğu bildirilmektedir[240].

Ermenilerin Rusya ve İran'a göçleriyle ilgili olarak ABCFM'nin Ekim 1915'te yapılan genel kurul toplantısına, savaştan önce Türkiye'de 2 milyon civarında Ermeni'nin yaşadığı, bunların yarısının yani 1 milyon Ermeni'nin bu fırtınadan büyük ölçüde etkilendiği, Erzurum, Trabzon ve Van'dan çok sayıda insanın Rusya ve İran'a kaçtıkları, bunların sayısının en az 300.000 civarında olduğu bildirilmiştir[241]. İngiltere'nin Batum Konsolosu T. Stevens ise, 18 Aralık 1915 tarihi itibariyle, Kafkasya'da erkek, kadın ve çocuk mülteci sayısının 140.000 civarında olduğunu bildirmiştir[242].

Kafkasya'ya göç eden Ermenilere yardım eden Amerikalı misyoner G. C. Raynolds, 19 Aralık 1916'da Erivan'dan gönderdiği mektupta, Kafkasya'daki göçmenlerin büyük çoğunluğunun Doğu Anadolu'dan gelenlerden oluştuğunu, bunların sayılarının

---

239 ABCFM, ABC 16.9.5, Central Turkey Mission, vol.23, No.74.

240 ABCFM, ABC 11:4, Box 9:4.

241 *The One Hundred and Fifth Annual Report ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, October, 26, 1915*, Boston, 1916, s.83-85.

242 UK ARCHIVES FO 371/2488, No. 200063; Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, 13 Kasım 1915, Batum.

175.000 olarak tahmin edildiğini ve Harput, Erzurum, Muş, Sason ve Bitlis bölgelerinden gelenlerle gittikçe arttıklarını bildirmiştir[243]. 24 Ocak 1917 tarihli mektubunda ise Raynolds, Kafkaslardaki göçmenlerin sayısını 200.000 olarak vermektedir[244]. Bölgedeki Amerikan misyonerlerden H. A. Maynard'ın 24 Şubat 1917'de Erivan'dan gönderdiği mektupta da, 200.000'den fazla göçmenin varlığından bahsedilmektedir[245]. Raynolds tarafından 22 Eylül 1917'de Kafkasya'dan gönderilen diğer bir mektupta da, Transkafkasya'daki mültecilerin sayısı 250.000 olarak verilmekte ve bunların çoğunluğunun Van vilâyetinden geldikleri belirtmektedir[246].

American Committee for Armenian and Syrian Relief, 13 Eylül 1917'de yayınladığı beyannamede, Kafkasya'da 350.000 muhtaç insan olduğunu bildiriliyor[247]. Keza The American Board'un genel sekreteri J. L. Barton, Türkiye Ermenilerinden en az 350.000'inin ya Rusya'ya, ya da Rus ordusunun hakimiyeti altındaki yerlere kaçtıklarını kaydediyor[248]. J.L. Barton, 15 Şubat 1917 tarihli *The New Armenia* (Vol.IX, No.14) isimli dergide yazdığı "*Greeting the Dawn*" başlıklı yazısında da, çeyrek milyonun üzerinde insanın Rusya'ya kaçtığını, gerisinin de kaçmaya devam ettiğine dair raporlar geldiğini belirtiyor ve Arap çöllerine sürülenlerin azımsanmayacak bir kısmının da yeniden kuzeye yöneldiklerini ekliyor[249].

Ermeni delegasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa'nın, 1918 yılında Fransa Dışişleri Bakanlığı Fevkalâde Yetkili Bakanı Mon-

---

[243] ABCFM, ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25d, No. 104.

[244] ABCFM, ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25d, No. 108.

[245] ABCFM, ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25d, No. 212.

[246] ABCFM, ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25d, No. 115-A.

[247] Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

[248] ABCFM, ABC 11.4, Box 9:12.

[249] ABCFM, ABC 11:4, Box 9:6.

sieur Gout'a gönderdiği raporunda Rusya'ya 250.000 Ermeni'nin sürgün edildiği bildirilmektedir[250]. Onun bu rakamı verdiği tarihlerde bir kısım Ermeni'nin savaşın bitimiyle tekrar Doğu Anadolu bölgesine dönmüş olması mümkündür. Nubar Paşa, bir yıl sonra, sadece Van vilâyetinden Kafkasya'ya giden Ermeni mültecilerin sayısını 220.000 olarak vermektedir[251]. Ermenistan Göçmenler Bakanlığı, Kasım 1919 itibariyle ülkesindeki göçmenlerin sayılarını ve bulundukları yerleri Near East Relief adlı Amerikan yardım kuruluşuna bildirmiştir. Bu rakamlara göre, Ermenistan'daki göçmenlerin toplam sayısı 324.247'dir. Bunların 284.947'si Türkiye'den gelen, 39.300'ü ise diğer yerlerden gelen Ermeni göçmenlerdir[252]. NER'in *The New Near East* isimli dergisinin Ekim 1920'deki başyazısında, Ermenistan'da 350.000 Türkiye'den giden geçici statüde Ermeni göçmen vardı[253].

Hovannisian'a göre, 1918 sonu itibarıyla, 350.000'i Erivan civarında olmak üzere, Ermenistan'da yaklaşık olarak 500.000 göçmen bulunmaktadır. Bu rakamlara Zangezur, Karabağ, Gürcistan ile Kuzey Kafkasya'daki ve Rusya steplerinde geçici olarak yaşayan binlerce göçmenin dahil olmadığı da kaydedilmektedir[254]. Nitekim Paris görüşmeleri sırasında 26 Şubat 1919 günü konuşan Ermenistan Cumhuriyeti temsilcisi Aharonian, 1919 Şubatı itibariyle Kafkasya'da Türkiye'den mülteci olarak bulunan

---

[250] Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, *Les Deportés de Malte et les Allégations Arméniennes*, Ankara 1998, p. 49.

[251] Aslında Boghos Nubar Paşa zaman zaman kendisiyle çelişen rakamlar ve açıklamalarda bulunmaktadır. Bu bildirim Paris'te 26 Şubat 1919 günü öğleden sonra yapılan müzakerelerde yapılmıştır (UK ARCHIVES, FO 608/154. *Müttefikler arası müzakereler*, 26 Şubat 1919, Paris, s. 12).

[252] Türkiye'den gelen Ermeni göçmenlerin dağılımı şu şekildedir: Erivan 53.000, Eçmiyazin 22.000, Kars 57.000, Alexandropol 115.000, Karakilise 13.000, Novo Bayazıd 6.610, Dilican 8.260, Daralageurs 10.000 (*The New Near East*, Vol.5, Nu.7, Genel Nu. 35, Mart 1920, s. 7).

[253] *The New Near East*, Vol.6, Nu.1, Genel Nu. 41, Ekim 1920, s. 6.

[254] Türkiye'den gelen göçmenlerin bulundukları yerler ve sayıları şöyledir: Erivan 75.000, Ashtarak 30.000, Akhta-Elenovka 22.000, Bash-Garni 15.000, Novo-Bayazit 38.000, Daralagiaz 36.000, Bash-Abaran 35.000, Eçmiyazin 70.000, Karakilise 16.000, Dilijan 13.000 (*Hovannisian, The Republic of Armenia*, C.I, s.127).

400.000 veya 500.000 Ermeni olduğu şeklinde beyanatta bulunmuştur[255].

Ermeni Baronigian 1920 yılındaki yazısında, savaş esnasında Türk Ermenistanı'ndan Rusya'ya kaçan Ermeni sayısını Van Vilâyeti'nden 180.000, Bitlis Vilâyeti'nden 90.000, Erzurum Vilâyeti'nden 120.000, diğer vilâyetlerden 60.000 olmak üzere toplam 450.000 olarak göstermektedir. Bir de buna savaş öncesi Türkiye'den kaçan 120.000 Ermeni'yi ilâve ederek hepsinin toplamının 570.000 olduğunu ifade etmektedir[256].

1921 yılı Aralık sonunda, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Londra temsilcisi General J. Bagratouni tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, savaş sırasında korkutma ve sürgünler sonucunda 350.000 Ermeni mültecinin Kafkasya'ya geçtiği bilgisi sunulmuştur[257]. Farklı kaynakların değişik tarihlerde sundukları bu bilgilere göre, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya'ya göç eden Osmanlı Ermenilerinin sayısı 350-500.000 arasındadır[258].

Yukarıda da belirtildiği üzere Ermeni delegasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa, 1918 yılında Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, İran'a 40.000 Ermeni'nin sürgün edildiğini bildirmektedir[259]. İran arşiv kayıtları da İran'a çeşitli sebeplerle geçen Ermenilerin sayısını 80.000 civarında vermektedir. American Committee for Armenian and Syrian Relief, 13 Eylül

---

255 UK ARCHIVES, FO 608/154; Müttefiklerarası Müzakereler, 26 Şubat 1919, Paris, s. 10. Ayrıca Aharonian, Kafkasya'daki Ermeni mültecilerin sayısı ve konferansta temsilleri ile ilgili bu durumu, Erivan'dan İstanbul üzerinden Paris'e giderken ziyaret ettiği Amiral Calthorpe'a da söylemiş olmalı ki; İngiliz Amirali 16 Ocak 1919 günü Londra'ya gönderdiği Şifre telgrafta; Kafkasya'daki yarım milyon Türkiye Ermenisi mültecinin konferansa katılacak delegelerinin kısa sürede İstanbul'da olacaklarını bildirmiştir (Bkz. UK ARCHIVES, FO 608/97, No. 119; Amiral Calthorpe'den Şifre telgraf, 16 Ocak 1919, (Pera) İstanbul).

256 Armenag S. Baronigian, "Lasst mich reden", *Das neue Armenien*, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation, No. 1, Leipzig 1920, s.14.

257 UK ARCHIVES, FO 371/6561, E 14370, No. 519; Ermenistan Cumhuriyeti Londra Temsilcisinden İngiliz Dışişleri Müsteşarına, 30 Aralık 1921, Londra

258 Bkz. s. 160 vd

259 Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, *Les Deportés de Malte et les Allégations Arméniennes*, Ankara 1998, p. 49.

1917'de yayınladığı beyannamede, İran'da 90 bin Ermeni'nin mevcut olduğunu belirtiyor[260].

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti sınırları dahilinde yaşayan bütün Ermeniler tehcire tabi tutulmamış veya Osmanlı sınırları dışına kaçmamışlardır. Tehcir dışında kalanlar hakkında bir rapor yazan Almanya'nın Halep konsolosu "*Batı Anadolu'da 27.200, İstanbul ve Edirne'de 164.000, Suriye, Filistin ve Bağdat'ta 13.500 olmak üzere toplam 204.700 kişinin sürgünden muaf tutulduğunu*" bildirmektedir[261]. Ermeni Abeghian ise "*İstanbul ve İzmir Ermenilerinin tehcirin çilesinden uzak kaldığını, sadece entelektüeller, yani kamuoyunda tanınan Ermenilerin; şair, yazar, öğretmen, din adamları, doktor, avukat vs. sürgün edildiğini ve yollarda öldürüldüğünü*" yazmaktadır. Ayrıca binlerce Ermeni'nin iç kesimlerden Suriye'ye geldiğini ve onlarla hemşehrilerinin ve Amerikan Near East Relief'in ilgilendiğini belirtmektedir[262]. Josef Marquart adlı bir İsviçreli ise, tehcirden geri kalan Ermeni nüfusu hakkında 350-450.000 rakamını tahmin ettiğini yazmaktadır[263].

Paul Rohrbach ve arkadaşları bir mektuplarında, 1918 başları itibarıyla, "*İstanbul, İzmir ve Kafkaslar'a kaçan toplam 700.000 Ermeni'nin tehcirden kurtulduğunu ve İzmir Vilâyeti'nde (veya Batı Anadolu'da) bu dönem 300.000 Ermeni bulunduğunu*" yazmaktalar[264].

Tehcir sırasındaki Ermeni kayıpları konusunda farklı rakamlar verilmektedir. Ermeni Diasporası'nın etkisiyle hareket eden

---

[260] Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

[261] Denkschrift der Delegation des armenischen Nationalrats über die Lage der Armenier, Als Manuskript gedruckt. s.11. (Lepsius'tan alınış. Bericht über..)

[262] Artasches, Abeghian, "Die gegenwaertige Lage der Armenier", Die Christliche Welt, 38 Jahrgang, 1924,Verlag von Friedrich Andreas Perthes, Gotha/Stuttgart 1924, s.898-899.

[263] *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin. 1920, s.79.

[264] Paul Rohrbach, Pfaffer Ewald Stier ve Prof. Martin Rade'nin 6 Ocak 1918 tarihinde Berlin'den Kayzere yazdıkları mektup, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, 1 A Armenien, Türkei 183, R. 14098, Bd.49, f. Bd. 50.

kuruluşlar ve araştırmacılar tarafından, başlangıçta 600.000'lerle ifade edilen ölü sayısı, bugün üç milyona kadar ulaşmıştır. İran'da bulunan İngiliz konsolosları, muhtemelen Propaganda Bürosu'nun yönlendirmesiyle 1.000.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü rapor etmişlerdir[265]. Keza yukarıda yer verdiğimiz Jackson ve Davis de bir milyon Ermeni'nin katledildiğinden söz etmektedir. Buna karşılık, Anadolu'da yaşayanlar ve Suriye'ye nakledilenlerin miktarıyla, öldürüldüğü iddia edilen nüfusun karşılaştırılması halinde, iddia edildiği şekilde büyük nüfus kayıplarının yaşanmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim çoğu yabancı kaynakta yurt dışına gidenlerle birlikte tehcir edilenlerin toplam sayısının 700-800.000 olarak verildiği görülmektedir[266].

Ermenilerin tehciri sırasında kimi zaman aşiretlerin ve Kürt gruplarının intikam veya soygun amacıyla kafilelere saldırdıkları, Ermenilere kayıplar verdirdikleri bilinmektedir. Mahallî idarecilerin veya jandarmanın da zaman zaman göçmen gruplara intikam almak veya para sızdırmak maksadıyla zorluklar çıkardıkları olmuştur. Bu gibi duyumlar İstanbul'a ulaştığında derhal suçluların bulunup cezalandırılması ve bu türden uygunsuz hareketlere meydan verilmemesi yolunda vilâyetlere kesin emirler gönderilmiştir[267].

Bununla beraber, yukarıda görüldüğü gibi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir savaş propagandası olarak ortaya atılan Osmanlı Ermenilerinin bir soykırıma tabi tutulduğu iddiası, savaş sonrası dönemde de aktüalitesini korumuştur. Ermeni kayıpları

---

265 Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 71.

266 Ermeni diasporasının rakamları çok daha abartılıdır ama itibar görmemiştir. Mesela Ermeni Meclisi Delegasyonu sürülenleri 1.396.350.000 "sürgün veya öldürüldü" şeklinde sunarken, bir İsviçre kaynağı aynı sayıyı 1.200.000 olarak veriyor. Bu rakamların Osmanlı Ermeni nüfusuna yakın olması Ermenilerin tümünün sürgün edildiği dedikodusuyla alakalı olmalıdır (Bkz. Lepsius, *Bericht über* s. 302-303; Marquart, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin, s. 79; İsviçre Arşivi, E 2001 (A) 683-692 N.vol: 688, s. 17).

267 Meselâ böyle bir olay dolayısıyla 14 Haziran 1915 tarihinde vilâyetlere emir gönderilmiştir (Bkz. BOA, Şifre Kalemi, nr. 54/9).

konusunda bazen milyonu geçen rakamlar telaffuz edilmiştir[268]. Daha da garibi bu rakamlar sonraki yıllarda ciddiye alınmış, kaynak gösterilmiştir. Başta Rusya ve Fransa olmak üzere İtilâf devletlerinin ordularında ölenler, tehcir veya göç esnasında soğuktan, sıcaktan, açlıktan ve hastalıktan gerçekleşen tüm ölümler Türklere fatura edilmiş, hattâ bunlar da yeterli gelmeyerek ilk yıllarda yazılıp çizilen rakamlar ikiye-üçe katlanmıştır. Meselâ, Osmanlı emniyet güçlerine direnen ve bir çatışmanın yaşandığı Musa Dağı Ermenileri için değişik senaryolar üretilmiştir. Bu konuda *Egyptian Gazette*'si 21 Ekim 1915 tarihli nüshasında, Musa Dağı Ermenileriyle ilgili şu haberi geçmişti[269] : *"...Tepenin eteğindeki köylerimizi savunmanın imkânsız olduğunu düşünerek alabildiğimiz kadar yiyecek ve malzeme ile üç saat mesafedeki Musa Dağı'nın Damlacık denilen tepelerine çekildik. Altı Ermeni köyü olarak toplam 5.000 kişi idik. Hayatta kalanlar, 4 yaşın altındaki bebek ve çocuklar 413, 4-14 yaş arası kızlar 505, 4–14 yaş arası oğlanlar 606, 14 yaş üstü kadınlar 1.449, 14 yaş ve üzeri erkekler 1.076 olmak üzere toplam 4.049 kişidir"*.

1996'da Vahram Leon Shemmassian tarafından yapılan çalışmada ayrıntıları ve belgeleriyle ortaya konulduğu gibi, 14 Eylül 1915 Salı gününe kadar Fransız savaş gemileri tarafından Pord Said'e kaçırılan Musa Dağlılar'ın toplam sayıları 4.088 kişidir. Fakat Musa Dağı Ermenileriyle ilgili çeşitli propaganda merkezlerince *"uydurulmuş yalanlar"* çok çeşitli yayınlarda hükümranlığını sürdürmektedir. Devlet tarafından verilen karara direnen 5.000 kişilik guruptan, gazetenin bildirdiğine göre toplam 951

---

[268] Boghos Nubar Paşa'nın, 20 Aralık 1915'de Katogikos V. Koverk'a mektubunda, 1915 sonu itibariyle en azından 800.000 Ermeni'nin yok edildiği kaydedilmiştir (*Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918 Documents*, Vatche Ghazarian [ed. ve tr.], Waltham Mayreni Publishing, 1996, s.304). Piskopos Tourian'ın, 12 Ağustos 1915 tarihli Katogikos V. Kevork'a mektubunda ise, öldürülen, yok edilen veya zorla İslamlaştırılan Ermenilerin sayısı 835.000 olarak verilmektedir (Ermenistan Devlet Arşivi, Fund 57, folder 5, file 96/1971; ve Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissance l'Empire Ottoman et les Armeniens dans les Archives Fraqçaises 1914-1918*, Sorbon Yayınları, Paris 1983, s.132-134'ten Boghos, s.304).

[269] US ARCHIVES NARA 867.4016/207.

kişi ölmüştü. Halbuki yukarıdaki yaş değerlendirmeleri, Ermenilerin bir katliam olayıyla karşılaşmadığını göstermektedir. Öte yandan "*Musa Dağı Ermenilerinin*", başlarına gelenlerin, iddia edildiği gibi plânlı bir katliam olmayıp, tamamen direniş düşüncesiyle kendi inisiyatifleri sonucu gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim bu direnişçilerin Osmanlı toprakları dışına çıkarılmalarından sonra hiçbir devlet tarafından kabul edilmemesi ve nihayetinde Fransız askerî üniformasını giymek zorunda kalmaları, konunun diğer yönünü ve abartısını değerlendirmeye imkân vermektedir. Bu bakımdan, bu gibi spekülatif konulardan çok, çoğu kişinin dikkatini çekmeyen diğer bir konuya, yani Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermeni kayıpları konusunun salgın hastalıklar boyutuna eğilmek yerinde olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı yılları gerek Anadolu'da gerekse civarında salgın hastalıkların kol gezdiği yıllar olmuştur. Dolayısıyla Ermeni nüfusu da gerek savaşlar gerekse salgın hastalıklar sebebiyle büyük kayıplar vermiştir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1918-1921 arasında Türkler, Gürcüler, Tatarlar ve Sovyetler Birliği ile mücadelelerde, 1918'de kolera, 1919'da da tifüs salgını sonucu büyük kayıplar olmuştur. 1918'de Ahılkelek'te 80.000 mülteciden 30.000'i koleradan ölmüştür. 1919'da 200.000 Ermeni tifüsten hayatını kaybetmiştir[270].

Anadolu'da da salgınlar savaş süresince hiç eksik olmadı. *Deutscher Hülfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient* adlı yardım derneği, 16 Temmuz 1915'te hasta sayısının oldukça arttığını bildirmektedir[271]. İsviçre'nin Bern kentinden Sivas'a gelen Heinrich Hopf, 31 Mart 1914'te Sivas'ta yakalandığı tifo salgınından hayatını kaybetti[272]. 1915 yılında Anadolu'da tifo salgının

---

270 Bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*. s.129-130.

271 1A Türkei 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086) Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, E. V. An das AA., Frankfurt am Main 16 Juli 1915 (Almanların Anadolu'da bulunan merkezlerinin isimleri ve personel sayıları var).

272 Karl Meyer, Armenien und die Schweiz, s. 82-83. Ayrıca Sivas'ta tifo hakkında bkz. İstanbul Alman elçiliğinin Kayser Bethmann Hollweg'e 3 Mart 1915 tarihli raporu,

ne kadar ölümcül olduğu, orduya tedavi amacıyla gelen Amerikan misyonerlerinden bayan Zenger'in ölümü ortaya koymaktadır[273]. Yine Nisan 1915'te Urfa'da, misyonerlerden birçoğunun tifodan ölmesi, durumu daha da açık göstermektedir[274].

1918, 1919 ve 1920 yıllarında Akdeniz coğrafyasında ve Avrupa'da yaygın olarak hüküm süren grip salgınlarının yol açtığı insan kayıpları inanılmaz rakamlardadır ve bazı memleketler tamamen tahrip olmuşlardır. Çarpıcı bir örnek olarak İtalya'da, 1918 yılında ölenlerin toplamı 657.000 kişidir. Yalnızca gripten 248.000 kişinin ölmesi (toplam ölümlerin %40'ı) bir yorumu gerektirmemektedir[275].

Bazı Ülkelerde Gripten Ölümler

Ülkeler	1918	1919	1920
İngiltere	112.329	44.811	10.665
Almanya	187.884	42.254	17.855
Fransa	91.465	35.326	10.382
İtalya	274.041	31.781	24.428
Hollanda	17.396	1.550	2.454
İsveç	27.379	7.341	2.853
İspanya	147.114	21.335	17.825

1920 yılında basılan bir Alman kaynağında, Birinci Dünya Savaşı'ndaki toplam kayıpların sayısı 35 milyon olarak gösteril-

---

Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, 1 A Türkei Armenien, Bd. 36, No. 7117, R. 14085, J. No. 1532.

273 Karl Meyer, *Armenien und die Schweiz*, s. 88-89.

274 Karl Meyer, *Armenien und die Schweiz*, s.93-94.

275 Adolphe Landry, *Traité de Démographie*, s. 200.

miştir. Harpte ölenler dışında, tifüs ve İspanyol gribi gibi hastalıkların sivil halkta yol açtığı kayıplar çok önemlidir. Yalnız İspanyol gribi milyonlarca erkek ve kadını öldürmüştür. Aynı Alman kaynağına göre savaş alanlarındaki askerî kayıpların toplamı, 13 milyon kişidir[276].

Savaş alanlarında hastalıktan ölümler ile bulaşıcı hastalıklardan ölümlerin istatistikleri karşılaştırıldığında, ortaya çıkan rakamlar şaşırtıcı bir sonuç vermektedir. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle sağlık koşullarının yetersiz oluşu, ölümlerin artmasında birinci etken olmuştur. Örnek olarak Osmanlı ordusunda meydana gelen ölümleri verecek olursak :

Dokuz Osmanlı Ordusunda Hastalık ve Yaralanma Sebebiyle Ölümler (1915-1918)[277]

	hastalık nedeniyle ölüm	yaralanma nedeniyle ölüm
1. yıl	57.462	21.988
2. yıl	126.216	21.986
3. yıl	133.469	8.081
4. yıl	84.712	7.407
Toplam	401.859	59.462

Bu dokuz orduya öteki cephelerdeki askerî birliklerin de eklenmesi halinde, hastalık nedeniyle ölüm sayısı 466.759 ve yaralanma nedeniyle ölüm sayısı 68.378'e ulaşmaktadır.

Osmanlı ordularında salgın hastalıkların yol açtığı tahribat ile ilgili bir diğer istatistik ise, dokuz Osmanlı ordusundaki hasta ve yaralı rakamları ilginç bir sonuç ortaya koymaktadır :

---

276 Leon Rabinowicz, *Nüfus Meselesi,* (Çev. Alaettin Cemil), (Ankara, 1930), s. 199-200.

277 Ahmed Emin, *Turkey In The World War,* s. 252-253.

Dokuz Osmanlı Ordusunda Hasta ve Yaralılar (1915-1918)[278]

	hasta sayısı	yaralı sayısı
1. yıl	409.560	225.537
2. yıl	853.079	314.936
3. yıl	947.075	48.667
4. yıl	844.878	122.697
TOPLAM	3.054.592	711.837

Bu dokuz orduya öteki cephelerdeki askerî birlikler de eklendiğinde, hastaların toplam sayısı 3.515.471 ve toplam yaralı sayısı 763.753'e ulaşmaktadır. Bu nedenle Osmanlı ordusunda silah altına alınan askerlerin ancak %10 veya %20 kadarı köylerine dönebilmişlerdir[279].

1925 yılında Paris'te yayımlanan bir istatistikte, Birinci Dünya Savaşı'nda askerlerin cephede ve hastalıktan ölüm oranları şöyle verilmiştir[280] :

Ülkeler	Cephede Ölüm (%)	Hastalıktan Ölüm (%)
Fransızlar	13.5	2.0
Almanlar	13.7	1.0
Belçikalılar	8.5	3.0
Amerikalılar	4.5	1.7

Birinci Dünya Savaşı'nda dört yıl boyunca, dokuz Osmanlı ordusunda hastalıktan ve yaralanma nedeniyle meydana gelen ölümler karşılaştırıldığında, hastalıktan ölümler, yaralanma nedeniyle ölümlerden yaklaşık 7 kat fazladır. Bu rakamlar, Osmanlı

---

278 Ahmed Emin, *Turkey In The World War*, ss. 252-253.

279 Ahmed Emin, *Turkey In The World War*, s. 253.

280 Journal de la Societe de Statistique de Paris, (Aralık 1925), s. 33'ten aktaran: Halık Cillov, *Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları*, (İÜ İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1960), s. 304.

ordusunun savaşa katıldığı bölgelerde salgın hastalıkların çok etkili olduğunu göstermektedir.

Bu durumda Ermeni nüfusun yaşadığı Osmanlı ve Kafkasya coğrafyasına yayılan savaş bölgelerinde ve bunlara yakın yerleşim birimlerinde de (İran, Mısır, ve öteki Akdeniz ülkeleri), salgın hastalık ölümlerinin yüksek oranlara ulaşmaması için bir neden bulunmamaktadır. Ancak, sivil halkın ve savaşın etkilerine şu veya bu yoldan açık olan bütün insanların, salgın hastalıklardan olan kayıpları ile ilgili rakamların güvenilir belgelerle ve tıbbi istatistiklerle ortaya konulması gerekmektedir.

Elbette sivil ve savunmasız halk bu salgınlardan daha fazla etkilenmiş olmalıdır. Bu konuda titizce tutulmuş belgeler olmamakla birlikte, güvenirliği konusunda ihtiyatlı davranmak kaydıyla bazı raporlarda şu bilgilere rastlanmaktadır. 16 Mart tarihli bir kayda göre, 5 yaşın altındaki 15.000 çocuk Konya yakınında bulunan kampta açlık ve yorgunluktan, bir tehcir kampında da, 55.000 kişiden 2 ay içerisinde 12.000 kişi tifodan ölmüştür. Halep'e getirilen 100.000 Ermeninin tamamının, ya bulaşıcı hastalığa yakalandığı veya açlıkla karşı karşıya kaldığı da anlatılmaktadır[281]. Yine bir Alman kaynağına göre, Türkiye'den Kafkaslara iltica edip bulaşıcı hastalık ve açlıktan ölen Ermenilerin sayısının yaklaşık 139.000 olduğu açıklanmaktadır[282].

Halep Alman Konsolosu, sık sık salgınlara değindiği 9 Eylül 1915 tarihli telgrafında, Halep'te hüküm süren dizanteri ve tifodan dolayı günlük ölüm oranının evvelâ 25'ten 40'a, daha sonra 60'a yükseldiğini bildirmektedir[283]. Konsolos Rössler aynı ölüm

---

[281] Von Kardinal Piffl persönlich übergeben, Prag und Wien, im Marz 1916, Leo Kardinal von Skrbensky Fürst-Berzbischof von Prag, Friedrich Gustav Kardinal Piffl, Fürsterzbischof von Wien, The Armenien Genocide, s.320.

[282] Armenag S. Baronigian, "Lasst mich reden", Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation, No. 1, Leipzig 1920, s.14.

[283] Halep Alman Konsolosu Rössler'in İstanbul'a gönderdiği 9 Eylül tarihli telgrafı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, B. Konstantinopel Armenien No. 170, No. 7253, Ankunft in Pera , No.93.

oranlarını daha sonra yazdığı bir başka raporunda da vermektedir : "*Tehcir ettirilenlerin, Eylül ortasına kadar günlük ölüm oranı 25, Eylül ortasından itibaren 40, 60 ve daha fazla olmaya başladı. Sürgün edilenlerin bazılarına barınacak yer temin edilemedi. Bu sebeple canlı ve cansız bütün Ermeniler sokakta bulunmaktadırlar. Her şey gibi defin işleri de kötü gitmektedir*"[284]. Konsolos Rössler, Alman doktor Schacht'ı görevli olarak Zor'a göndermiş, o da Bağdat'a kadar süren yolculuğu hakkında Zor'dan şunları yazmıştır : "*Yolda kötü şeyler gördüm. Anlatılanlar doğru. Halep'ten Zor'a giden Bağdat kara yolunda tifüs salgını var. Bu salgın su yolları için de geçerli*"[285]. Rössler, İskenderun Konsolos Vekili Hoffmann'ın 8 Kasım 1915 tarihli notuyla Berlin'e gönderdiği bir raporda da "*Halep'e gelen Ermenilerde, Ekim ayında ölüm oranı günlük 120-200 idi. Bundan sonra tifüs daha da yaygınlaştı*" demektedir[286].

Bu ağır şartlar Güney Anadolu'nun her yerinde yaygın idi. Nitekim hemşire Beatrice Rohner ve Paula Schaefer, Osmaniye, İslahiye ve diğer bazı yerlerdeki Ermeni kamplarını ziyaretlerinde edindikleri izlenimlerini Dışişleri Bakanlığına göndermişlerdir. Bu raporlarda Ermenilerin zor şartlarda yaşadığından, yiyecek, içecek ve kışlık malzemelerinin yeterli olmadığından ve bulaşıcı hastalıkların çok yaygınlaştığından bahsetmektedirler[287].

Alman Wilhelm Litten(ş), Konsolosun isteği üzerine Bağdat'tan Halep'e seyahat eder ve yolda edindiği izlenimlerini anlatır. Yolda yoksulluk ve sefaletin had safhada olduğunu ve bulaşıcı

---

[284] Halep Alman Konsolosu Rössler'in Kayzer Bethmannıhollweg'e gönderdiği 27 Eylül tarihli yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Türkei 183, Armenien 14088, 7130, Bd. 39, f. Bd. 40, K.No. 95.

[285] Halep Alman Konsoloslığunun Kayzer Bethmann Hollweg'e 16 Kasım 1915 tarihli yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 40, R. 14089, No. 7135, K.No. 109/ No. 2078.

[286] Halep Alman Konsoloslığunun Kayzer Bethmann Hollweg'e 3 Ocak 1916 tarihli yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 41, R. 14090, No.7139, No. 10.

[287] Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, E.V., Frankfurt a. Main, 26 Januar 1916, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 40, R. 14089, No. 7137-7138.

hastalıkların fevkalâde yaygınlaştığından bahseder. Gördükleri ölü sayısını yer ve mekânıyla raporuna : "*Zor yolunda toplam 100 ceset ve bir çok yeni mezarlık gördüm. Bunlar sadece benim yolum üzerindeydi. Diğerlerini bilemem*" şeklinde kayıt düşer[288].

Konsolos Rössler, 14 Şubat tarihli raporunda Rakka'ya gönderilen 6.600 Ermeni'nin çoğunun açlıktan öleceği endişesini taşıdığını ifade etmiş olduğunu, maalesef onun gerçekleştiğini ve bunu Diyakonoz Künzler'in de onayladığını belirtir[289].

Bir firmanın Alman yöneticisi de, özellikle Halep'te bulaşıcı hastalıkların had safhada olduğunu, Eylül ayında sadece Halep'te 3.900 Ermeni'nin hastalıktan öldüğünü ve günlük ölüm oranının 200'e yükseldiğini ifade etmektedir[290].

Tehcir esnasında ve sonrasında Ermeni kayıplarında en büyük rolü bulaşıcı hastalıkların oynadığı görülmektedir. Aslında tehcir olmasa da, Birinci Dünya Savaşı'nın zor koşullarında, tıpkı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı topraklarında da bulaşıcı hastalıktan ölümler olması tabiidir. Nitekim bu durum aynı şekilde müslümanları ve diğer ülke görevlilerini de etkilemiş ve müslüman sivillerden de büyük kayıplar olmuştur.

1914 sonbaharında Doğu Anadolu'daki Rus sınırında askerî hareketliliğin başladığı günlerde, Erzurum ve Harput'ta şiddetli bir tifüs salgını başladı. Mardin, Van ve Bitlis'te de daha fazla veya daha az derecede görülmekteydi. Aralık ayında Erzurum'daki askerler ve siviller arasında bir günde tifüsten ölenlerin sayısı 400 civarında idi. Bölgedeki sağlık personeli ve imkânlar yetersizdi; dolayısıyla Dr. Clark, Dr. and Mrs.Sewny (eğitimli hemşire) ve Miss. Graftam Erzurum'a gittiler. Dr. Sewny, Erzu-

---

288 Halep Alman Konsolosluğunun 6 Şubat 1916 tarihli yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 41, No. 7141, R. 14090.

289 Halep Alman Konsolosluğunun 2 Mayıs 1917 tarihli yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 47, R. 14096, 7165, K.No. 46/No.804.

290 Chemin de fer Ottoman D'Anatolie yöneticisi İstanbul'dan Güneye yaptığı seyahatini, 1 Kasım 1915'te Baron'a yazıyor, (İstanbul Ekim 1915) Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, B. Konstantinopel, Armenien No. 97, No. 7210.

rum'a gelişini takip eden günlerde tifüse yakalandı ve burada öldü. Erzurum'daki pek çok misyonere de tifüs bulaştı ama kurtuldular. Bu grup, şartlar iyileşinceye kadar orada kaldılar, daha sonra Sivas'a döndüler. Harput'ta bir dönem günde 70 kişi ölüyordu. Buradaki bazı misyonerler de tifüse yakalandılar. Van'daki olayları takiben buradaki beş misyonere tifüs bulaştı. Mrs. Ussher öldü, diğerleri kurtuldular[291].

İngiliz Arşiv belgelerinde de 1914/1915 yılı Doğu Anadolu bölgesinde salgın hastalıkların çok yoğunlaştığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir.

Ne var ki, çoğu zaman Urumia örneğinde ortaya çıkarıldığı üzere, bölgede baş gösteren bulaşıcı hastalık salgınlarından ölümler, o yıllarda bazı yetkililer tarafından tereddütsüz olarak müslümanların hristiyanlara yönelik katliamları şeklinde yansıtılmıştır. Nitekim 1915 yılında Ocak ve Şubat aylarında müslümanların hristiyanları katlettikleri rapor edilmesine karşılık, farklı kaynaklardan toplanan bilgiler, gerçekte bölgede müthiş bir tifo salgınının hüküm sürdüğü ve ölümlerin bu nedenle meydana geldiği yolundadır[292].

İngiliz Arşivi'nde bulunan bir belgede, Tebriz'deki Amerikan Konsolosu Gordon Paddock, Urumia'da ve yakınlarında katliam yapıldığı haberlerinin doğru olmadığını, bir tifo salgını bulunduğunu ve çok sayıda bölge sakininin ve Amerikan misyonerinin öldüğünü, bölgeye yakın köylerde çok sayıda Ermeninin de tifo salgını nedeniyle hayatlarını kaybettiklerini bildirmiştir[293].

Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Arşivi'nde bulunan bir özel mektup ise, "*erkek*" Ermenilerin Türkler tarafından öldürüldük-

---

[291] *The One Hundred and Fifth Annual Report ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, October, 26, 1915*, Boston, 1916, s.80-81.

[292] UK ARCHIVES, FO 248/1192, John L. Caldwell'den E. S. Scott'a 5 Ocak 1918 tarihli belge.

[293] UK ARCHIVES, FO 248/1192, 6 Mayıs 1915 günlü belge.

leri şeklindeki propagandanın çok farklı bir yönünü açığa çıkartmıştır. Savaş yıllarında Türkiye'den kaçarak çeşitli yollardan Pord Said'e toplanan Ermenilerin yerleştirildikleri kamplarda daha çok kadın ve çocukların bulunmasının (veya erkeklerin bulunmayışının) nedeni yıllar sonra bu kamplardan sorumlu bir Amerikalı tarafından yazılan mektupta satırlar arasında "*önemsiz bir ayrıntı*" olarak yer almıştır.

Bu mektup, 7 Ocak 1930 tarihinde Ortadoğu'daki Ermeni mülteciler için gayret gösteren ABD'li tanınmış hayırsever Marshall N. Fox tarafından, İsviçre'deki Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Nansen'e gönderilmiştir. O sırada, Yunanistan'daki Ermeni mültecilerin başka bir ülkeye nakledilmesi konusu tartışılmaktadır. Yunanistan makamları, Ermeni mültecileri daha fazla topraklarında istemediklerini ve başka bir yere nakledilmelerini Milletler Cemiyeti yetkililerinden ve uluslararası yardım kuruluşlarından talep etmişlerdir. Orijinali, Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Arşivi'nde bulunan mektubunda Marshall N. Fox, 1915-1918 yıllarında kamplarda yalnızca kadın ve çocukların bulunmasının nedenini şöyle izah etmektedir : "*1916-1918 arasında Pord Said civarında Ermeni model kampları üzerinde çalışırken, yüzlerce Avustralyalı subay ve askerin mülteci kamplarındaki kadın ve çocukları ziyaret etmelerini sağladım (Ermeni erkeklerinin Legion d'Orient'de silah altında bulunuyorlardı). Bu ziyaretlerin Avustralyalılarla mülteciler arasında bir sıcaklık oluşturduğunu ve bu nedenle yeni yerleşim için Avustralya'nın tercih edilmesinin uygun olduğu kanatine vardım*"[294].

Sonuç olarak Osmanlı, Amerikan, İngiliz ve Alman arşivlerinde yer alan belgeler göstermektedir ki, Birinci Dünya Savaşı müddetince 500.000 civarında Ermeni o zaman savaş bölgesi olmayan bugünkü Suriye ve Irak topraklarına tehcir edilmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında 350.000-500.000 civa-

---

[294] Milletler Cemiyeti Arşivi, C1586/20C/17729/17136.

rında Ermeni de çeşitli sebeplerle Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinden Kafkaslara gitmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı esnasında vukubulan olaylarda Ermenilerin toplam olarak 200.000 civarında kayıp verdiklerini ve 400.000-500.000 civarında Ermeninin de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kaldığını göz önünde tutarsak ve Birinci Dünya Savaşı başları itibariyle Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin nüfusunun 1.500.000 civarında olduğunu hatırlarsak, hesaplamamızın tutarlı bir bütünlük oluşturduğu görülür. Alman konsolos Rössler 1915 sonu itibariyle "*yaklaşık 500.000 Ermeni'nin tehcirden muaf tutulduğunu, 500.000'inin de Mezopotamya ve Suriye'ye getirildiğini*" ifade ederken yukarıdaki ifademizi teyid etmektedir[295].

Yukarıda belirtildiği üzere yarım milyon civarında Ermeni Suriye ve Kuzey Irak'a nakledilmişti. Ermenilerin soykırıma uğradıklarını iddia edenler, soykırımın tehcir sırasında meydana geldiği ve bir buçuk milyon Ermeni'nin tehcir sırasında öldüğü veya öldürüldüğü tezini ileri sürmektedirler. Bu tezi savunanların, gerçekte ne kadar Ermeni'nin nakledildiğini ve bu Ermenilerin ne olduğunu ciddî surette araştırdıklarını söylemek mümkün değildir. Çünkü iddia sahiplerinin en büyük dayanak olarak gösterdikleri Morgenthau, Lepsius, Bryce ve Toynbee, tamamen savaş propagandası çerçevesinde raporlarını ve kitaplarını yazmış kişilerdir. Öte yandan konsoloslar tarafından hazırlanan raporlar ile bölgede bulunan misyonerler ve bazı resmî kişilerin verdikleri bilgiler de büyük ölçüde duyuma dayanmaktadır.

Amerikan Ermeni misyoner gruplarının bölgede ne kadar Ermeni'ye yardım ulaştırdıklarını belirttikleri raporları da, Suriye'ye nakledilen Ermenilerin büyük bir kayba uğramadan iskân mahallerine ulaştıklarını ve bazı sıkıntılara rağmen 1916'dan

---

295 Halep'ten 20 Aralık 1915 tarihinde Kayzer Bethmann Hollweg'e gönderilen rapor, 1 A Türkei 183, R. 14089, Bd. 40, f. Bd. 41, K. No. 116/B.No. 2881.

sonraki dönemde hayatta olduklarını ortaya koymaktadır. Bu konuda, Birinci Dünya Savaşı sonrasına ait Anadolu'da yaşayan Ermenilerle ilgili istatistikî rakamlar veren yabancı misyon şefleri ve arşiv belgeleri de, dolaylı olarak Ermenilerin hayatta olduklarını ispat etmektedir.

Osmanlı arşiv belgeleri, tehcir edilen Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun nakil bölgelerine vardıklarını ve Suriye'ye yerleştirildiklerini ortaya koymaktadır. Bu bilgi aynı şekilde Ermeni, Amerikan ve İngiliz belgeleriyle de teyit edilmektedir. Nitekim Büyükelçi Morgenthau, Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyanla görüşmesine yer verdiği hatıratında : "*Yarım milyon Ermeni'nin nakledildiğini ve bunların yerleştikleri yerlerde işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başladıklarının...*" ifade edilmesinden büyük hayrete düştüğünü belirtmektedir[296]. Aynı şekilde Amerika'nın Halep konsoloslarının göçmenlerle ilgili verdikleri raporlarda, göçmen kamplarında kiliselerin, hastahanelerin, dokuma atelyelerinin faaliyete geçtiği nakledilmektedir. Keza Boghos Nubar Paşa'nın, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda da, benzer ifadeler yer almakta olup, 1918 yılı itibariyle Ermeni sürgünlerin toplam sayısı 600-700.000 olarak gösterilmiştir[297].

Lepsius, "*Türkiye'den kaçan 250.000 Ermeni'nin Rus taarruzunun başarılı olması için Rus ordusuna katılması ve 750.000 Ermeni'nin Mezopotamya çöllerine tehcir edilmesinin Alman menfaatlerine zarar verdiğini*" belirtmiştir[298].

---

296 Heath W. Lovry, s. 47-48.

297 Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, *Les Deportés de Malte et les Allégations Arméniennes*, Ankara 1998, s. 49.

298 Alman-Ermeni Cemiyeti Başkanı Johannes Lepsius'un Postdam'dan 17 Nisan 1916 tarihli yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, B. Konstantinopel Armenien, No. 172, No. 7261. Buna rağmen Lepsius birkaç ay sonra yayınladığı kitabında (Lepsius, Deutschland und Armenien, s.296), İstanbul Alman Büyükelçisi Radowitz'in, 4 Ekim 1916 tarihli raporunda sürgün edilenlerle ilgili verdiği 2.000.000 rakamını yüksek bularak düzeltmiş ve 1.500.000 yapmıştır. (İstanbul Alman Büyükelçisi Radowitz'in 4 Ekim 1916 tarihli raporu, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 44, No. 7154, R. 14093, II. 7596.)

American Committee for Armenian and Syrian Relief'in, 13 Eylül 1917'de yayınladığı beyannameye göre de, Anadolu'da 500.000, Suriye'de 1.200.000, Kafkasya'da 350.000, İran'da 90.000 olmak üzere toplam 2.140.000 yardıma muhtaç insan bulunduğu beyan edilmektedir. Beyannamede, bu rakamlara Mısır ve Güney Mezopotamya'daki göçmenlerin dahil edilmediği da yer almaktadır[299]. Bu durumda Ermeni nüfusu 1914 rakamlarının üzerine çıkmaktadır ki, nüfus abartmalarının bizi götüreceği sonuçlar açısından da çarpıcı bir örnek sergilemektedir. Buna benzer olmak üzere, öldüğü iddia edilen Ermeni nüfusuyla ilgili değerlendirmelerde de aynı tezata rastlanmaktadır. Savaşın verdiği hâlet-i ruhiye ile sadece duyumlara ve o anki politik nedenlerle yüzbinlere çıkarılan kayıp söylemlerinin, Ermeni nüfusun, müslüman nüfustan fazla olmasına ihtiyaç duyulduğu anda birden unutularak, âdeta hiç kayıp olmamışcasına yüksek nüfus istatistikleriyle gözardı edildiği görülmektedir. Öte yandan Trabzon ve Erzurum gibi vilâyetlerdeki Ermenilerin tümünün öldürüldüğü yolundaki beyanatlara karşılık, bir başka raporda, Kafkasya'daki mültecilerin bu bölge nüfusundan oluştuğunun ifade edilmesi, tutarsızlıkların başka bir yüzünü ortaya koymaktadır. Bu nedenle, tarihî kaynak olarak sunulan belgelerin, muhakkak tarihin tenkid süzgecinden geçirilmesi ve bundan sonra kullanılması yerinde olacaktır.

---

[299] Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEHCİR SONRASINDA ERMENİLER

Birinci Dünya Savaşı sırasında sürgün ve göç ile karşı karşıya kalan ve İtilâf devletleri saflarında savaşmalarına rağmen, bağımsız Ermenistan kurulması konusunda bir ilerleme kaydedemeyen Ermeniler için, 1917 Ekim ayı bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte gerçekleşen Bolşevik İhtilâli üzerine Ermeniler Rusya'nın desteğini kaybettiler. Rusya ihtilâlden sonra Osmanlı Devleti üzerinde Sykes-Picot Antlaşması ile kendisine vaat edilen haklardan vaz geçtiğini ilân etti. Aynı zamanda 5 Aralık 1917 tarihindeki beyanlarıyla, "*Ermenistan'ın ayrılması için Türkiye'nin bölünmesi anlaşmasının geçersiz olduğunu, ancak askerî harekatın sona ermesinden sonra Ermenilere siyasal gelecekleri özgürce seçme hakkının verileceğini*" duyurdu[300]. Üstelik Brest-Litovsk'ta Ruslar, Doğu Anadolu vilâyetlerinin yanında Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmayı kabul ettiler. Burada Ermenileri ilgilendiren hayatî bir karar da alındı : Rusya kontrolündeki yerlerde Ermeni milis ve çeteleri silahsızlandırılacaktı[301]. Bu gelişme Ermenilerin bütün bağımsızlık hayallerini öldürecek mahiyette idi.

18 Aralık 1917 tarihinde Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan anlaşmanın kendilerinin sonunu getireceğini düşünen Ermeniler, Rusya'dan koptular ve İtilâf devletlerine daha sıkı bağlanarak eyleme geçme kararı aldılar[302]. Brest-Litovsk

---

[300] Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul, 1983, C.2, s. 384.

[301] Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-18", *The Journal of Contemporary History*, 3/1 (January 1968), s. 145; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 233.

[302] Hovannisian, Müslüman, Gürcü ve Ermeni ittifakına Ermenilerin katılma sebebini kendilerini Türklerden korumak olarak değerlendirmektedir (Bkz. Hovannisian, *The Allies and Armenia*, s.145).

Antlaşması'nın olumsuz etkilerinden kurtulmak için Gürcülerle ve Müslüman Türklerle beraber kurdukları (17 Aralık 1917) Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti'nde[303] güç birliği yapmalarına rağmen, Türk ordusunun harekât yapacağı beklentisiyle Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Türk köylerine saldırdılar. Çok sayıda Türkü katlettiler veya büyük bir çoğunluğunu göçe zorladılar. Buna karşılık Kâzım Karabekir Paşa komutasında Türk ordusu karşı harekâta girişmek zorunda kaldı ve Rusya'nın terk ettiği yerlerde kontrolü ele geçirdi. Ermeniler hızla geri çekilerek Ermenistan'a kaçtılar ve Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti'nden ayrılarak Mayıs 1918'de Bağımsız Ermenistan'ı ilân ettiler. Çünkü bu sıralarda Gürcüler Almanların desteğiyle kendi bağımsız devletlerini kurmuşlar, Ruslar Almanya ile Türk ordusunun Kafkasya'daki nüfuzunu kırmak üzere anlaşmışlardı. Ayrıca İngiltere de, Kafkasya'nın Almanya ve Osmanlıların eline geçmesini önlemek için Bakü'ye girmeye karar vermişti. İngiliz kuvvetlerinin Bakü'ye girmesi Ermenileri onlarla ittifaka sevk etmişti[304]. Almanların Türk ordusunun Kafkasya harekâtını engellemekten vazgeçmesi, İngiltere'nin Bakü'yü boşaltmasına yol açtı. Türk ordusunun Kafkas harekâtı ve Bakü'ye girişi Ermenileri buralardan çıkmaya ve Erivan'a göçe zorladı. Bununla birlikte ilginç iki önemli gelişme oldu. Osmanlı ordusu Bakü'yü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti yaptı ve Ermenistan Cumhuriyeti'ni de tanıdı[305].

Bu beklenmedik gelişmeler Ermenilerin Doğu Anadolu'yu sahiplenme ve bağımsız Ermenistan topraklarının ayrılmaz bir parçası yapma hayallerinin sonu olmuşken, Almanların savaşı kaybetmesi ve yenilgiyi kabulü ile durum tersine döndü. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu Ekim 1918 başlarında müttefikleri olan Almanya ve Bulgaristan'ın teslim olmaları üzerine ateşkese razı oldu ve 31 Ekim 1918 tarihinde yürürlüğe giren Mondros

---

[303] Bu devlet hakkında bkz. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1998.

[304] Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, C. II, s. 391.

[305] Hovannisian, *The Allies and Armenia*, s.146.

Mütarekesi'yle savaşı resmen bitirdi. Böylece Ermeniler savaş boyunca birlikte savaştıkları İtilâf devletlerinden Doğu Anadolu'yu kendi anayurtları olarak ilân etmelerini talep ettiler. Mondros Mütarekesi'nin "*iğtişaş zuhurunda mezkur vilâyetlerin her hangi bir kısmının işgal hakkını İtilâf devletleri muhafaza ederler*" şeklindeki 24. maddesiyle zaten İtilâf devletleri, altı vilâyetten Ermenistan şeklinde söz etmeye başlamışlardı[306]. Ermenilere göre, kuzeydeki Ermeni Cumhuriyeti'nin yaşaması, altı vilâyetin katılımıyla mümkündü. Bazı Ermeni gruplar Kilikya'nın da Ermenistan topraklarına katılmasının şart olduğunu savunmaktaydı. Osmanlılar yenilgiyi kabul ettiğine göre bu düşüncenin hayata geçirilmesine de bir engel yoktu.

Bu amaçla Ermeniler Aralık 1918 tarihinde Avetis Aharonian gibi tecrübeli bir diplomat ve roman yazarını davalarını savunmak için Paris Konferansına temsilci olarak gönderdiler[307]. Konferansa katılan Gürcistan ve Azerbaycan'a göre Ermenilerin İtilâf devletlerine taleplerini kabul ettirmelerinin daha kolay olduğu açıktı. Hovannisian'ın da işaret ettiği gibi bunlar arasında İtilâf devletleri safında savaşan yegâne unsur Ermenilerdi. Üstelik İngiltere de abartılı olmasına rağmen, Trabzon ve Kilikya'yı içine alan bir Ermenistan kurulması fikrini desteklemekteydi. Ancak Kilikya'yı isteyen Fransa bu fikre şiddetle karşı çıkmaktaydı. Aharonian'ın temsilci olarak görevi, uzlaşma sağlamak ve Doğu Anadolu'ya yeterli Ermeni göçmenin yerleştirilmesini kabul ettirmekti. Ancak Fransa ve İngiltere bu planı uygulanabilir görmediklerinden gönülsüz davranmaktaydılar. Halbuki tam da bu sıralarda, 31 Aralık 1918 tarihinde Osmanlı hükümeti bir geri dönüş kararnamesi yayınlamış ve Ermenileri sürgün öncesi yerlerine dönmeye davet etmişti. Kuşkusuz bu Ermenilerin işini

---

306 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.237. Antlaşmanın bir kopyası için bkz. US ARCHIVES NARA, Paris Peace Conferanse Doc. 185.005/1, 30.10.1918.

307 Hovannisian, *The Allies and Armenia*, s.146-47; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, I, s. 283-291; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.395-97.

kolaylaştıracak mahiyette bir gelişmeydi. Ermeniler de bu durumu lehlerinde kullanmak ve Paris görüşmelerinde daha kuvvetli bir pozisyonda olmak için geri dönüşü organize ettiler.

Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri savaş boyunca Ermenilere verdiği destek ve Diaspora Ermenilerinin kamuoyu oluşturma çalışmalarının etkisiyle, Ermenistan'ın kurulması konusuna daha sıcak bakmaktaydı. Amerika Başkanı Wilson bağımsızlıktan söz etmemekle birlikte Ermenilerin teklifini kabul etmek eğiliminde olduğunu açıklamıştı[308]. İngiltere de, Ermenilere karşı yükümlülüklerinden kurtulmak için Ermenilerin yurt olarak istedikleri vilâyetlerin, hatta tüm Anadolu'nun Amerika'nın mandasına alınması gerektiğini düşünüyordu. Paris görüşmelerinde Amerika'nın önüne bu teklif konuldu. Ermeni lobisi de Amerikan Senatosu'nda faaliyetlerini yoğunlaştırdı ve Trabzon ve Kilikya'yı da içine alan büyük bir Ermenistan kurulmasının kabul edilmesini talep eden bir dizi kararlar çıkartmayı başardı[309].

Bu destekle Paris'te bulunan başta "American Committee for the Independence of Armenia" adlı Ermeni diaspora derneği, İngiltere'nin de yardımıyla, ısrarlı bir lobi faaliyeti sonucunda Konferansa, Amerikan delegasyonun teklifi olarak, altı vilâyet ile birlikte Trabzon ve Adana'yı da içine alan bir Ermeni devleti kurulmasını tavsiye eden bir öneri sundu. Ayrıca Rusya Ermenistanı'nın da bağımsızlığının tanınmasını ve Ahılkelek, Ahılcık kazalarıyla birlikte Kars ve Erivan merkezli kurulacak devlete bağımsızlık verilmesini talep etti[310].

Ermeni sorununa çözüm konusunda daha ılımlı olan Başkan Wilson, bu taleplerin ve Ermeni plânlarının olabilirliğini araş-

---

[308] Hovannisian, *The Allies and Armenia*, s.152.

[309] Hovannisian, *The Allies and Armenia*, s. 154. Ayrıca şu raporda da Ermenistan'ın sınırları çizilmektedir : F. Abbott, *Coordination of Reports on Armenia*, 2 Marc 1918, Inquiry Doc. No. 687, US ARCHIVES NARA.

[310] Projenin detayları şu raporda görülebilir : A Proposal to Erect that Portion of the Ottoman Empire known as Armenia Into an Autonomous Province Under the Protectorate of Some Great Power, Inquiry Doc. No. 765, US. ARCHIVES NARA.

tırmak için Anadolu'ya Tümgeneral James G. Harbord başkanlığında bir araştırma komisyonu gönderdi. 1919 yazında Anadolu'yu gezen bu komisyon Ekim 1919 tarihinde yayımlanan raporunda, tartışma konusu olan vilâyetlerde Ermenilerin nüfus çoğunluğuna sahip olmadığını, manda idaresinin ancak Kafkasya'yı da içine alacak şekilde tüm Türkiye için düşünülebileceğini ilân etti[311]. Bu rapor karşısında başta İstanbul'da bulunan Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol olmak üzere bazı asker ve diplomatlar, manda karşısında tavır aldılar. Onlara göre bu proje çok sayıda asker ve lojistik destek gerektirecekti ve bunu Amerika'nın tek başına yapması mümkün değildi. Başkan Wilson da ikna oldu ve proje Başkan'ın açık desteğini yitirdi[312].

Böylece Ermeniler büyük umutlarla geldikleri Paris görüşmelerinde hayal kırıklığına uğradılar. Uzun ve tartışmalı geçen görüşmeler sonucunda Paris Konferansı'nda ancak Rusya Ermenileri için bağımsız bir devlet kurulması tavsiyesinde bulunuldu. Türkiye Ermenileri için ise, bu şekilde açık bir tavsiye yoktu, ancak "*ima*" vardı[313]. Bu karar Ermeni delegasyonunda şaşkınlık yarattı. Ermenilere sözler veriliyor ama tutulmuyordu. Hovannisian'ın ifadesiyle ortada siyasi bir varlığı olmayan Emir Faysal Paris'te Ermenilerden daha çok itibar görmüş ve istediğini almıştı. Ermeniler ise yüzlerce destek mesajı, harita, memoranda ile başarısızlığa mahkum olmuşlardı[314]. İtilâf devletleri delegasyonları ve hükümetleri bağımsız Ermenistan devletinin kurulması için yeterli nüfusun özellikle Anadolu'da bulunmadığını görmüşlerdi. Bu yüzden Rusya Ermenistanı taleplerine sıcak bakıyorlar, fakat Anadolu Ermenilerinin taleplerini hayali olarak niteliyorlardı. Rusya Ermenileri ise nüfuslarında büyük oranda

---

311 Bkz. Ali Karakaya, *Millî Mücadelede Manda Sorunu : General Harbord ve King Crane Heyetleri*, Ankara 2001; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine dair Raporu*, Kervan Yay., İstanbul 1981.

312 Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, II, s.396-97.

313 NARA RG 256; 185.1121.

314 Hovannisian, *The Allies and Armenia*, s. 168.

Ermeni mülteci bulunduğundan, Doğu Anadolu'yu içine alan bir Ermenistan idealinden vazgeçmediler. Bu durum, Kafkaslar'da kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin İtilâf devletleri tarafından tanınmasını da 1920 Ocak ayına kadar geciktirdi.

Ancak konumuz açısından ilginç olan, gerek Paris'te lobi yapan Ermeni temsilciler Aharonian ve Boghos Nubar Paşa'nın, gerekse Diaspora Ermenileri'nin bu gelişmeler yaşanırken Anadolu'da bağımsız Ermenistan için yeterli nüfus olduğunu ispatlamaya çalışmalarıdır[315]. Bu amaçla bir taraftan sürgün edilen Ermenileri Anadolu ve özellikle Kilikya bölgesinde toplamaya çalıştılar, diğer taraftan sürgün edilen ve bağımsız devlet ilân edildiğinde dönebilecek Ermeni nüfus konusunda araştırmalar ve sayımlar yaptırdılar. Bu sayım sonuçlarıyla Paris görüşmelerinde etkili olmaya ve İtilâf devletlerini bağımsız Ermenistan'ı ilân etme konusunda ikna gayreti içerisinde oldular. Osmanlı hükümetinin geri dönüş kararnamesi de Paris görüşmeleri arefesinde alınmış bir karar olması sebebiyle dikkat çekicidir. Ancak burada bu kararın doğurduğu siyasi gelişmelerinden çok, gerçekleşen geri dönüş üzerinde durulacaktır.

a) Geri Dönüş Kararnamesi ve Yerlerine Geri Dönen Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Osmanlı Hükümeti, tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkardı. 22 Kânûn-ı evvel 1334 (4 Ocak 1919)'de Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadarete gönderdiği yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere tâlimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir[316]. Hü-

---

[315] Boghos Nubar Paşa Paris görüşmeleri için hazırladığı bir memorandumda, Ermenistan kurulmasının gerekliliğini açıkca nüfus ile açıklamaktadır (Bkz. Boghos Nubar Pacha, *Memorandum*, Paris 1918, US. ARCHIVES NARA, Inquiry Doc. No. 450).

[316] BOA, *BEO*, nr. 341055. Dahiliye Nezareti'nin bu yazısı, Sadaret tarafından 26 Kânun-ı evvel 1334 (8 Ocak 1919) tarihinde, ilgili olması sebebiyle Adliye ve Mezahib Nezareti'ne de havale edilmiştir (Bkz. BELGE 2, 3 4).

kümetin hazırladığı 18 Kânûn-ı evvel 1334 (31 Aralık 1918) tarihli dönüş kararnamesine göre :

1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak.

2- Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkıyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

3- Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.

5- Kimsenin açıkta kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.

6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

7- Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak.

8- İhtidâ etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.

9- Mühtedî Ermeni kadınlardan, bir Müslüman ile evli bulunanlar, eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.

10- Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacak.

11- Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecek.

12- Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek.

13- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iaşe masrafları, Harbiye tahsisatından karşılanacak.

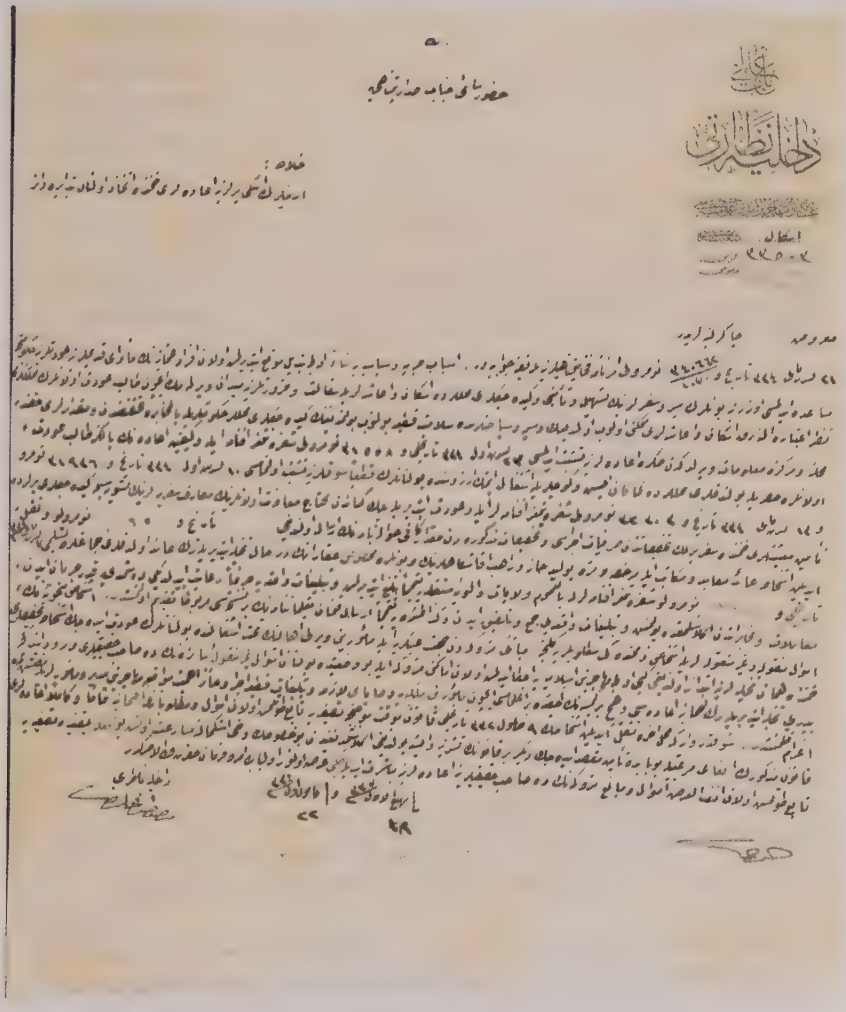
14- Şimdiye kadar ne miktar sevkıyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere, ne kadar sevkıyat olduğu bildirilecek.

15- Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecek.

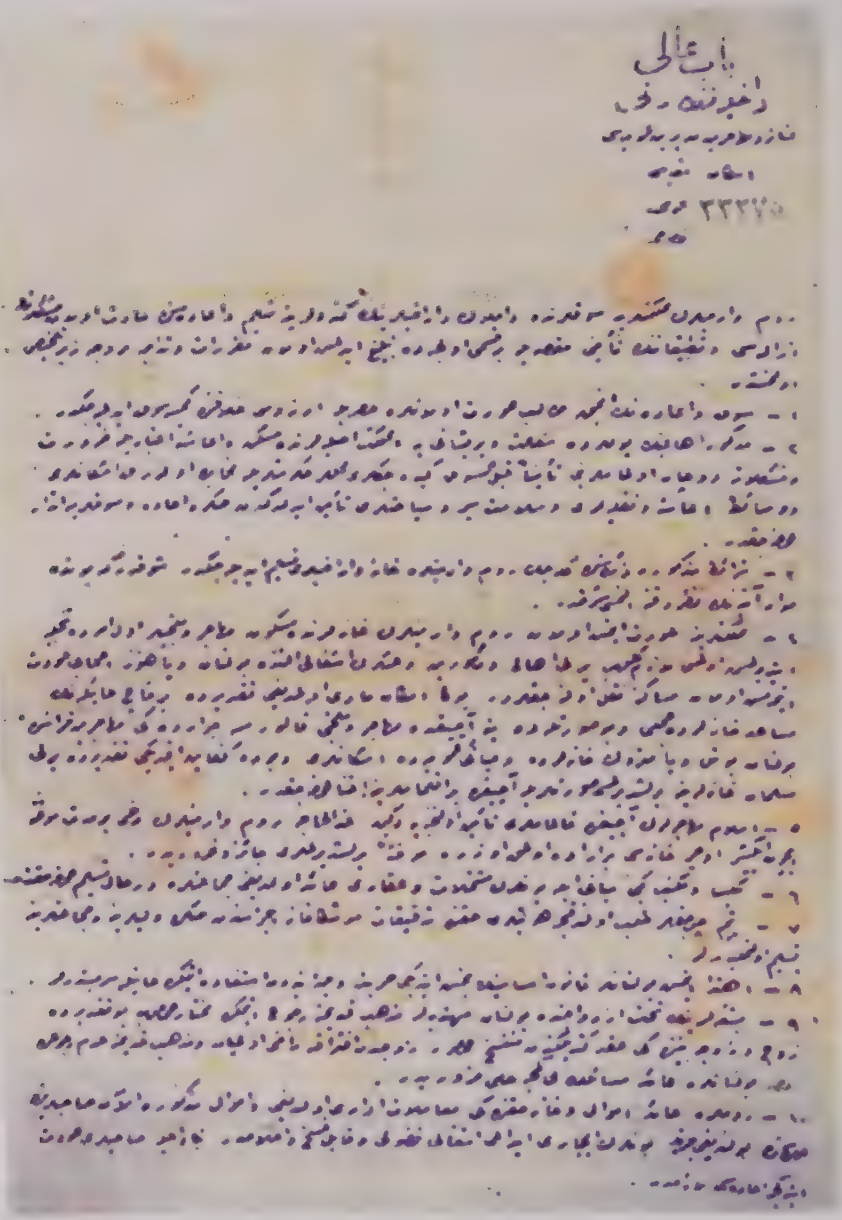
Yukarıda zikredilen bu kararnamedeki hükümler, Ermenilerden başka, yerlerini terk etmek durumunda kalan Rum muhacirlere de teşmil edilmiştir[317].

Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeni'nin eski yerlerine döndüğü hakkında, değişik kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Bu kaynaklardan, Mondros Mütarekesi sonrasında, Anadolu'dan göç etmemiş ve halen evlerinde oturan önemli miktarda bir Ermeni nüfusun bulunduğu, kararnameyle birlikte tehcir bölgelerinden eski yurtlarına geri dönen yine önemli sayıda Ermeni'nin olduğu, hattâ İtilâf devletlerince işgal edilen yerlere, 1914 öncesinden daha fazla sayıda Ermeni'nin geldiği tespit edilmektedir. Özellikle Kilikya bölgesinde böyle bir durum söz konusudur. Bu durumu Ermeni Patriğinin de teyit ettiğine dair bir İngiliz istihbarat raporunda, "*İstanbul Ermenileri ile Kütahya sancağı ve Aydın vilâyetindeki Ermeniler göç ettirilmemişlerdir. Halen İzmit sancağı ile Bursa, Kastamonu, Ankara ve Konya'da bulunan Ermeniler buralardan göç ettirilmiş olup da*

317 Geri dönüş kararnamesiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 82-84.

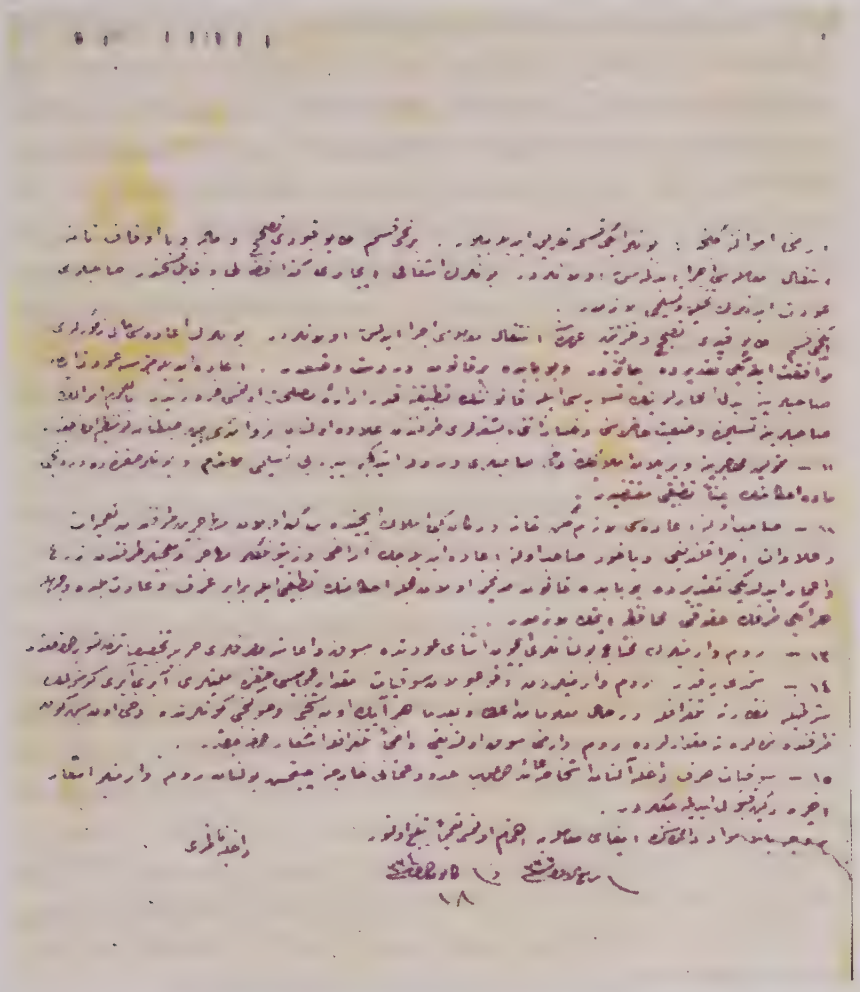

BELGE 2
TEHCİR EDİLEN ERMENİLERİN GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ
(BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, No. 341055)

BELGE 3

GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİNİN MADDELERİ-1

BELGE 4

GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİNİN MADDELERİ-2

tekrar yerlerine dönenlerdir. Kayseri sancağı ile Sivas, Harput, Diyarbakır ve özellikle Kilikya ve İstanbul'da, göçten dönmüş ama köylerine gidememiş çok sayıda Ermeni bulunmaktadır. Erzurum ve Bitlis Ermenilerinin kalanı Kilikya'dadır", dediği nakledilmektedir[318]. Ancak araştırmamızda geri dönenlerin ne kadarının sürgün edilemeyenler, ne kadarının sürgünden dönenler olduğunun kesin olarak tespiti mümkün olmadığından, 1919 başlarından itibaren Anadolu'da Ermeni nüfusunun belirlenmesi ön plânda ele alınmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1919 Paris Barış görüşmelerinde Ermenilerin "*anayurdunda*" bağımsız bir Ermenistan kurulması tekrar gündeme geldiği zaman, Ermeni temsilcileri, Türkiye Ermenilerinin nüfusunu tespit etmeye özel bir çaba göstermişlerdir. Büyük devletlerin Ermenistan kurmak için yeterli nüfus bulunmadığı şeklindeki endişelerini bertaraf etmek için yapılan bu çalışmalar çok yönlü bir şekilde sürmüştür. Potansiyel Ermeni nüfus hakkında Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında ortaya atılan rakamlar ve hazırlanan raporlarda, Ermenilerin katliamlarla yok olduğunu kabul eden Müttefikleri bile şaşırtacak oranlara çıkmıştır. Meselâ American Committee for the Indepen-dce of Armenia adlı derneğin katkılarıyla Paris görüşmeleri için hazırlanan bir raporda, bir milyon Ermeninin hayatta kalmayı başardığı belirtilmektedir. "*Bunların 300.000'i bugünkü Rusya Ermenistan'ı olarak ifade edilen yerde, 200.000 kadarı da Amerika, Mısır ve Avrupa'ya kaçanlardır*" denilmektedir[319].

Bununla birlikte, 1918 sonlarında geri dönüş kararnamesinin yayınlanmasıyla birlikte Anadolu'ya dönen Ermenilerin sayısında büyük bir artış olduğu kesindir. Nitekim 1921 yılı başında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tabloya göre, Anadolu ve Or-

---

[318] UK ARCHIVES, FO 371 J6556/E. 2730/800/44.

[319] Bkz. Turkish Armenia and the Armenians in Turkey, US ARCHIVES NARA, Inquiry Doc. 564, 9.04.1918.

tadoğu'daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler 644.900 olarak gösterilmektedir[320]. Bu tabloya göre Ermenilerin bulundukları yerler ve sayıları şu şekildeydi :

1. İstanbul	150.000
2. Edirne Vilâyeti	6.000
3. İznik (Müstakil vilâyet)	20.000
4. Hüdavendigâr (Bursa vilâyeti)	
A-Bursa Sancağı	11.000
B. Bilecik Sancağı	4.500
5. Kale-yi Sultaniyye (Müstakil)	900
6. Karasi (Müstakil) Sancak)	5.800
7. Kütahya (Müstakil) Sancak)	-
8. Afyon Karahisar (Müstakil Sancak)	7.000
9. Aydın vilâyeti (İzmir)	10.000
10. Kastamonu vilâyeti ve	
11. İnebolu (Müstakil) Sancak)	8.000
12. Ankara vilâyeti	
A. Ankara şehri	-
B. Kırşehir	55.000
C. Çorum	2.500
D. Yozgat	3.000
Toplam	**60.000**
13. Kayseri (Müstakil Sancak)	4.000
14. Konya vilâyeti	10.000
15. Sivas vilâyeti	
A. Sivas Sancağı	12.000
B. Tokat Sancağı	1.800
C. Amasya Sancağı	2.000
D. Şebin Karahisar	1.000
Toplam	**16.000**

---

320 Bu belge çeşitli tasniflerde yer almaktadır. Bkz. US ARCHIVES NARA, Mikrofilm No. T 1192, Roll 8; Department of State Papers..., 860J.5811: George R. Montgomery'den Mr. Warren D. Robbins'e, April 26, 1921; T1192 R2. 860J/395. Acting High Commissioner Dulles'dan Dışişleri Bakanı'na.

16. Trabzon	
A. Trabzon şehri	
B. Lazistan	
C. Gümüşhane	10.000
17. Canik	5.000
18. Erzurum vilâyeti	1.500
19. Van vilâyeti	500
20. Bitlis vilâyeti (yok)	
21. Diyarbakır	3.000
22. Ma'muretül-aziz (Harput)	
A. Harput	30.000
B. Malatya	2.000
C. Dersim	3.000
Toplam	**35.000**
23. Adana vilâyeti	150.000
24. Halep vilâyeti	
Halep şehri ve Antep	57.000
25. Urfa (Müstakil Sancak)	9.000
26. Maraş (Müstakil Sancak)	10.000
27. Kudüs (Müstakil Sancak)	2.000
28. Dımaşk (Şam) vilâyeti	400
29. Beyrut vilâyeti	1.000
30. Bağdat vilâyeti	1.000
31. Basra vilâyeti	400
32. Musul vilâyeti	800
Toplam	**546.100**
33. Bakuba Kampı	15.000
Genel Toplam	**561.100**

Bu sayımda halen müslümanların evlerinde ve Arap kabilelerinde bulunan yetim çocuklar hakkında da bilgiler yer almaktadır. Buna göre,

1. Deyrizor	
A. Zibar. Egabar ve Varakora aşiretlerinin elinde en az	500
B. The Jibour (Cibur) Aşiretinde	600
C. Shamor (Şemmar) Aşiretinde	700
D. Anezai (Aneze) Aşiretinde	2,000
2. Rasul-Ain (Re'sül-ayn) Bölgesi Çeçen Aşiretleri	2.000
3. İstanbul ve civarında	6.000
4. İzmit, Bursa, Balıkesir	2.000
5. İnebolu	1.500
6. Eskişehir ve Konya	3.000
7. Kastamonu	500
8. Trabzon	2.500
9. Sivas	3.500
10. Kayseri	3.500
11. Erzurum	3.000
12. Diyarbakır ve Mardin	25.000
13. Harput	3.000
14. Bitlis ve Van	5.000
Toplam	**63.000**
	561.100
Osmanlı'daki Toplam Ermeni Nüfus	**624.900**

Yukarıdaki rakamlara, müslüman olan Ermenilerin, dağlarda gizlenenler ve evlerine dönmeye cesaret edemeyenlerin dahil olmadığı, bunların da 20.000 kadar olduğunun tahmin edildiği bildirilmektedir. Böylece geri dönen ve Anadolu'dan ayrılmamış olanların toplamı 644.900'e ulaşmaktadır[321] (BELGE 5/1,2,3).Bu

[321] Patrikhane'nin bu rakamları diğer istatistiklerle uyumsuzluk göstermektedir. Meselâ bir önceki cetvelde, Kilikya'ya dönen Ermeniler 218 bin olarak gösterilirken, Patrikhâne'nin istatistiğinde Adana vilâyeti'ne dönmüş olanlar 150 bin olarak verilmektedir. Hattâ Selânik Amerikan Konsolosu'nun 16 Aralık 1918 tarihli raporuna göre, geçen dört yılda, elde edilen genel bilgilere göre Kilikya'da 300,000 Ermeni toplanmıştır (US ARCHIVES NARA, 867. 4016/398).

THE NUMBER OF ARMENIANS IN THE BOUNDARIES OF THE TURKISH EMPIRE

There are now approximately 600,000 Armenians in the provinces which formed part of the old Ottoman Empire before the Treaty of Sevres.

2.-

HOW ARE THEY DISTRIBUTED?

The following statistics show the number of Armenians in each Sandjak of the Empire. In Villayets where the Armenian population was small, the number of Armenians living in the whole Villayet is given.

I-Constantinople	I50,000
2-Villayet of Andrinople	6,000
3- Nicomedia(Independant Sandjak)	20,000
4- Khudavendighiar	
a- Sandjak of Broussa	II,000
b- Sandjak of Biledjik	4,500
5- Kalei Sultanee(IndependantSandjak)	900
6- Karassi " "	5,800
7- Affion Karahissar " "	
8- Kutahia " "	7,000
9- Villayet of Aidin(Smyrna)	I0,000
I0- Villayet of Kastamoni	
II- Bolou (Independant Sandjak)	8,000
I2- Angora	
a-Angora	
b-Kirshehir	2,500
c-Chorum	
d-Yozgat	3,000
I3 Caesarea (Independant Sandjak)	4,000
I4- Villayet of Konia	I0,000
I5- Sivaz	
a-Sandjak of Sivaz	I2,000
b- " " Tokat	I,800
c- " " Amasia	2,000
d- " " Shabir Karahissar	I,000
I6- Trebizond	
a-Trebizond	

BELGE 5/1

YERLERİNE DÖNEN ERMENİLER (US ARCHIVES NARA 860 J.584)

-2-

b-Lazistan	10,000
c-Gümush Hane	
17- Djanik	6,000
18- Villayet of Erzeroum (Erzeroum, Gerdjanis Kodomouli)	1,000
19- Villayet of Van(only in the city)	500
20- " " Bitlis Nobody	
21- " " Diarbekir	3,000
22- Mamouret ul Aziz	
a- Harpout	30,000
b- Malatia	2,000
c- Dersim	3,000
23- Villayet of Adana	150,000
24- Aleppo	
a-Aleppo	5,000
b-Aintab	52,000
25- Ourfa(Independant Villayet)	9,000
26- Marash (Independant Villayet	50,000
27- Jerusalem	2,000
28- Villayet of Damascus	400
29- Villayet of Beirut	1,000
30- Villayet of Bagdad	1,000
31- Villayet of Basra	400
32- Villayet of Mousoul	800
	546,100
	15.000
	561,100

In addition to this, there are still Armenian orphans and young girls in Moslem houses, who have not yet been liberated. It is known that in the Arabian desert a large number of Armenian orphans is still held in bondage by Arab tribes.

Orphans and young girls in the district of

Deir el Zôr

a- Near the Zôbar, Agedar and Vragora tribes	500
b- Near the Djibour tribe	600
c- Near the Shammar tribe	700
d-Near the Annese tribe	2,000

BELGE 5/2

In Ras-ul-Ain near the Tchetchen tribes	2,000
In Constantinople and its surroundings	6,000
Nicomedia Brousse Balikessir Karahissar	2,000
Bolou Eskishehir Konia	1,800 3,000
Kastamoni	500
Trebizond	2,000
Sivas	3,500
Caesarea	3,800
Erzeroum	3,000
Diarberkir Mardin	25,000
Harpout	3,000
Bitlis Van	3,000
Total number	624,900

But however the total given above does not represent the entire number. Many Armenians had adopted Islam to get rid of the unspeakable crime and of the persecution organized by the Ittihad, and many others, who had been deported, lived in different districts in disguise.

Rev. Vartan Amirhanian, who managed to remain in Harpout during the whole period of the war, informed us that a great number of strangers, who were known to the Turks or were disguised in Turkish dress during the war, revealed themselves to be Armenians after the armistice. Moreover, it is believed that many Armenians still hide themselves in some safe shelter perhaps on the mountains and do not dare to come out for fear of being subject to persecution even now.

It would not be safe to estimate the number of the people but in all probability there are as many as 20,000 of them.

BELGE 5/3

na yakın sayıları Alman kaynakları da vermektedir. Meselâ *Der Neue Orient* dergisinde 1919'da yayınlanan bir yazıda, Türk Ermenistanı'nda Ermeni sayısının tahminlere göre 470.000 olduğu (İzmir ve İstanbul Ermenileri dahil ancak Kafkasya'ya kaçan Ermenilerin dahil olmadığı) belirtilmekte, ayrıca 30.000'den fazla Ermeni'nin Adana'da bulunduğu ve Halep'teki Ermeni sayısının ise 40.000 olduğu ifade edilmektedir[322].

Fransızlar tarafından Fransa mandası altında bir Ermenistan kurulması düşünülen Kilikya gibi yerlerde, geri dönen Ermenilerle ilgili olarak çok daha detaylı istatistikler hazırlanmıştır. Kilikya'nın Küçük Ermenistan olarak ilân edilmesine yönelik siyasî çalışmaların, rakamların değiştirilmesine zemin hazırladığı kuşkusuzdur. Bununla birlikte elimizdeki belgeler ayrıntılı bir şekilde Adana ve civarında oluşan nüfusun yapısını ortaya koymaktadır. Bu yüzden ihtiyatla yaklaşmak şartıyla, Adana bölgesine geri dönenlere yakından bakmakta fayda vardır. Meselâ Amerikan arşivlerinde bulunan ve Ermeni Patrikhanesi'nin tespitlerini gösteren 1921 tarihli bir belgede 150.000 Ermeninin döndüğü ifade edilirken[323], Temmuz 1920 tarihli bir raporda da Kilikya, yani Çukurova'daki Ermeni nüfusu şu şekilde belirtilmiştir[324] :

Adana	100.000
Mersin	15.000
Tarsus	10.000
Dörtyol	20.000
Osmaniye	500
Ceyhan ve Misis-Nacarlı	1.000
Hasan Beyli	8.000
Bahçe-Haruniye	10.000

322 Der Neue Orient, Mai 1919, s. 178.

323 Bkz. Dipnot 319.

324 US ARCHIVES NARA, Mikrofilm No. T 1192 R 2; 860J.01/395. Appendix. Acting High Commissioner Dulles'dan Dışişleri Bakanı'na..

Sis (Kozan), Kars Pazar (Kadirli)	15.000
Ayntab (Antep)	15.000
Maraş	8.000
Haçin (Saimbeyli)- Vagha şar (Feke)	11.000
Zeytun	5.000
Toplam	**218.000**

Raporu hazırlayanlar verilen istatistiklerin güvenilir kaynaklardan alındığını ifade ederlerken, ayrıca şu anda bazı yerlerden gelen göçlerle nüfusun değiştiğini de kaydetmişlerdir. Yine Kilikya'ya dönen Ermenilerle ilgili olarak Ermeni delegasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa'nın 2 Mayıs 1921 tarihinde Paris'e verdiği bir memorandumda : "*Fransa ve Türkiye arasında ayrıca imzalanan anlaşmanın -Ermenileri ilgilendirmesi açısından- önemini anlamak için Türkiye ile savaşı bitiren 1918 tarihli Mütarekeden sonra Fransa hükümetinin kendi kesesinden 150.000 Ermeni'nin Suriye'den Kilikya'ya götürüldüğünü hatırlamak gerekmektedir*" denilmektedir[325]. Aynı konuda NER'in Amerikan Kongresi'ne sunduğu raporda (31 Aralık 1921) ise[326], "*Rusya Kafkasları hariç, Mütarekeden sonra Kilikya Ermenilerini vatanlarına döndürmek niyetli bir proje vardı. Bu proje çerçevesinde çok büyük sayıda Ermeni, tahminen 300.000 kişi Kilikya'ya döndüler ve Fransa ile İngiltere'nin korumasına girdiler. Fakat Fransa'nın burasını boşaltması üzerine zavallı Ermeniler kaçmak zorunda kaldılar; gelen telgraflara göre Kuzey Suriye ve civarında 200-300.000 Ermeni evsiz halde bulunuyor*" bilgileri yer almaktadır[327].

İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams tarafından Lord Curzon'a sunulan 8 Temmuz 1920 tarihli raporda, özel bir

---

325 US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/431.

326 US ARCHIVES NARA M353 Roll 55. Report of the NER to the Congress for the year ending

327 US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/431.

komitenin hazırladığı çalışmaya göre, Mütarekeden beri Adana'nın toplam nüfusu 420.000 olarak belirlenmiştir. Bu nüfusun 220.000 kadarını hristiyanlar (160.000 Ermeniler) ve kalan kısmı (200.000) müslümanlardan oluşmaktadır. Williams'a göre, bu nüfus müslüman kaynaklarında abartılı olarak (müslümanların lehine) verilmektedir ve güvenilir pek çok otorite Kilikya'da toplam nüfusun üçte birinin Ermeniler tarafından oluşturulduğu görüşündedir[328]. Ermeni Baronigian da, geri dönüş sonrasını kastederek "*şu anda sadece Kilikya'da 150.000 Ermeni'nin bulunduğunu...*" yazmaktadır[329].

İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı'nın Lord Curzon'a sunduğu raporda bu kadar Ermeni'nin nereden ve nasıl toplandığı anlatılmaktadır : "*Mütarekeden sonra Kilikya ve Kuzey Suriye General Allenby'nin kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Müttefik kuvvetler bölgeyi kontrol altına almışlar ve aynı zamanda doğal olarak hristiyan nüfusu korumuşlardır. İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komisyonu'nun daveti ile 1915 yılında yerlerinden sürgün edilen çok sayıda Ermeni mülteci, Suriye'den, Filistin ve Mısır'dan tekrar Kilikya'ya dönmüşlerdir*"[330]. Demek ki İngilizlerin aynı yıl yayınladığı iki raporda verilen Ermeni nüfus arasında 58.000 kadar fark vardır. Bununla beraber sürekli değişen nüfus karşısında bu kabul edilebilir bir farklılıktır.

Nitekim geri dönenlerle ilgili olarak hazırlanan ve Adana nüfusunu detaylandıran bir raporda, Ermeni nüfusun savaş öncesi ve sonrası verilmiştir[331]. Buna göre, Adana merkezde savaş öncesi 25.000 Ermeni'nin yaşadığı, 17.000'inin sürgün edildiği, 8.000'inin yerinde bırakıldığı, savaş sonrasında 17.000 Ermeniden 12.000'inin geri döndüğü, 5.000'inin kayıp olduğu, dolayısıyla 1919 yılında Adana'da toplam Ermeni nüfusunun 20.000'e

---

328 UK ARCHIVES, FO 608/278; Aneurin Williams'tan Lord Curzon'a rapor, 8 Temmuz 1920, Londra.

329 Baronigian, "Lasst mich reden", s.14.

330 UK ARCHIVES, FO 608/278; Aneurin Williams'tan Lord Curzon'a rapor, 8 Temmuz 1920, Londra.

331 ABCFM, ABC 16.9.5, Central Turkey Mission, Vol. 27. No: 37.

ulaştığı, 1919 yılından sonra Adana'ya yeni gelen Ermenilerin ise 30.000 olduğu ve bunlarla birlikte Ermeni nüfusunun 50.000'e çıktığı belirtilmektedir[332].

Bu belgeden, Ermenilerin büyük bir kısmının sürgün öncesi topraklarına geri döndükleri anlaşılmaktadır. Ayrıca tehcir edilenler dışında tehcire tabi tutulmayan küçümsenmeyecek sayıda bir Ermeni nüfusun da yerlerinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nüfusun bu şekilde tamamen nakledilmemesi ve yerlerinde bırakılması, bir soykırım yapıldığı tezini de ortadan kaldırmaktadır. Öte yandan nakledilen nüfusun 12.000 gibi büyük bir kısmının geri dönmesi de, yine iddia edildiği gibi, tehcir sırasında Ermenilerin büyük çapta kayba uğramadıklarını göstermektedir. Kayıp olarak gösterilenlerin ise, öldüklerine dair bir kayıt düşülmemesi, bunların da en azından çoğunun başka ülkelere göç ettiklerini göstermektedir. Bazı yabancı kaynaklar da bunu doğrulamaktadırlar. Kaldı ki Çukurova'ya Fransızlar tarafından getirilip yerleştirilen fazladan Ermeni nüfusu mevcuttur ki, bu nüfus Fransızların Çukurova'yı terketmeleri sırasında önemli bir problem haline gelmiştir. Bu şekilde fazla nüfus nakli, diğer Anadolu şehirleri için de geçerlidir.

Adana, Haçin, Maraş ve Zeytun'da 1915-1920 Yılları Arasında Ermeni Nüfusu ve Kayıpları (Bkz. BELGE 6)

	Nüfus 1915	Göçenler	Göçerken Kayıp	Göçmeyenler	Göçten Dönenler	1919'daki Toplam Sayılar	Başka Yerlere Dağılanlar	Diğer Yerlerden Gelenler	1920'deki Sayı	Sürgündenden Döndükten Sonraki Kayıp	Toplam Kayıplar
Adana	25000	17000	5000	8000	12000	20000		30000	50000	200	5200
36 köy	68700	55000	25000	13700	30000	27700	16000		18000	551	25550
Haçin	27000	25000	14500	2000	10500	10000	2500	1000	9000		14500
6 köy	4680	4680	3250		1430	1000	430				3250
Maraş	30000	19000	11000	11000	8000	19000		3000	22000	11000	22000
17 köy	8810	8810	5920		2890	2500	390			1707	7627
Zeytun	10000	10000	8800		1200	1200		300	1500	13	8813
54 köy	21000	21000	19990		1010	500	510			54	20044
	195190	160490	93460	34700	67030	81900	19830	34300	100500	13525	106985

[332] Bkz. US ARCHIVES NARA, 860J.01/341, Amiral Bristol'den Dışişleri Bakanına. 16 Ağustos 1920.

1915-1920 STATISTICS OF ARMENIAN POPULATION & LOSSES IN 4 DISTRICTS MENTIONED.

	Population 1915	Number Deported	Lost in Deportation	Number not Deported	No. Retd from Deportation	Total No. at home 1919	No. Scattered in different places.	No. from other places	No. in 1920.	Lost after return from Exile	Total Number lost.
Adana	25000	17000	5000	8000	12000	20000		30000	50000	200	5200
36 Villages	68700	55000	25000	13700	30000	27700	16000		18000	551	25550
Hadjin	27000	23000	14500	2000	10500	10000	2500	1000	9000		14500
6 Villages	4680	4680	3250		1430	1000	430				3250
Marash	30000	19000	11000	11000	8000	19000		3000	22000	11000	22000
17 Villages	8810	8810	5920	2890	2890	2500	390			1707	7627
Zeitoun	10000	10000	8800		1200	1200		300	1500	13	8813
54 Villages	21000	22000	19990		1010	500	510			54	20044
Total	195190	160490	93460	34700	67030	81900	19830	34300	100500	13525	106985

Adintab	30000
Villages	10000
Urfa	25000
Villages	20000
Aleppo	10000
Kessab	10000
Villages	15000

BELGE 6

(US ARCHIVES NARA, 860J.01/341)

Fransız işgal kuvvetleri tarafından derlenen bu cetvele göre, yedi aylık bir sürede, 1 Ocak-20 Temmuz 1919 tarihleri arasında, toplam 74.431 kişi dönmüştür[333]. Bunlar :

Geldiği yer	Halep	Adana	Toprak kale	Tarsus	Mersin	Diğer	Toplam
İstanbul	5.001	1.245	40	—	2.000	317	8.603
Ankara	1.696	453	37	243	400	385	3.124
Bursa	1.794	417	20	217	1.000	199	3.647
İzmir	511	328	—	—	—	151	990
Konya	7.908	827	20	235	600	300	9.890
Adana	15.702	—	—	388	700	400	17.190
Kastamonu	—	—	—	—	—	—	—
Sivas	—	—	—	—	—	—	—
Trabzon	—	—	—	—	—	—	—
Erzurum	—	—	—	—	—	—	—
Harput	—	—	—	—	—	—	—
Halep ve civarı	3.991	345	508	251	—	1.425	6.520
Diyarbakır	769	—	—	—	—	—	769
Muhtelif	6.255	—	—	—	—	—	6.255
Antep	5.607	—	—	—	—	—	5.607
Maraş	7.987	—	—	—	—	—	7.987
İskenderiye	3.759	—	—	—	—	—	3.759
Toplam	60.980	3.615	625	1.334	4.700	3.177	74.431

Öte yandan, Near East Relief arşivindeki bir toplantı tutanağında, Ermenistan Cumhuriyeti'nde 1921 yılı itibariyle ikamet eden Ermeni sayısının 1.293.000 olduğu kaydedilmiş ve Türki-

[333] US ARCHIVES NARA, M 353 R 55, 867.48/1316; Halep Amerikan Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığına. 23 Ağustos 1919.

ye'den gelen göçmen sayısı da 263.000 olarak verilmiştir[334]. Fransa'nın Kilikya'dan çekilmesinden önce Anadolu Ermenilerinin dışa göç ettiğine dair bir kanıt olmadığına göre, demek ki savaş sonrasında Anadolu'ya dönmeyen pek çok Türkiye Ermenisi daha Ermenistan'da yaşamaktadır.

Ayrıca Paris görüşmelerinde Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonunun hazırladığı raporda da "*bütün Kafkasya'daki Ermenilerin toplamı 1.787.000; yalnızca Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşayanların toplamı 1.292.000, Azerbaycan ve Gürcistan'daki Ermenilerin toplamı 494.000'dir*" denilmektedir[335]. 1909 Rus istatistiklerine göre bütün Kafkasya'da (Dağıstan ve Çernomoria dahil) Ermenilerin toplam nüfusunun 1.200.000 olduğunu bildiğimize göre[336], Türkiye Ermenilerinin bu bölgede 500.000'den fazla olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kafkasya'da yaşadığı belirtilen bu 400-500 bin mülteci Ermeni'yi Anadolu'daki Ermenilere dahil edecek olursak, 1919 tarihi itibariyle halen yaşadığı belirtilen Osmanlı Ermenilerinin sayısı 1.144.900'e ulaşır. Bu sayıya göç ettirilmemiş Ermeniler ile diğer ülkelerdekiler dahil değildir. Bunların da eklenmesi halinde Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki Ermeni nüfusu, Osmanlı Ermenilerinin savaş öncesi rakamlarına yaklaşmaktadır. Nitekim İngiltere Karadeniz Ordusu İstihbarat Birimi'nin Savaş Kabinesi'ne sunduğu raporda, bazı Anadolu şehirlerinin 1914 nüfusuyla 1919 yılı nüfusu karşılaştırmalı olarak yer almaktadır. Buna göre, Edirne ve İstanbul dahil Anadolu'da 1914 Ermeni nüfusu 773.430, 1919'da ise Erzurum hariç 658.900'dir[337].

---

334 Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

335 UK ARCHIVES FO 371/4952, No. 52366.

336 İngiltere Kraliyet Deniz istihbarat Bölümünün 25 Haziran 1919 tarih ve 32 Nolu Memorandumdan naklen, (Ed. Anita L. P. Burdett), *Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1878-1948*, (Chippenham, Archive Editions, 1998), s. 572.

337 1914 rakamları içinde gösterilen 136.000 Ermeni nüfuslu Erzurum, muhtemelen 1918'de savaş alanı olması dolayısıyla 1919 nüfusu belirtilmemiştir. Bu sebeple de cetvelde

Tablo: 1914-1919 Osmanlı Ermeni Nüfusu[338]

	1914	Kasım 1919
Edirne	84.100	19.500
Antalya	630	400
Ankara	54.000	80.000
Aydın	20.700	21.000
Trabzon	40.200	58.000
Bursa	61.200	65.000
Kayseri	52.200	50.000
Konya	13.200	12.000
Kastamonu	9.000	13.000
Sivas	151.700	162.000
Adana	57.700	72.000
Balıkesir	8.700	9.000
İstanbul	84.100	83.000
Erzurum	136.000	-
İzmir	-	14.000
TOPLAM	**773.430**	**658.900**

İngiliz Savaş Kabinesi'ne sunulan bu istatistiğe göre, Anadolu'nun birçok kent merkezinde 1914 yılına göre 1919 yılında, yani Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Ermeni nüfusunun azalmadığı, bilakis arttığı gibi bir durum ortaya çıkmaktadır (Bkz. BELGE 7).

Örneklerle açıklandığı gibi çalıştığımız kadarıyla, Anadolu dışına çıkarılan Ermenilerden önemli bir kısmının geri döndüğü görülmektedir. Dönmeyen veya kayıp olarak çeşitli belgelerde yer alan Ermeniler ne olmuştur. Yaptığımız araştırmalar, eski

yer almamıştır. Bu nüfus da eklendiğinde 1919 nüfusu, diğer Anadolu şehirleri hariç 794.900'e ulaşmaktadır (Bkz. UK Archives, WO 158/933, No. 5796, I, p.3).

[338] UK ARCHIVES, WO 158/933, No. 5796 "I"; "Türkiye'nin şimdiki Nüfusu Hakkında Not", İngiltere'nin Karadeniz Ordusundan Londra'da Savaş Kabinesine, 3 Aralık 1919, İstanbul.

- 3 -

5. WASTAGE OF MAN-POWER.

From Table "A" the Total number of Turks in 1914 was - 8,162,600.
" " "B" the considered average estimate of Turks at present time is - 6,950,000.

The difference therefore may be taken as wastage of man-power, and is 1,212,600.

TABLE "A". (Turkish official source).

VILAYET.	TURKS.	GREEKS.	ARMENIANS.	TOTAL.
ADRIANOPLE	560,400	205,800	84,100	850,300
ADALIA (Sanjak)	235,700	12,400	630	248,730
ANGORA	871,500	20,200	54,000	951,500
AIDIN	1,249,100	299,100	20,700	1,568,900
TREBIZOND	921,100	101,600	40,200	1,122,700
BROUSSA	474,100	74,900	61,200	610,200
CESAREA (Sanjak)	185,000	27,000	52,200	264,200
KONIA	750,700	25,100	13,200	789,000
KASTALUNI	737,300	21,000	9,000	767,300
SIVAS	959,800	75,300	151,700	1,186,800
ADANA	341,900	9,000	57,700	408,600
KARASSI (Sanj.)	359,800	97,500	8,700	465,300
CONSTANTINOPLE	560,400	205,800	84,100	850,300
	8,162,600	1,234,700	717,430	10,063,830.

Jews and other nationalities:- 1,500,000.

ERZERUL	673,300	4,700	136,000	814,800

TABLE "B".

Considered Average Estimate at Present time (Nov.1919.

ADRIANOPLE	362,000	225,000	19,500	586,500	
ADALIA (Sanjak)	236,000	13,000	400	249,600	
ANGORA	850,000	60,000	80,000	790,000	
AIDIN	1,250,000	260,000	21,000	1,531,000	
TREBIZOND	550,000	452,000	58,000	1,060,000	
BROUSSA	420,000	~~445,000~~	82,500 85,000	~~867,000~~	567,000.
CESAREA	185,000	27,000	50,000	262,000	
KONIA	780,000	80,000	12,000	812,000	
KASTAMUNI	600,000	30,000	15,000	723,000	
SIVAS	625,000	~~1,225,000~~	10,000 82,000	~~811,000~~	857,000.
ADANA	352,000	10,000	72,000	434,000	
KARASSI	360,000	97,000	9,000	466,000	
CONSTANTINOPLE	560,000	205,800	83,000	848,800	
	6,950,000	~~1,985,800~~ 1,918,300	545,100	~~9,480,200~~ 9,207,000.	
City of ANGORA (included above)	110,000	115,000	14,000	239,000	

Jews and other nationalities:- 1,400,000.

There are no figures for the Vilayet of ERZERUL.

Issued by General Staff Intelligence Branch.
Army of the Black Sea.
Constantinople.

2-12-19.

BELGE 7

(UK ARCHIVES, WO 158/933, No. 5796)

yerlerine dönmeyenlerden büyük bir çoğunluğun Ortadoğu ülkeleri, Rusya, Amerika, Fransa, Güney Amerika ülkeleri ile Avustralya, Hindistan ve İran gibi ülkelere göç ettiklerini ortaya koymaktadır. Diğer ülkelere göç eden Ermenilerin büyük bir kısmı geri dönmemiş ve göç ettikleri ülkelere yerleşmişlerdir.

Yukarıda belirtilen göçler yüzünden Anadolu'dan ayrılan Ermeni nüfusunun yanında, salgın hastalık ve kıtlıklardan dolayı verilen Ermeni kayıpları da önemli bir yer tutmaktadır. NER'in raporuna göre sadece 1 Haziran 1921-31 Ocak 1922 tarihleri arasında tifo ve salgın hastalıklar yüzünden Harput, Malatya, Sivas ve Diyarbakır bölgesinde 12.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Kafkasya'da 1918'de Ahılkelek'ten gelen 80.000 Ermeni mülteci içinden 30.000 kişinin koleradan öldüğü, yine 1919'da tifüs salgınından ve açlıktan 200.000 Ermeni'nin kaybedildiği kayıtlara geçmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na çeşitli kaynaklardan ulaşan bilgilere göre de, Kafkasya'da Ermeni mültecilerin her ay 7'de 1'i çeşitli nedenlerle (açlık, tifüs, kolera) ölmektedir[339]. Bunlar dışında, Milletler Cemiyeti kayıtlarına göre Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilâf devletleri safında asker olarak savaşırken ölen 200.000 Ermeni'den bahsedilmektedir. Bu sayı abartılı olmakla birlikte, önemli sayıda Osmanlı Ermenisinin İtilâf devletleri ordularında yer aldıkları ve can verdikleri bilinmektedir. Zira Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda 150.000 Ermeni'nin yer aldığı Ermeni delegasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa tarafından ifade edilmektedir[340]. Nubar Paşa, bu mektubunda ayrıca 40.000 Ermeni ihtiyat kuvvetinin de Erivan'da hazır beklediğini bildiriyor. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin İtilâf devletleri ordularında verdik-

---

339 UK ARCHIVES, FO 608/79; Kafkasya'daki Amerikan Komiseri Dr. H. T. Main'den Charles V. Vickrey'e (New York) gönderilen şifre telgraf, 14 Nisan 1919.

340 Bkz. Erich Feigl, *Un Mythe de la Terreur, Le Terrorisme Arménien- ses origines et ses Causes*, Salzbourg 1991, s. 84. US ARCHIVES NARA, 8605.01/448. The Armenia America Society'den Dışişleri Bakanı Hughes'a gönderilen 22.06.1921 tarihli bir yazıda, The British Armenia Komitesi'nin Lloyd George'a yazdığı bir mektup eki yer almaktadır. Burada 1915 sonrasında Rus ordularına katılanlar 200.000 olarak verilmektedir.

leri kayıplarla, 1918-1921 yılları arasında Türklerle, Gürcülerle, Tatarlarla ve Sovyetler Birliği ile mücadelelerde verdikleri kayıplar da önceki rakamlara eklendiğinde, 1922 senesi itibariyle toplam Türk Ermenisi sayısı 1914 rakamlarına ulaşmaktadır[341].

b) Geri Dönenlerin Anadolu'da işgal Kuvvetleriyle işbirliği Yapmaları

1915'te Ruslarla birlikte hareket eden Ermenilerin, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, bu defa da güneyde Fransız işgal kuvvetleri içinde yer aldıkları görülmektedir. Bu ittifak, Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan devleti kurma hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Bu yüzden Fransa'nın işgal ettiği yerlerde Ermeni birlikleri görev aldılar. Özellikle Musa Dağı Ermenilerinden toplanan Ermeni lejyonerlerin Fransa ordusu içinde üç tabura ulaştığı bilinmektedir. Bu durumu Boghos Nubar Paşa şöyle dile getiriyor : "*1919 ve 1920 de ise Kemalistler Fransa askerlerine taarruz ettiklerinde Ermeniler Fransa için savaştılar. Maraş, Haçin, Pozantı ve Sis'te de durum bu idi. Antep'i geçenlerde Fransızlar Ermeniler sayesinde geri almayı başarmışlardır. Bu yüzden Ermeniler Kilikya'da Fransa'nın müttefikidirler*"[342].

Yüzbaşı Noradi adlı bir subayın 1917 yılında verdiği bilgilere göre ise Ermeniler, Türkiye ve Rusya Ermenilerinden oluşturacakları 150.000 kişilik bir ordu ile doğuda bağımsız bir Ermenistan kurma mücadelesine girişeceklerini Müttefiklere haber vermişlerdir[343]. Gerçekten de çok geçmeden Erzurum bölgesinde Ermeni birlikleri bölgede müslüman ahaliye yönelik silahlı saldırılarını başlatmışlardı. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Kühlmann'ın Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafından da Rusların

---

341 1914 nüfusu için bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*., s.127-128.

342 US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/431.

343 Berlin'den 6 Kasım 1917, vorzulegen z. G. K.: W. L. R. Nadolny, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 48, R. 14097, No. 7169.

geri çekildiği yerlerde Ermeni gönüllülerinin Erzincan çevresinde çok sayıda Türkü katlettiklerini, Sivas Alman konsolosuna dayanarak bildirmektedir[344]. 3 Mayıs 1918 tarihli bir raporunda ise Sivas Alman konsolosu, Ermenilerin Erzincan'da 600 Türkü katlettiğini bildiriyor[345]. Sivas Alman konsolosu, Sivas, Erzincan ve Kelkit'te Ermeni gönüllü birlikleriyle Türk askerleri arasında da şiddetli çarpışmalar olduğunu haber vermektedir[346]. Bu Ermeni eylemlerinin nedeni Mr. Varadian ile İngiliz istihbaratı arasında yapılan görüşmeden anlaşılmaktadır. 25 Haziran 1919 tarihli bir belgede, İngiliz askerî istihbarat yetkililerinin Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonundan Mr. Varadian ile yaptıkları görüşme nakledilmektedir. Bu görüşmede Mr. Varadian Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri Müttefikler tarafından işgal edilinceye kadar, Ermenilerin yurtlarına dönmelerinin imkânsız olduğunu belirtmektedir. Ona göre silah ve cephane desteği sağlanırsa, Ermeniler 30.000 kişilik kendi birlikleriyle bu operasyonlarda Müttefik askerlerine yardımcı olacaktır[347].

Bu haberler, Avusturya Büyükelçisi'nin 9 Şubat 1918 tarihli raporlarında da benzeri ifadelerle yer almaktadır. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Büyükelçisinin 9 Şubat 1918 tarihli bir raporunda "*Kafkas Cephesindeki Ermeni çetelerin düzenli Rus ordusunun yanında Türk halkına kötü davrandıklarını, Erzincan ve Trabzon arasındaki Platana'da Türklerin toplu olarak öldü-*

---

344 İstanbul Alman Elçisi Kühlmann'ın Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 11 Mayıs 1917 tarihli telgrafı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 47, R. 14096, No. 7165, No. 591. Ayrıca İstanbul Alman Elçisi Bernstoff'un Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 7 Şubat 1918 tarihli telgrafı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 49, No. 7172, R. 14098, No. 180.

345 İstanbul Alman Elçisi Bernstoff'un Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 3 Mayıs 1918 tarihli telgrafı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 51, No. 7177, R. 14100, Belge No. –33 (ilk rakamı okunmuyor).

346 İstanbul Alman Elçisi Bernstoff'un Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 8 Şubat 1918 tarihli telgrafı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 49, No. 7172, R. 14098, No. 186. Ayrıca İstanbul Alman Elçisi Bernstoff'un Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 10 Şubat 1918 tarihli telgrafı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 49, No. 7172, R. 14098, No. 194.

347 UK ARCHIVES, FO 608/82; İngiliz Askerî İstihbarat Direktörlüğünden Dışişlerine Not, 25 Haziran 1919.

rüldüğünü" belirtmektedir[348]. İngiliz Savaş Kabinesi'ne ulaşan bir habere göre de, Erzurum'da Ermeniler 70 müslüman kadını öldürmüşler; Hidas gölü civarındaki Kürt kampına Ermeni askerler saldırı düzenlemişlerdir. Erzurum'daki İngiliz Kontrol Subayı Türklerin davranışlarının değiştiğini yazmaktadır[349]. 14 Şubat 1918 tarihinde *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'da yayınlanan bir haberde ise, "*Antlaşmadan sonra Rusların yavaş yavaş Türk topraklarını terk etmeleri, kendi ülkelerine geri çekilmeleri üzerine Ermeni çeteleri, Kafkaslarda Rusların boşalttıkları yerlerde plânlı bir şekilde Osmanlı tebaasına vahşi ve barbarca muameleler yapmaktadırlar*" denilmektedir[350]. İngiliz vatandaşı olan ve Ermeni meselesine büyük ilgi gösteren Greenfield de, Kafkasya sınırından göç eden yaklaşık 1.000.000 Ermeni'nin 300.000'inin Rus işgalinin ardından Kafkasya ve İran'dan döndüğünü, Karadeniz kıyılarında Rumlarla birlikte yaşadıklarını, çünkü Türklerin buraları terk etmek zorunda kaldıklarını, Ermenilerden Türklere karşı savaşmak için yaklaşık 100.000 kişilik silâhlı gönüllü ordu oluşturulduğunu yazmaktadır[351].

Ermeniler 1919 ve sonrasında gerek İngiliz, gerekse Fransızlarla Türkiye'ye karşı her türlü tertibin içerisinde olmuşlar ve devletlerini kurmak için Batılı güçlerden destek almaya çalışmışlardır. Özellikle Kilikya'da ve Güney cephesinde Ermeni-

---

348 İstanbul Avusturya-Macaristan elçisi Pallavici'nin Ottokor Grafen Czernin'e 9 Şubat 1918 tarihli yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, No. 13/P.B, Konstantinopel, Wien, The Armenian Genocide, Volume Tome Band 2, s. 388. Ayrıca Orient- und Islam-Kommission des Deutschen Evangelischen Missions-Ausschusses'ten K. Axenfeld'in Leopold Favre'ye yazısı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Bd. 51, No.7180, R. 14100, Berlin, den 8. Juni 1918.

349 UK ARCHIVES, FO 608/84; İstanbul'dan Savaş Kabinesine şifre telgraf, 24 Haziran 1919. Ordu Kumandani J. Mackensen ise Erzurum'da bir handa 780 ve bir başka yerde de 500 Türkün yakıldığını haber veriyor (Bkz. Ordu kumandanı Mackensen'in Alman Kayzeri Grafen von Hertling'ene Bükreş'ten 20 Haziran 1918 tarihli yazısı. Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 52, No. 7181, R. 14102, J. No. 9525).

350 "Die armenischen Greuel an der Kaukasusfront", Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Der Weltkrieg R. 20145, Bd. 279, Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 14. 02. 1918.

351 J. Greenfield, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, 1A Armenien, Türkei 183, R. 14099, Bd. 50, f. Bd. 51. Leon Seehpossian ise Ermeni gönüllülerinin 50.000 olduğunu söylüyor (Bkz. Bern Alman elçiliğinden 29 Temmuz 1918 tarihli yazı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Bd.53, R. 1403, No. 7187, Belge No. 1912).

Fransız ortaklığı taraflarca iftiharla anlatılmıştır. Gerçekten de *Germania* gazetesi yaptığı bir haberde, Ermenistan için sorumlu İngiliz komisyonunun, Ermeni halkının özellikle Kilikyalıların silâhlandırılması ve korunmaları için diğer devletlerden asker göndermelerini rica ettiğini bildirmektedir. Ayrıca Milletler Cemiyeti gözetiminde, Kilikya'da Türkiye'nin müdahil olmayacağı bir Ermeni devletinin kurulması talep edilmektedir[352].

Viyana'da yayınlanan *Neue Freie Presse* Gazetesi de, Ermeni-Fransız ortak savaşını okuyucularına şu şekilde nakleder : "*Ermeniler Gâvur Dağı'ndan (Amanos) ilerleyerek İslahiye'yi aldılar ve bir de Fransız devotu ganimet edindiler. Payas, Dörtyol, Adana ve Mersin onların eline geçti. Ermeni yetkilileri, 16 Haziran'da Kemal Paşa'ya aşağıdaki ültimatomu verdi : '24 saat içerisinde bütün Kilikya'dan geri çekilmelisiniz, aksi durumda yediden yetmişe bütün müslüman erkekler kılıçtan geçirilecek'. Ayrıca Fransızların boşaltacağı bölgelerin 24 saat içerisinde Ermeni Cumhuriyetine teslim edilmeleri talep edildi*"[353]. Ermenilerin böyle sert bir ültimatomu nasıl cesaret edip de verebildikleri manidardır. Demek ki hâlâ çok sayıda Ermeni bölgede bulunuyordu ve diğer devletlerden güç alıyorlardı.

Fransız orduları içinde olduğu gibi İngiliz ordularında da Ermeniler Osmanlı devleti'ne karşı savaşmıştır. Bununla ilgili olarak İngiliz Mareşal Allenby, Türkleri Şam'ın güneyinde yendiğinde, yanında 8.000 Ermeni savaşçının mevcut olduğundan bahsetmektedir[354]. Keza 6 Ocak 1923 tarihinde Yale Club'de Ermenistan'ın bağımsızlığı için Amerikan Komitesi (American Committee for the Independence of Armenia) tarafından kabul edilen bir karar, 16 Ocakta Lozan'da konferansa sunulmuştur[355]. Bu kararda şu bilgiler yer almıştır: "*Vekil Bellet'in Ekim 1916'da*

---

352 *Germania*, 23. Şubat 1920.

353 "Ein armenischer Vorstoss", Neue Freie Presse, 10 Temmuz 1920, N.20067.

354 Amerikan Kongresi'nin Kansas üyesi 23 Ocak 1920'de Kongre'de yaptığı konuşma (Bkz. *The New Near East*, Vol.6, Nu.7, Genel Nu. 31, Ocak 1920, s.28).

355 US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/562.

belirttiği gibi, Suriye Cephesinde Kilikya'ya özerklik verileceği vaadiyle Fransa'ya katılan Ermeni Lejyonerler Fransa Bayrağı altında 1918'de Kilikya'yı işgal etmişlerdir"[356].

Ayrıca Türk İstiklâl Mücadelesi sırasında özellikle Fransızlar tarafından Antep, Maraş ve Adana'ya önemli miktarda Ermeni'nin iskân edildiği, Mısır'a gitmiş bulunan Musa Dağı Ermenileri'nden toplanan gençlerin, Kıbrıs Monarga Ermeni Lejyonu kampında eğitilerek Fransız üniformasıyla Anadolu'ya sevk edildiği bilinmektedir[357]. Nitekim Adana, Antep ve Maraş'ta bulunan 6 tabur Fransız askerinden 3'ü Ermenilerden teşekkül etmiştir[358]. Boghos Nubar Paşa, 1918 tarihinden itibaren Fransa saflarında 40 bin kayıp verdiklerinden söz etmektedir[359] Birinci Dünya Savaşı'nda bu şekilde Fransız ordusunda savaşan ve ölen Ermenilere ait "*Fransa için ölen Ermeniler*" adıyla listeler hazırlanmıştır[360]. Bu listelerde Ermenilerin doğum yerleri de verilmektedir ki, hemen hepsi Osmanlı Ermenileridir.

1965 yılında Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonu adına Hrand Samouelian imzasıyla ABD Kongresi'ne sunulan ve Türkiye'den toprak talebi iddiasında bulunan memoranduma göre, Birinci Dünya Savaşı'na Rus ordusu saflarında 200.000 Ermeni asker ve Kafkasya'da 20.000 Ermeni gönüllü katılmıştır. Ayrıca, Fransız ve İngiliz ordularıyla birlikte savaşan 5.000 Ermeni gönüllü bulunmaktadır[361]. Bütün bu belge ve bilgiler Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Türklerin yürüttüğü mücadelede Ermenilerin İtilâf devletleri tarafında savaştığını, dolayısıyla huku-

---

356 US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/562.

357 Halil Aytekin, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyoner Kampı*, Ankara 2000, s. 32 vd.

358 Kemal Çelik, *Millî Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara 1999, s. 48-66.

359 Bkz. US ARCHIVES NARA, 8605.01/438.

360 Bunun için bkz. http://www.geocities.com/Paris/Palais/2230 /ww2.html.

361 "A Memorandum of The Armenian Question" by Delegation of Armenian Republic, 1965'ten aktaran, Ara Caprielian, *The Armenian Revolutionary Federation: The Politics of a Party in Exile*, (A Desertation of Doctorate at New York University, 1975), ss. 318-340.

ken taraf olduklarını, hattâ ülkelerine ihanet ettiklerini ortaya koymaktadır.

c) Türk Millî Mücadelesini Takiben Dış Ülkelere Göç Eden Ermeniler

Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Anadolu'ya dönmeye başlamışlar ve özellikle Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesinde büyük bir Ermenistan kurulması hedeflerini gerçekleştirmek için İtilâf kuvvetleriyle işbirliği içerisinde olmuşlardır. 1919 yılında Paris görüşmelerinde Sevr Antlaşması'nın Ermenistan kurulması ile ilgili hükmünü gerçekleştirmek amacıyla, İtilâf devletleri de Ermenileri saflarına alarak, özellikle Güneydoğuda ve Kilikya bölgesinde Türklere karşı harekete geçmişlerdir. Buralarda, tehcir sırasında kendilerine yapıldığını iddia ettikleri katliamın intikamını almak bahanesiyle pek çok Türk Ermeniler tarafından katledilmiştir. Ancak Türklerin Millî Mücadeleyi kazanmaya başlaması, Paris görüşmelerinden sonuç çıkmaması, Amerika'nın kurulacak Ermeni devletinin mandasını üstlenmeyi kabul etmemesi, Ermenilerin hayal kırıklığına uğramasına neden olmuştur. Üstelik Adana, Antep, Maraş gibi yerlerin Türkler tarafından İtilâf kuvvetlerinin ve Ermenilerin elinden tek tek kurtarılması, Ermenileri kaderlerini bağladıkları İtilâf devletleriyle birlikte hareket ederek tekrar Anadolu'dan çekilmeye itmiştir.

Justin McCarthy savaştan sonra Anadolu'dan sürgün ve göç yoluyla ayrılan Ermenilerin yerleştikleri ülkelere göre dağılımını şu şekilde hesaplamaktadır[362] :

Sovyetler Birliği	400.000
Yunanistan	45.000
Fransa	30.000

[362] Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and Balkans*, (Istanbul, ISIS Press, 2002), s. 209.

Bulgaristan	20.000
Kıbrıs	2.500
Diğer Avrupa Ülkeleri	2.000
Kuzey Amerika	35.380
Suriye	100.000
Lübnan	50.000
Irak	25.000
Filistin ve Ürdün	10.000
Mısır	40.000
İran	50.000
Japonya, Çin, Hindistan ve L. Amerika	1.000
Türkiye	70.000
TOPLAM	880.000

Bu safhada şu hususa özellikle dikkat çekmek gerekmektedir ki, iç bölgelere göç eden ve işgal kuvvetleriyle işbirliğine girmeyen Ermeniler, herhangi bir olay olmaksızın döndükleri topraklarda yaşamaya devam etmişlerdir. Ancak Fransız ve İngiliz birlikleri yanında Türklerle çatışan ve pekçok katliamda bulunan Adana ve Güneydoğu bölgesindeki Ermeniler, olası bir tepki hareketinden çekinerek kendi istekleriyle göç etmek istemişlerdir. Fransa ile Türkiye arasında Kilikya'nın boşaltılması görüşmelerinde, Mustafa Kemal ve Ankara Hükûmeti, Ermenilerin can güvenliklerinin sağlanacağı konusunda güvence vermiş olmasına rağmen, Ermenilerin büyük bir kısmı göç etmeyi daha güvenli bulmuşlardır[363]. Keza Yunan ordusunun Batı Anadolu'yu terk etmesinden sonra, buradaki Ermeniler de diğer azınlıklarla birlikte, hayatlarının tehlikede olduğu düşüncesiyle göçü tercih

[363] US ARCHIVES NARA, 8605.01/438. 2.05.1921 tarihli Boghos Nubar Paşa'nın The Armenia America Society'den Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu Departmanı'na sunduğu, "Kilikya'da Durum" başlıklı memorandumun kopyası.

etmişlerdir. Bu süreci arşiv kayıtlarında izlemek ve göçlerin boyutlarını burada ele almak istiyoruz. Böylece bugün diaspora olarak nitelendirilen Ermeni grupların oluşum süreci de büyük ölçüde aydınlanmış olacaktır. Bu dönemi aydınlatan belgeler, Batı devletlerinin arşivlerinde bulunmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında en yoğun göç, bağımsız bir Ermenistan ilân edilmesine yönelik nüfus toplama operasyonuna sahne olan Kilikya bölgesinde cereyan etmiştir. Bu nedenle Kilikya'yı mercek altına almak iyi bir örnektir.

Arşiv belgeleri ışığında yukarıda da açıklandığı üzere, Kilikya Ermenileri, işgal sırasında kader birliği yaptıkları Fransızların Ankara ile anlaşma yapmasıyla sahipsiz kalmışlardır. Devlet kurma hayallerinin Fransa tarafından bu suretle akamete uğratıldığını düşünen Ermeniler, içte ve dışta Fransa aleyhine propaganda faaliyetlerine girişmişler ve hattâ Fransa'nın Kilikya Ermenilerine katliam uyguladıklarını bile iddia etmişlerdir[364]. Buna rağmen kayıtlar göstermektedir ki, Fransa sürekli olarak Ermenilerin can güvenliğini sağlama konusunda Ankara'dan güvence istemiş ve bu talepler elbette Ankara tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak Ermeniler ve diaspora dernekleri hiçbir güvenceyi yeterli görmeyerek Ermenilerin kurtarılması, başka bir deyişle bölge dışına çıkarılması için çaba göstermişlerdir[365].

İşgal altındaki İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikhanesi de Ermenilerin sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Özellikle Kilikya Ermenilerinin durumu Ankara Antlaşması öncesi ve sonrasında kritik bir hal almıştır. Ermeni Patriği'nin Anadolu'nun iç durumu hakkında yazdığı Eylül 1921 tarihli bir yazıda, "*Kilikya'daki Fransız yönetimi Kilikya'daki Ermeni mültecilere İstanbul, İzmir, Dörtyol, İskenderun veya Amerika'ya göç için bir fırsat verilece-*

[364] US ARCHIVES NARA, 860 J.00/1. The American Committe for Armenian Independence'den Dışişleri Bakanlığı'na yazılan 4.11.1920 tarihli mektupta, Fransızların Ermenileri Sevr'in imzalanmasından itibaren cezalandırdığı iddia edilmekte ve Ermenilerin tek dostunun Amerika olduğu söylenilerek yardım talep edilmektedir.

[365] US ARCHIVES NARA, 8605.0.1/458, s. 2.

ğini ve yardım edileceğini, eğer bu teklifi 14 Eylül'e kadar kabul etmezlerse başka herhangi bir yardımda bulunulmayacağını belirttiler. Bu haber ve ilgili rapor bana Kilikya'dan İstanbul'a gelen Ermeni Ulusal Birliği Komitesi üyeleri tarafından getirildi. Bu komitenin belirttiğine göre kendilerine Kafkas Ermenistanı'nda ve Mısır'da yedi ayrı yer daha gösterilmiştir. Bu bilgi başka kaynaklarla da desteklenmiştir. Bilindiği gibi Kilikya'dan İstanbul'a 750 mülteci son günlerde gelmiş bulunuyor" denilmektedir[366]. Bu yazının Mersin çıkışlı ve 21 Eylül tarihli ekinde şu bilgilere yer verilmektedir : "*Fransız yetkililer Sis, Bahçe, Haçin ve başka yerlerdeki 14.000 Ermeni mülteciye masrafları Fransa tarafından ödenmek üzere İstanbul, İzmir, Dörtyol, İskenderun ve Amerika'dan diledikleri bir yere gitme teklifi yaptılar. Talepler özel görevliler tarafından 14 Eylül'e kadar toplanacak ve ayrılmak istemeyenlere hiçbir yardım yapılmayacaktır... Söylenenlere göre Osmaniye Ermenileri de Adana'ya nakledilecekler; çünkü bu kaza da tehdit altında bulunuyor. Bu, Adana Ermenileri için büyük bir talihsizlik. Osmaniye civarında Ermeniler Fransızlarla birlikte kahramanca savaşıyorlar*".

Ermeni Patriği 18 Eylül 1921 tarihinde ise "*Bölgedeki Fransız komutan, General Gouraud'tan bir emir aldı : Kilikya'daki 100.000 Ermeni kritik bir durumda ve bunların geleceği ile ilgili gerekli tedbirleri derhal alın. Orada Türk Hükûmetinin otoritesinin kurulması ve Türklerin üzerlerine düşenleri yapmalarını sağlayın*" şeklinde bir kayıt düşmektedir. Ancak Ermeniler göç etmekte ısrarlıdırlar ve bazıları Fransızların yönlendirmesiyle İstanbul'a gelmişlerdir. Bu konuda 15 Ekim tarihli bir yazısında Patrik şunları nakletmektedir : "*Dün 666 Ermeni mülteci Galata'ya geldi. Gelişleri daha önce duyurulmamıştı ve otoriteler bu gelenlerin barınması için bir tedbir almadılar. Gelenlerin çoğu kadın, çocuk, ve yaşlı erkekler. Geçici olarak Galata'da Ermeni*

366 US ARCHIVES, NARA Navy Intelligence Documents. No : con. 10128-20.

Kilisesine ve National Central School'a yerleştirildiler. Bu zavallı göçmenler Fransızlar tarafından zorla İstanbul'a gönderildiler. Grup Adana'dan Karataş'a oradan Mersin ve daha sonra da İtalyan gemisiyle İstanbul'a getirildiler. Bunlardan 172 kişi İzmir'de indirildi. Aslen Anadolu'nun muhtelif yerlerinden olan göçmenler, Mezopotamya çöllerine sürülmüşler ve daha sonra da Kilikya'da toplanmışlardı. Aralarında gönüllüler de var". Ermeni Patriği'nin verdiği bilgilere göre gelenler arasında İstanbul'da kalmak istemeyenlerden 40 gönüllü (Türklerle savaşmak için çeşitli ülkelerden gelenler) ve Muş'tan 180 kişi Erivan'a yönlendirilecektir. Ayrıca Erzurum, Sivas, Muş gibi bazı şehirlerden 608 Ermeni daha İstanbul'a gelmiştir[367].

Ermeni Patriği Kilikya'dan bazı Ermenilerin de Şam'a tahliye edildiğini öğrenmiş ve bunlarla ilgili olarak Amerika'nın İstanbul'da bulunan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'a sunduğu bir mektupta[368], 6 Şubat 1922 itibariyle Şam'a ulaşan Kilikyalı Ermenilerin sayısının 5.000-6.000 olarak tahmin edildiğini, 3.000 kadarının henüz barınacak yeri olmadığını, 1.000-3.000 arasında Ermeni'nin terk edilmiş bir cam fabrikasında veya fabrika etrafındaki çadırlarda yaşadığını, diğer bir 500 kişilik grubun ise Doğu kapısındaki boş iki depoda barınmakta olduğunu ve 1.200 kadarının da çadırlara, dükkânlara ve hristiyan mahallesindeki diğer evlere dağıldığını hatırlatmaktadır. 15 Mayıs 1922 tarihli bir başka kayıtta ise[369], "*Ankara Hükûmetinin yeniden hristiyan azınlıkları sürgün etmeye başlamış bulunduğu ve 15 Mart'ta Harput'tan dönen NER temsilcisi Dr. Ward'ın verdiği bilgilere göre, Van ve Bitlis'e gönderilen büyük bir grup sürgünün Haziran ve Aralık arasında Harput'tan geçtiği*" nakledilmektedir. Ancak bu sürülenler arasında Rumların da bulunduğu aynı belgede

---

367 US ARCHIVES, NARA 860J.00/90 T1192/R 1.

368 US ARCHIVES NARA 867.4016/447. Charles A. Allen'dan Amiral Mark Bristol'a.

369 US ARCHIVES NARA 867.4016/459 İngiltere Washington Elçiliğinden Amerika Dışişleri Bakanlığına.

kaydedilmektedir. 26 Kasım 1922 tarihli bir telgrafında ise Patrik[370], 26 Kasım itibarıyla Halep'te en az 55.000 Ermeni bulunduğunu yazmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre, bunların 20.000 kadarı eski ikamet edenler ve 35.000 kadarı da geçen aylarda Türkiye'den bu şehre gelip yerleşenlerdir. Halep'in güneyine giden ve Suriye'de yerleşen daha binlerce göçmen bulunmaktadır. Diğerleri de gün be gün kente gelmektedirler. Herkesin hikâyesi aynıdır : Türk yetkililer ve müslümanlar tarafından tehdit edilmektedirler; hristiyanlar her gün suikastla karşı karşıyadırlar; şikâyetler göz önüne alınmamakta ve yetkililer, kendilerinin bu ülkede istenmediğini ve çekip gitmelerini söylemektedirler. Patriğin verdiği bilgileri teyit eden bilgiler Amerika'nın Halep Konsolosu tarafından da doğrulanmaktadır[371].

Amerika'nın Halep Konsolosu Jackson 4 Aralık 1922 tarihli yazısında, "*Kesin olarak ifade edebilirim ki, 26 Kasım telgrafımda belirtilenlerle birlikte kente gelenlerin sayısı 39.600'e ulaştı. Bunların çok ezici bir çoğunluğu Ermenidir. Ancak geçen hafta 700 Rum da gelenler arasındaydı. Burada alınan duyumlara göre 4.000 kişi daha gelmektedir ve bu hafta ulaşmaları umulmaktadır. Ayrıca bazı gruplar da yoldaymış ve bunlardan 1.000 kişilik bir konvoy daha yarı çıplak ulaşmak üzereymiş*" demektedir. Demek ki Fransız yönetimi de Kilikya'dan göç eden Ermenilerin yolculuğunu kolaylaştırıcı önlemler almakta yetersiz kalmıştır.

İtilâf devletleri, Türkiye'den göç etmek isteyen Ermenileri genelde ülkelerine kabul etmek istememektedirler. Özellikle ABD Ermeni göçmenlerin sayısını aşırı sınırlamış, Fransa bunları nüfuz alanı olan Suriye'de tutmaya çalışmış, İngiltere ülkelerine gelmelerini söz konusu bile etmemiştir. Ermeni göçmenlerin diledikleri yere göç ve iskânı sorunu çözüm bekleyen bir konu olarak Lozan'da da masaya getirilmiştir. 2 Şubat 1923 tarihinde

---

370 US ARCHIVES NARA 867.4016/794.

371 US ARCHIVES NARA 867.4016/809. Halep Amerikan Konsolosu J. Jackson'dan Dışişleri Bakanlığına. 4 Aralık 1922.

Lozan'da Müttefiklere Ermeni delegasyonu tarafından sunulan bir notaya göre, "*Felâketlerden geriye kalan 700.000 Ermeni yeryüzünde vatansız olarak ve hangi ülkeye ait olduklarını bilmeden, geçimlerini sağlamaktan aciz dolaşmaktadır. 100.000'den fazla yetim ise sadece yardım kuruluşları sayesinde hayattadır*" denilmektedir[372]. Ermeni göçmenlere bir yer bulunması konusunda Lozan'dan bir karar çıkmadı. Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmasından sonra da Ermeni temsilciler, İtilâf devletlerine Ermeni mültecilere bir şeyler yapılması ve üç müttefik ülkeye kabul edilmeleri için müracaatlarını sürdürdüler. Kendilerine sadece bu müracaatların alındığı cevabı verildi[373].

Sözü edilen Ermeniler zamanla Anadolu'dan göç etmeyi sürdürmüşlerdir. Prof. A.D. Hagopian (Robert College) tarafından hazırlanan 6 Haziran 1923 tarihli bir memorandumda, İstanbul'daki Ermenilerin durumu değerlendirilmektedir. Buna göre :

a. Kentte yaklaşık olarak 30.000 Ermeni mülteci vardır. Bunların 7.000'i çeşitli kamplara dağıtılmıştır. Ancak kamp dışındaki mültecilerle ilgili sağlıklı istatistiklere ulaşmak mümkün değildir.

b. Kamptakilerin tasnifi şu şekildedir : 1.300 erkek, 2.381 kadın, 1.538 kız, toplam 6.846.

c. Bu 7.000 mülteci arasında 1.500 kadar 15 yaş altı kız ve erkek çocuk bulunmaktadır; bunların 1.200 kadarı NER tarafından açılan kamp okullarında eğitim görmektedirler.

Anadolu içlerinden Yunanistan ve Bulgaristan'a giden Ermeniler aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir :

1- Yunanlılar tarafından işgal edilen topraklarda yaşayanlar, ki bunlardan ayrılmaları istenmiştir, çünkü müslüman halk artık

---

372 US ARCHIVES NARA 867.4016/940. The British Armenia Committee Sekreteri C. Leonard Leese'den Dışişleri Bakanı C.E.Hughes'a. 18 Nisan 1923.

373 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ömer Turan, "Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu", *Osmanlının Son Döneminde Ermeniler*, Türkkaya Ataöv (ed.), TBMM, Ankara 2002, s. 195-222.

komşuluklarına güvenmemektedir. Balıkesir Ermenileri kent âyânının verdiği garantiye inanarak yerlerinde kaldılar ve fakat sonra kente giren kuvvetler tarafından tamamen katledildiler.

Milliyetçi Hükûmet görevlileri aracılığıyla Ermenileri terke zorladılar. Kastamonu kentindeki yaklaşık 2.000 Ermeni kalmalarına izin verildiği ve barış içerisinde yaşadıkları için yerlerini terk etmediler ama şu an orada da hiç Ermeni kalmadı. Ve bildiğimiz kadarıyla Diyarbakır ve Harput'da 2.000 Ermeni zor koşullarda yaşıyorlar. İş yapmalarına izin verilmiyor. Sivas'ta 2.000 Ermeni ve 100 kadar genç Ermeni bulunuyor ve geçimlerini sağlayacak vasıtalardan mahrumdurlar. Aynı şekilde Kayseri'de de 1.000 Ermeni ve 1.000 Ermeni genç, Ermenilerin verdikleri bağışlarla yaşamaktalar. Tabii ki İstanbul'daki mültecilerin evlerine döndüklerinde Yunanistan, Balkanlar, Suriye ve Kafkasya'daki Ermeniler de yurtlarına dönmelidirler. Bu mülteciler 500.000 civarındadır ve yurtlarını terke mecbur bırakılmışlardır"[374].

Hagopian'ın iç bölgelerde bulunan Ermenilerin göçe zorlandığını, hattâ katledildiklerini iddia etmesine rağmen, bu raporunda sözünü ettiği 500.000 Ermeni mültecinin yurtlarına dönmesi ile ilgili temennisi hayli ilginçtir.

Amerika'nın Halep konsolosu Parker W. Buhrman 10 Mayıs 1924 tarihinde bölgesindeki Ermenilerin göç etme eğiliminde olduklarını, fakat kendilerine resmen ayrılmaları konusunda bir baskı yapılmadığını kaydetmektedir[375]. Bununla birlikte toplumlar arası güvensizliğin doğurduğu atmosfer Ermenileri göçe zorlamıştır. Buhrman'ın bildirdiğine göre, bu yüzden "*Urfa, Mardin ve Diyarbakır bölgesindeki hristiyan nüfus ayrılmak için hazırlık yapmaktadırlar. Son zamanlarda 154 Ermeni mülteci Malatya, Harput ve Arapkir'den Halep'e gelmiştir. Ermeni nüfus ile ilgili*

---

374 US ARCHIVES NARA 867.4016/954. Enclosure 1.

375 US ARCHIVES NARA 867.4016/981. Amerikan Konsolosundan Dışişleri Bakanına:10 May 1924.

herhangi bir resmî emir yayınlanmamış olmasına rağmen, baskı yoluyla terke zorlandıkları, çıkmak üzere vesika (pasaport) verilenlere ülkeyi gönüllü terk ettiklerine ve dönmeyeceklerine dair bir belge imzalatıldığı iddia edilmektedir. Onun tahminlerine göre Sivas, Arapkir, Harput, Mardin ve Diyarbakır'da 30.000 Ermeni vardır. Ayrıca Maraş'ta 300, Adana'da da birkaç yüz Ermeni bulunmaktadır. Bunlara ilâveten Mardin-Diyarbakır bölgesinde 15.000 Süryani yaşamaktadır".

Parker Buhrman sürekli gönderdiği yazılarla Dışişlerini bölgesindeki nüfus hareketleri ve göçler hakkında bilgilendirmiştir. 23 Şubat 1924 tarihli bir başka yazısına göre, "*Hristiyanların sürgünü sürmektedir. Urfa'dan Suriye'ye sürülen ilk mülteci grup tamamen Ermenilerden oluşmaktadır ve hepsi 33 hane, ya da 150 kişidir. Urfa'daki diğer Ermeniler -ki 150 kişi oldukları tahmin ediliyor- halâ yoldalar veya hazırlık aşamasındalar*"[376].

Yine 11 Mart 1924 tarihli bir yazısında da Buhrman[377], Urfa'daki durumu nakletmektedir: "*...Büyük Savaştan önce, 85.000 olan kent nüfusunun etnik dağılımı şu şekilde idi : 45.000 Türk-Müslüman, Arap ve Kürt, 32.000 Ermeni, 8.000 Süryani ve 3.500 Yahudi. Müslüman nüfus geçen sürede Rusya'dan gelen göçmenlerle arttı. Yahudiler hemen hemen oranlarını korumaktalar. 100 kişisi hariç, Ermeni nüfusu savaş, katliam ve sürgünler yüzünden hemen tamamen ortadan kayboldu. Süryaniler istikrarsız politik ve ekonomik koşullar ve gönüllü göçler sebebiyle 5.000 seviyelerine gerilediler....Şimdiye kadar 450 kişi Halep'e geldi. Hristiyan nüfusun geri kalanı yollarda. Ancak o günden sonra da gelenler artarak devam etmiştir : 24 Mart 1924 günü 1.250 Süryani ve 750 Ermeni Urfa'dan Halep'e geldi*"[378].

---

376 US ARCHIVES NARA 867.4016/970.

377 US ARCHIVES NARA 867.4016/973.

378 US ARCHIVES NARA 867.4016/977. Parker W. Buhrman-Amerikan konsolosu'ndan Dışişlerine.

Buhrman'ın 25 Temmuz 1922 tarihli ve "*1 Haziran 1921 ve 1 Haziran 1922 arasında Rum ve Ermenilere yönelik yapılan katliamlar ve sürgünler*" başlıklı bir raporunda "*Chicago Tribune*" muhabiri Mr. John Clayton tarafından kendisine verilen bilgiler yer almaktadır. Buna göre Ankara'nın kararı ve baskılarıyla "*1 Haziran 1921 ile 1 Haziran 1922 tarihleri arasında 22.458 mülteci Harput bölgesine giriş yapmıştır. 1.689'u Ermenidir*", denilmektedir. Söz konusu rapordaki verileri tablolaştırdığımızda şu manzara ortaya çıkmaktadır.

Konsolos Buhrman'ın Günlüğüne göre sürgünler ve etnik durumları

Grup	Tarih	Rum	Ermeni	Toplam
1	Temmuz 3	125	187	312
2	Temmuz 13	200	374	574
3	Temmuz 27	50	300	350
4	Temmuz 4	170	280	450
5	Temmuz 17	456	204	660
6	Temmuz 18	302	300	602
7	Temmuz 18	722	-	722
8	Temmuz 25	496	-	496
9	Temmuz 28	161	-	161
10	Ağustos 2	64	-	64
11	Ağustos 13	2.000	-	2.000
12	Ağustos 27	1.300	-	1.300
13	Ağustos 30	1.650	-	1.650
14	Ağustos	Durdurulmadı		
15	Eylül 22	48	-	48
16	Eylül 24	169	-	169

17	Eylül 26	385	-	385
18	Ekim 1	125	-	125
19	Ekim.3	250	-	250
20	Ekim 4	136	-	136
21	Ekim 5	250	-	250
22	Ekim 9	43	-	43
23	Ekim 17	320	-	320
24	Ekim 20	-	-	-
25	Kasım 3	77	-	77
26	Kasım 6	140	-	140
27	Kasım 7	53	-	53
28	Kasım 11	1.700	-	1.700
29	Kasım 13	154	-	154
30	Kasım 15	1.070	-	1.070
31	Kasım 18	30	-	30
32	Kasım 18	850	-	850
33	Kasım 19	300	-	300
34		Harput yöresinden sürgün edildi.		
35	Kasım 25	700	-	700
36	Aralık 1	360	-	360
37	Aralık 3	1.200	-	1.200
38	Aralık 13	1.400	-	1.400
39	Aralık 31	340	-	340
40	Ocak 28	179	-	179
41	Mart 16	45	40	85
42	Nisan 3	100	-	100
43	Nisan 16	350	(asker)	350

44	Nisan 17	100	-	100
45	Nisan 22	30	-	30
46	Mayıs 10	40	-	40
47	Mayıs 11	30	-	30
48	Mayıs 18	310	-	310
49	Mayıs 19	1.169	-	1.169
50	Mayıs 22	85	-	85
51	Mayıs 22	70	(Çerkez)	70
52	Mayıs 24	410	-	410
53	Mayıs 26	55	(Çerkez)	55
Toplam		20.769	1.689	22.458

Öte yandan Near East Relief 1922 yılı raporunda Anadolu'daki yetimhanelerinde toplam 30.698 yetim bulunduğunu not etmiştir. Ayrıca 22.211 mülteciye de yardım edilmektedir. Bunun dışında 36.231 kişi sağlık hizmetlerinden yararlanmış veya sahip olunan 737 kişi yatakta tedavi edilmişlerdir. NER'in bu yıla ait raporuna göre yetimhaneler ve buralarda bulunan Ermeniler tablo halinde aşağıda verilmiştir.

Anadolu. 1 Haziran 1922 Raporu

1- Yetimhane

Merkez	Ermeni	Rum	Türk	Toplam
Adana	-	-	154	154
Ankara	69	-	-	69
Kayseri	2.176	360	-	2.986
Evlerde	851	-	-	851
Zingedere	-	-	250	-

Cons/Ple	-	-	-	-
Central Com	3.917	1652	3.650	9.399
Case Com.	1.928	1639	544	5.626
Miss Cushman	831	-	-	831
Harput	3.176	-	267	4.330
Malatya	137	750	-	-
Konya	725	20	55	810
Evlerde	41	-	-	41
Merzifon	354	191	-	547
Samsun	397	833	229	1.459
Sivas	1.340	666	525	3.276
Trabzon	146	116	57	319
	16.833	6.427	5.731	30.698

Anadolu'daki bu hizmetler bir önceki dönemle (Haziran 1921) karşılaştırıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır :

İSTATİSTİKLER	Toplam Yetim	Yardım Alan Mülteci
Haziran 1921	28.657	47.831
Haziran 1922	30.598	22.211

Burada açıkça görülmektedir ki yardım alanların sayısında yarıdan fazla azalma vardır. Öte yandan Amerikan misyonerlerinden Miss Ruth G. Woodis'un mektubunda verdiği bilgilere göre[379], 3 Haziran 1921-10 Eylül 1921 tarihleri arasında Ma'muretül-aziz'den sürgün edilen Ermeniler toplam olarak 1.710 kişiydi. Halep'ten 26 Kasım 1922 tarihinde alınan telgrafa göre,

[379] US ARCHIVES NARA 867.4016/645

"*Türkiye içlerinden sürgün edilen Ermenilerden toplam 55.000 Ermeni, Halep'te ve yüzlercesi çadırlarda yaşıyordu. Bunların bir kısmı konsolos Jackson'a göre güneye hareket etmişti. Ayrıca Near East Relief'in gözetiminde yetimler bulunmaktadır ve bunlar yukarıda verilen rakama dahil değildirler*"[380].

1922 ve sonrasında Türkiye'den dışarıya göç eden Ermenileri kesin olarak tespit etmek mümkün olamamaktadır. Fakat daha sonraki tarihlerde bu konuyla ilgili hazırlanan bazı raporlar önemli ve tatmin edici ip uçları vermektedir. Meselâ 10 Ocak 1923 tarihli bir belgeye göre[381], dünyadaki Ermenilerin yaklaşık 817.873'ünün Türkiye'den sürülen veya göç eden Ermeniler olduğu belirtilmektedir. Bu rakamlar İngiltere İstanbul Büyükelçiliği'nin verdiği bilgilere dayandırılmıştır. Belgede ayrıca bu rakamların içerisinde Kemalistlerin alıkoyduğu iyi durumdaki Ermeniler ve Milletler Cemiyeti verilerine göre İslâm dinine geçmeye zorlanan 95.000 Ermeni'nin yer almadığı kaydedilmektedir. Aynı belgede, Ermenilerin dünyanın çeşitli ülkelerindeki dağılımı da aşağıdaki biçimde gösterilmiştir :

1. Türkiye'de :	
İstanbul	150.000
Anadolu	131.000
Toplam	**281.000**
2. Rusya'da :	
Erivan Cumhuriyeti	1.250.000
Gürcistan	400.000
Azerbaycan	340.000
Transhazar Bölgesi	30.000
Rusya'nın diğer kısımları	225.000

[380] US ARCHIVES NARA 867.4016/757.
[381] US ARCHIVES NARA 867.4016/816 Jan 10,1923.

Toplam	**2.195.000**
3. Suriye-Filistin	
Ve Mezopotamya	104.000
Mısır, Sudan ve Etiyopya	28.000
Hindistan, Java ve Avustralya	12.000
İran	50.000
Toplam	**194.000**
4. Yunanistan ve Kıbrıs	79.000
Bulgaristan	46.000
Romanya	43.000
Orta ve Batı Avrupa	38.000
Toplam	**206.000**
5. ABD ve Kanada	125.000
Güney Amerika	3.000
Toplam	**128.000**
GENEL TOPLAM	**3.004.000**

Yukarıda verilen rakamlara göre 1921 yılında, yani savaşın sona ermesinden birkaç yıl sonra, dünyada yaşayan Ermenilerin miktarı üç milyonun üzerindedir[382]. Bunlardan Türkiye'den sürüldüğü veya göç ettiği belirtilen 817.873 Ermeniye ilâveten Türkiye'de yaşayan 281.000 ve müslüman olduğu öne sürülen 95.000 Ermeni toplandığında, 1.193.873'ünün Osmanlı Ermenisi olduğu sonucu çıkmaktadır.

Bu verileri bazı Alman kaynakları da doğrulamaktadır. Örneğin *Das Neue Armenien* dergisinin (1923) verdiği rakamlar da şöyledir[383] : Türkiye çevresine 700.000; Avrupa, Amerika ve

---

[382] Bu rakamlar için ayrıca bkz. Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation, No. 13, s.16.

[383] Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation, No. 17.

Mısır'a 300.000 Ermeni iltica etmiş bulunmaktadır. Uluslararası İşçi Bürosu ise Ermeni ilticacıların sayısını 1925 yılında 621.000 olarak tespit etmiştir[384].

Yine Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri Norveçli bilim adamı ve diplomat Dr. Fridtjof Nansen tarafından hazırlanan 28 Temmuz 1925 tarihli raporda, Ermeni mültecilerin hangi ülkelere dağıldıkları ve raporun yazıldığı tarih itibariyle konumları hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir ki, bu rapordaki sayıların doğrudan Ermeniler tarafından kendisine aktarıldığına hiçbir kuşku yoktur.

Dr. Nansen'in 1925 Temmuz tarihli raporuna göre mülteci Ermenilerin toplam sayısı 300.000 veya 400.000 arasında hesaplanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'den mülteci olarak Rusya'ya geçenlerin sayısı 400.000 ile 420.000 arasındadır. Bu mültecilerin büyük kısmı (300.000 tahmin edilmektedir) şimdiki Sovyet Ermenistanı'nın bulunduğu yerde; kalan 100.000 ile 120.000'lik kısmı Kafkasya'nın ve Rusya'nın öteki bölgelerinde iskân edilmişlerdir[385].

1925 yılı itibariyle Suriye ve Lübnan bölgesindeki Ermeni mültecilerin sayıları hakkında Dr. Nansen'in raporu ekinde yer alan ve yardımcısı ve Fransız ziraat uzmanı Mr. G. Cayle tarafından hazırlanan raporda şu bilgiler bulunmaktadır :

Halep bölgesi	55.000	(Halep'te 25.000)
Şam bölgesi	15.000	(Şam'da 13.000)
İskenderun ve çevresi	15.000	
Lübnan	40.000	(Beyrut'ta 22.000)
Toplam	125.000	

Bu bilgiler, Ermenilerin geri dönüş sonrası şartların değişmesiyle birlikte, tekrar başta Ortadoğu ve diğer ülkeler olmak

---

384 Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation, No. 17, 1.1920-18.1925.

385 UK ARCHIVES, FO 286/946; Dr. Fridtjof Nansen'den Milletler Cemiyetine Rapor, 28 Temmuz 1925, Lysaker, s. 2.

üzere dağıldıklarını göstermektedir. Aşağıda 1922 sonrasında Ermeni göçleri gittikleri ülkeler bazında değerlendirilecektir.

1- Rusya'ya :

Öncelikle ifade edilmelidir ki, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte büyük oranda bir Ermeni nüfusu, savaş öncesinde işbirliğinde bulundukları Rusya'nın kontrolündeki Kafkasya başta olmak üzere Rusya topraklarına sığınmıştır. Rusya Ermenilerinin sürekli olarak Anadolu'daki soydaşlarıyla temas halinde olmaları ve kader birliği yapmaları bu yönde göçleri artırmıştır. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı başlarında doğu Anadolu'yu işgal etmesinde Rusya'daki Ermenilerin de katkısı olmuştur. Nitekim belgeler 1914 Ağustosuna kadar Ermeni önde gelen şahsiyetlerinin (Osmanlı Parlamentosu'nun bir eski üyesi dahil) Kafkasya'da Rus askerî yetkililerle işbirliği yaptıklarını ortaya koymaktadır[386]. Ermeni kaynaklarında bu işbirliği sonucunda, düzenli veya gönüllü birliklerde aktif olarak 200.000 Ermeni'nin cephelerde görevlendirildiği hesaplanmıştır[387].

Osmanlı topraklarında bulunan Ermenilerle ilgili en etkin propaganda Rusya tarafından yürütülmüştür. Zira Rusya, Ermenistan olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu'dan Adana'ya kadar uzanacak kendi güdümündeki bir Ermenistan'ın oluşturulmasıyla, hem sıcak denizlere inecek, hem de Ortadoğu'da etkili bir politika izleme fırsatı kazanacaktı. Bu nedenle İhtilâlci Ermeni örgütlere maddî ve manevi destek sağlamak suretiyle, Ermenilerin koruyuculuğunu üslendi. Ermeniler tarafından da memnuniyetle karşılanan Rus yardımına karşılık Ermeniler, 1915 yılı başından itibaren Rus ordularında gönüllü olarak hizmet etmek, Anadolu'nun Rus ordularınca işgaline yardımcı olmak suretiyle

---

386 Richard G. Hovannisian, Armenia on the Road to Independence 1918, (Berkeley, University of California, 1967), s. 42.

387 H. Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne*, (Paris, 1949), s. 454'ten naklen Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, (Berkeley, University of California, 1967), s. 44, dn. 22.

destek verdiler. Bu durum hem Rus arşiv belgelerinde, hem de Ermeni ileri gelenlerince çeşitli ülkelere gönderilen raporlarda yer almaktadır[388]. Bu kader birliği 1922 sonrasında da Osmanlı topraklarından dış ülkelere olan Ermeni göçünün en yoğun olduğu ülkenin Rusya olmasını açıklamaktadır. Nitekim 1917 yılına ait *Kavkaskii Kalendar*'a göre, Transkafkasya'daki toplam 6.973.800 nüfusun gruplara göre dağılımı aşağıdaki şekilde verilmiştir[389] :

Ermeni Apostolic	1.722.500
Ermeni Ortodoks	2.200
Ermeni (diğer inançlardan)	56.900
Gürcü Ortodoks	1.641.000
Gürcü Müslüman	139.300
Rus Ortodoks	352.600
Rus Sekteriyan	99.500
Dağlı Müslüman	117.000
Dağlı (Diğer inançlardan)	46.900
Şii Müslüman	1.485.200
Sünni Müslüman	817.200
Kürt Müslüman	97.100
Yezidi	40.400
Çingene	40.200
Yahudi	65.900
Avrupalı	50.200
Diğer Hıristiyan	198.600

388 Bkz. Rusya Dış Politika Arşivi (AYPR), Siyasî Kısım, *26 Kasım 1912 Nu. 117/293. S.D. Sazanofun dikkatine.*

389 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, I, s. 66.

Listede görüldüğü üzere Kafkasya'daki nüfusun 1.781.600'ü Ermenidir. Halbuki J.L. Barton'un Birinci Dünya Savaşı devam ederken kaleme aldığı bir yazıda, Rusya'daki Ermenileri 1.200.000 olarak gösteriyor. Keza 1919 yılında General Harbord, Sovyet Ermenistanı'nda 1.200.000 Ermeni bulunduğunu belirtmektedir[390]. Türk Millî Mücadelesi'nin kazanılmasından sonra Türklerle birlikte yaşayamayacaklarını düşünen pek çok Ermeni Kafkasya ve Ortadoğu'ya göç etmiş, bir kısım Ermeni de diğer ülkelere yerleşmek çabası içinde olmuştur. Bu mülteciler sorunu, Milletler Cemiyeti Mülteciler Komisyonu tarafından çözülmeye çalışılmıştır.

13 Nisan 1923 tarihinde Amerika'nın İsviçre Temsilciliği'nden gönderilen bir yazıda, Rusya'nın mültecilere talip olduğu şu şekilde sunulmaktadır : "*Aldığımız bilgilere göre bu sorun birkaç ay önce Konseyin Şubat toplantısında, NER'in Cenevre temsilcisi Mr. Berry'nin, General Johnson'ın ve International Phil-Armenian League'den M. De Morsier'in katılımıyla ele alındı ve kesin bir şekil kazandı. Yapılan görüşmelerde M. Çiçerin'in teklifi doğrulandı. Bu teklifte Ruslar Kuban ve Don nehirleri arasında yeterli büyüklükte bir araziyi 250.000 mültecinin yerleştirilmesi için ayıracaktır. Şu hususu da belirtmeliyiz ki Rus teklifi gerçekleşse bile bu, diğer ülkelerdeki Ermenilerin hukukî statülerinin ne olacağı sorusunu cevaplamaz, zira halâ 450.000 mülteci Ermeni ortada yerleşmeyi beklemektedir*"[391]. Anadolu ve Ortadoğu'da oturan Ermenilerin yerleştirilme sorunu, Amerikan Ermeni dernekleri tarafından da çözümlenmeye çalışılmıştır[392].

Sonuç olarak Kafkaslar ve bugünkü Rusya Ermenistanı, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında büyük nüfus girişine sahne ol-

---

390 ABCFM, ABC 11.4, Box 4:6.

391 US ARCHIVES NARA 867.4016/939: Joseph C. Crew'den Dışişleri Bakanına, 13 Nisan 1923.

392 Operasyonun derneklere maliyetinin 250.000 Ermeni için kişi başı 20 pound sterling olduğuna dair bkz. US ARCHIVES NARA 867.4016/941: D.C. Poole'den Mr. Dulles'a. 30 Nisan 1923.

muştur. Artasches Abeghian da, "*Die gegenwaertige Lage der Armenier*" (Ermenilerin bugünkü durumu) yazısında, 1924 yılında çoğunluğu Transkafkasya'da olmak üzere Rusya'da toplam 1.900.000 Ermeni'nin yaşadığını ve bu dönemde Ermenistan'da bulunan Ermeni sayısının ise 1.300.000 olduğuna yer vermektedir[393]. Aynı yazara göre Azerbaycan'da 300.000, Gürcistan'da 400.000, Yukarı Karabağ'da 200.000, Ahılkelek'te 150.000, Kırım, Nahçivan vs. de 150.000 Ermeni yaşamaktadır[394].

2- İran'a :

Ermeni delegasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa, 1918 yılında Fransa Dışişleri Bakanlığı Fevkalâde Yetkili Bakanı Monsieur Gout'a gönderdiği raporunda, İran'a 40.000 Ermeni'nin sürgün edildiğini bildirmektedir[395]. İran arşiv kayıtları da İran'a çeşitli sebeplerle geçen Ermenilerin sayısını 80.000 civarında vermektedir. American Committee for Armenian and Syrian Relief, 13 Eylül 1917'de yayınladığı beyannamede ise İran'da 90 bin Ermeni'nin mevcut olduğunu belirtiyor[396]. Keza 16 Eylül 1925 tarihli bir belgede İran'a giden göçmen sayısı 60 bin olarak veriliyor[397]. Bu rakamlar göstermektedir ki, savaş sırasında İran'a göç eden Ermeniler bu ülkede kalmışlardır[398]. Bu durumu 1932 tarihli bir cetvelde verilen İran'daki Ermenilerin sayısı ve dağılımı da açıkça göstermektedir[399].

---

393 Artasches Abeghian, "Die gegenwaertige Lage der Armenier" (Ermenilerin bugünkü durumu), Die Christliche Welt, Jhrg. 38, s.896.

394 Abeghian, "Die gegenwaertige Lage der Armenier" , s.898.

395 Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, *Les Deportés de Malte et les Allégations Armeniennes*, Ankara 1998, p. 49.

396 Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

397 US ARCHIVES NARA, Mikrofilm No. T1192. Roll 4. 860J.01/184.

398 Chaqueri, Casroe. (ed)., The Armenians of Iran, Harvard University Press, Camb. Mass., 1998.

399 Charles C. Hart, "Political Attitudes and Affiliations of Persian Armenians: An American Diplomatic Report (1932)", in: Chaqueri, Casroe. (ed)., The Armenians of Iran, Harvard University Press, Camb. Mass., 1998., pp. 370-79. Hovannisian ise göçmenleri 50.000 olarak belirtir. Bkz. R.G. Hovannisian, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal*, 28/1 (1974), s.20.

Yer	Kent veya Kaza	Köyler
Isfahan	6.000	13.000
Tebriz	5.000	16.000
Tahran	5.000	7.000
Hemedan	1.000	3.000
Kirmanşah	1.000	2.000
Kazvin	1.000	2.000
Salmas	1.000	1.000
Diğer	4.000	12.000
Toplam	24.000	46.000
Genel Toplam	70.000	

3- Amerika'ya :

Ermeni meselesine başlangıçta pek karışmayan Amerika Birleşik Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte dünya aktif siyasetinin içine girdi ve Ermeni konusunu, kamuoyu oluşturmak ve savaşa katılımı meşrulaştırmak için kullandı. Bu sebeple başta Osmanlı Devleti nezdindeki büyükelçisi Henry Morghentau ve bazı konsolosları aracılığı ile, dünyaya Ermenilerin katledildiği mesajını verdi. Bu nedenle savaş sırasında ve savaş sonrasında pekçok Ermeni ABD'ye göçü, kendileri için bir kurtuluş yolu olarak gördü. Ancak Amerika savaş yıllarında Ermeni göçünü sınırlayıcı tedbirler aldı[400]. Buna rağmen önemli miktarda Ermeni Amerika'ya göç etmeyi başardı (BELGE 8/1,2). Göç edenler, liman şehirlerine indiler ve burada göçmen bürosunca kayda alındılar. Bunların isim ve soy isimleri, yaşları ve

[400] Johnson-Reed Immigration Act yasasına göre, 1924 yılında Ermenilerin ABD'ye giriş kotası 150 kişi ile sınırlandırılmıştır (Bkz. *Gale Encyclopedia Of Multicultural America*, Jeffrey Lenman (ed by.) 2000, s.133).

LIST OR MANIFEST OF ALIEN PASSENGERS FOR THE UNITED

S.S. [illegible] Passengers sailing from [illegible] On the 25th April 19 21.

GEMİ YOLCU LİSTESİ
BELGE 8/1

LIST OR MANIFEST OF ALIEN PASSENGERS FOR THE UNITED

S. S. ... Passengers sailing from ... on the 24th April 19...

GEMİ YOLCU LİSTESİ

BELGE 8/2

cinsiyetleri, göç ettikleri yolcu gemilerinin listelerinden ve göçmen idaresinin yıllık raporlarından tespit edilebilmektedir :

ABD'ye Giren Ermenilerin Yıllara Göre Sayısı[401] :

Yıl	Kabul			Red	Sınır dışı
	Erkek	Kadın	Toplam		
1899[402]	471	203	674	30	-
1900	748	234	982	22	-
1901	1.364	491	1.855	21	-
1902	946	205	1.151	18	-
1903	1.424	335	1.759	59	-
1904	1.315	430	1.745	48	-
1905	1.339	539	1.878	80	-
1906	1.423	472	1.895	64	-
1907	1.874	770	2.644	85	-
1908	2.097	1.202	3.299	146	234
1909	2.595	513	3.108	94	561
1910	4.686	822	5.508	327	521
1911	2.643	449	3.092	319	901
1912	4.476	746	5.222	280	718
1913	7.893	1.460	9.353	348	676
1914	6.533	1.252	7.785	415	1.250
1915	685	247	932	67	199
1916	775	189	964	49	659
1917	1.017	204	1.221	5	133

401 Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Sec of Labor, Government Printing Office, beginning 1895-1932.

402 1 Temmuz 1898 öncesinde giriş yapan yabancıları milliyeti yazılmamış, sadece Türk oldukları yazılmıştır. Buna rağmen bazı yazarlar tüm girişleri Ermeni kabul ederek nakletmektedirler. Mesela David Waldstreicher, *The Armenian Americans, Chelsea House Publications*, New York, New Haven, Philedelphia, 1989 adlı eserde 1890-99 arasında 2000 Ermeninin giriş yaptığını yazmaktadır ki, bu doğru değildir. Ona göre (s.40) 1925'e kadar göç edenlerin toplamı 100.000 kişidir.

1918	-	-	221	-	-
1919	196	86	282	4	1
1920	1.466	1.296	2.762	4	2
1921	4.986	5.226	10.212	69	8
1922	909	1.340	2.249	183	19
1923	1.018	1.378	2.396	203	
1924	1.226	1.714	2.940	360	26
1925	173	403	576	119	26
1926	189	552	741	52	15
1927	263	720	983	47	27
1928	264	798	1.062	45	17
1929	243	686	929	40	19
1930	192	598	790	36	15
1931	165	354	519	32	5
Toplam[403]	62.713	19.016	81.729	3.671	6.032

Yukarıdaki tabloya göre 1899 yılıyla 1931 yılı arasında toplam 81.729 kişinin Amerika'ya göç etmiş olduğu görülüyor[404]. Ancak Kulhanjian adlı Ermeni tarihçi bu oranı 100.000 civarında kaydetmektedir[405]. Dolayısıyla göç edenlerin, resmî açıklamalardan daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Zira YMCA'den alınan bilgilere göre, 1920 yılı itibariyle Amerika'da 100.000 civarında Ermeni vardı. En çok Ermeni New York'ta ve sırasıyla Fresno (California), Worcester, Boston, Philadelphia, Chicago,

[403] İstatistikler, her yılın 30 Haziranı esas alınarak düzenlenmiştir.

[404] Bir çok Ermeni araştırmacı Ermeni göçmen rakamlarını farklı vermektedir. Yazılan eserler kesin sayıyı tespit etmek konusunda birinci derecede kaynaklara dayanmamaktadır. Bu yüzden pek çok farklı rakam kaydedilmektedir. Bu yüzden burada doğrudan birincil kaynaklara dayalı olarak bir tablo oluşturulmuştur. Karşılaştırmak için bkz. M. Vartan Malcom, *The Armenians in America*, The Pilgrim Press, Boston Chicago, 1919. *Armenian American Almanac*, Hamo Vasilian, ed., Glendale, CA, 1995. Third Edition. Gale Encyclopedia Of Multicultural America, Jeffrey Lenman (ed.by.) 2000. Bu son eserin 133-46. sayfalarında 1890-1914 arasında 64,000, 1920 sonrasında da 30.771 Ermeni-'nin ABD'ye göç ettiği yazılmıştır.

[405] Gary Kulhanjian, *An Abstract of the Historical and Sociological Aspects of Armenian Immigration to the United States*, 1890-1930, San Francisko, 1975. s.75.

West Hoboken, Jersey City, Detroit, Los Angeles, Troy ve Cleveland'da bulunuyordu[406]. Bu rakam YMCA'nin Ermeni kısmının sekreteri, Rev.M.T.Kalajian tarafından da onaylanmaktadır[407].

Buna karşılık NER'in Ekim 1920'de çıkan nüshasında, Amerika'da 90.000 Ermeni olduğu ve Amerikan üniversitelerinde 20 Ermeni profesörün görev yaptığı belirtiliyor[408].

1945 yılında, Tashjian adlı araştırmacı tarafından, ABD'de Ermeni nüfusunun dağıldığı yerlerle ilgili hazırladığı tablosunda 215.000 rakamını vermektedir [409].

4- Fransa'ya :

Yaptığımız araştırmalarda, 1850'li yıllardan itibaren Ermenilerle ilgilenmeye başladığı görülen Fransa'nın, aslında Ermeniler için hiçbir ciddî harekette bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı öncesinde de her fırsatta Ermenileri destekler tarzda bir politika yürütülürken, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Çukurova'yı işgal ettikten sonra, buraya Suriye'den büyük miktarda Ermeni göçmen getirmiş ve işgal kuvvetleri içinde önemli miktarda Ermeni bulundurmuştur[410].

Keza 6 Ocak 1923 tarihinde Yale Club'de Ermenistan'ın bağımsızlığı için Amerikan Komitesi (American Committee for the Independence of Armenia) tarafından kabul edilen bir karar, 16 Ocak'ta Lozan'da konferansa sunulmuştur[411]. Burada, "*...Türkiye'de Savaş öncesinde yaşayan 2.250.000 Ermeni'den, neredeyse 1.250.000 kadarı katliamlar ve sürgüne bağlı olaylar nedeniyle*

---

406 *The New Near East*, Vol.5, Nu.11, Genel Nu. 59, Temmuz-Ağustos 1920, s.24.

407 *The New Near East*, Vol.7, Nu.8, Haziran 1922, s.5.

408 *The New Near East*, Vol.6, Nu.1, Genel Nu. 41, Ekim 1920, s.8.

409 James H. Tashjian, *The Armenians of the United States and Canada*, Hairenik Press, Boston, Mass., 1947.

410 Selânik Amerika konsolosunun 16.Aralık 1918 tarihli raporunda, geçen dört yılda toplanan genel bilgilere göre Kilikya'da 300.000 Ermeni toplanmıştır (US ARCHIVES NARA 867.4016/398).

411 US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/562.

kaybedildi. Ermenilerden geride kalan 700.000 mülteci bugün Kafkaslar, İran, Suriye, Yunanistan ve Balkan ülkelerinde bulunmaktadır. Şu an itibariyle Türkiye'de Trakya'da 150.000 ve Anadolu'da 150.000 Ermeni yaşamaktadır, ancak bunlar da her gün göç etmektedir.(p.3): Ayrıca Rusya'nın şu an Milletler Cemiyeti veya Müttefiklerin gözetiminde bağımsız bir Ermenistan kurulmasına muhalefeti aslen Türk Ermenistan'ından olup hayatta kalan 1.000.000 Ermeni mülteciye sığınacak bir "cennet" bulunmasını gerektiriyor. Bize göre bu "cennet" toprak parçası, tarihte Küçük Ermenistan olarak bilinen ve Ermenistan Krallığının 295 yıl hakimiyetinde kalmış olan Kilikya olabilir. Kilikya Akdenize komşu ve 20.000 mil karelik bir alan olup, Sevr Antlaşması'nda Ermenilere bırakılmıştır. Etienne Flandin'in Ocak 1922 tarihinde Fransa Senatosundaki bir konuşmasında Kilikya'da 215.000 hristiyan ve 185.000 müslüman olduğu belirtilmiştir. Vekil Bellet'in de Ekim 1916 yılında belirttiği gibi Suriye Cephesinde Kilikya'ya özerklik verileceği vaadiyle Fransa'ya katılan Ermeni Lejyonerler, Fransa Bayrağı altında 1918'de Kilikya'yı işgal etmişlerdir"[412] deniyor.

Fransa, kendi stratejisine uygun olarak çıkarları için Ermenileri kullanmış, Fransa'nın yüksek menfaatleri uğruna onları yaşadıkları ülkeyle düşman haline getirmiş, ihanet ettirmiş ve sonuçta onları yüzüstü bırakmıştır. Nitekim 16 Mayıs 1922 tarihinde Amerika Dışişleri Bakanı için hazırlanan bir memorandumda şöyle denilmektedir[413] : "*Şimdi ciddi olarak bilmemiz gereken bir konu var ki o da, Fransa Kilikya'yı Kemalistlere terk ederse, buradaki 150.000 Ermeni dağılmakla karşı karşıya kalacaktır*". Bu rapordan da anlaşılıyor ki, Amerika dahil diğer batı ülkelerinin tümünün hedefi Ermenilere Anadolu'da bir ülke bağışlamaktır. Fakat bu hedef, plânlarında olmayan bazı gelişmeler, yani hiç umulmadık bir direniş hareketi sebebiyle akamete uğramış ve

---

[412] US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/562.
[413] US ARCHIVES NARA T 1192 R 3; 860J.01/502

özenle getirilip yerleştirilen Ermenilere, yeniden göç yolu görünmüştür. Bu göç uygulaması ise, yine Ermeniler için yeni bir serüvenin başlangıcıdır. Görüldüğü üzere Fransa, kendisine yardım eden Ermenileri Fransa'ya götürmeyi hiç düşünmemiştir. Nitekim önemli sayıda Ermeni göçmen İtalyan gemileriyle İzmir ve İstanbul'a nakledilmişler, yine büyük bir kısmı da Suriye'ye yollanmışlardır[414].

Bugün Fransa'da yaşayan Ermeniler, çok daha sonra bu ülkeye gidenlerdir. Fransa'da 1881'den 1911'e kadar yabancıların sayısı sabit bir vaziyette (1 milyon civarında) kaldığı halde, dünya savaşı sona erdiğinde ciddi bir artış olmuş (1921-1926 arasında 950.000'dir), 1926 yılında toplam yabancı sayısı 2.498.239'a ulaşmıştır. Bir diğer anlatımla Fransa'ya savaş sonrası göç, 1914 öncesinden on beş kat fazladır[415]. Fransa'ya mülteci olarak giden Türk ve Ermenilerin sayısı 1911 yılında 8.100'den 1921 yılında 30.000'e ve 1931 yılında 65.300'e yükselmiştir. Türk ve Ermeni mültecilerin toplam sayısı 1936 yılında 58.700'dür[416]. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya üzerinden Fransa'ya ulaşan Ermeni mülteciler, Paris, Marseille ve Lyon'da yerleştirilmişlerdir[417].

Fransız arşivlerinde bulunan 29 Kasım 1921 tarihli bir rapora göre 45.000 hristiyan Kilikya'dan ayrılmıştır. Ancak 90.000 Ermeni halâ burada oturmaktadır[418]. 1921-1930 yıllarına kadar İtalya'yla birlikte Fransa'ya gidenler yaklaşık 50.000 civarındadır[419].

1998 yılında Maud Strum Mandel'in Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'ya göç eden Ermenilerle ilgili çalışmasında ve-

---

414 US ARCHIVES NARA 867.4016/447.

415 Leon Rabinowicz, Nüfus Meselesi, (Çev. Alaettin Cemil), (Ankara, 1930), s. 167-168 ve 320.

416 Adolphe Landry, Traité de Démographie, s. 143.

417 Adolphe Landry, Traité de Démographie, s. 145.

418 Service Historique de la Marine, Escadre de la Méditerranée orientale, 1BB7 185.

419 Gürün sadece Fransa'da 1931 sayımında 29.227 Ermeni kaydedildiğini belirtir (*Ermeni Dosyası*, s.226).

rilen rakam -ki bunu Fransız resmî kaynaklarından almıştır- 65.000'dir. Ermeni mültecilerin Fransa'ya gelişi doğrudan Türkiye'den olmamıştır. Bu mülteciler daha önce Yunanistan, Suriye, Lübnan ve Çarlık Rusyası'nda birkaç yıl geçirmişlerdir. Ermeni mültecilerin Fransa'ya gelişi 1920'lerin başından itibaren başlamıştır[420].

5- Diğer Ülkelere :

1915 olayları ile ilgili olarak İngiltere tarafından yalnızca 200 Ermeni mültecinin Londra ve Manchester'e yerleştirildiği bilinmektedir[421]. 1914'ten itibaren İngiltere'nin hakimiyetine alınan Kıbrıs Adası'nda ise, 1937 yılına kadar 2.700 Ermeni mülteci kabul edilmiştir[422].

İngiltere'nin Ermeni mültecilere kapılarını sımsıkı kapalı tutmasında, 5 Ağustos 1914 günü Almanya'ya savaş ilân etmesinden tam yirmi dört saat sonra parlamentoya sevk edilen "Aliens Restrictions Act" (Yabancı Uyrukluların Sınırlandırılması Kanunu) etkili olmuştur[423].

Laughlin Gerard, 8 Aralık 1925'te J. L. Barton'a mektubunda, Senator King'in Ermeni göçmenler konusunda Milletler Cemiyeti ve Paris'te Krassin ile görüştüğünü, onun bulgularına göre, Sovyet Ermenistanı'nda ve buraya civar yerlerde Türkiye'den gelen 300.000 Ermeni mülteci bulunduğunu bildirdiğini yazmaktadır.

Uluslararası Çalışma Bürosu da 1925 yılında bir istatistik hazırlayarak Ermeni mültecilerin sayısını belirlemeye çalışmıştır. Onların araştırmasına göre 621.000 Ermeni mülteci bulunmaktadır. Dağılımı da şöyledir: Erivan, Kafkasya ve Sovyet Rusya'da

---

[420] Maud Strum Mandel, *In the Aftermath of Genocide: Armenians and Jews in Twentieth Century France*, (Unpublished Phd thesis at the University of Michigan, 1998), ss. 4-5 ve 31-34.

[421] Hope Simpson, The Refugee Problem: Report A Survey, (London, Oxford University Press, 1939), s. 340.

[422] Robin Oakley, "The Control of Cypriot Migration to Britain Between the Wars", Immigrants & Minorities, 6/1, (March 1987), ss. 30-43'den aktaran: Tony Kushner and Katharine Knox, Refugees In An Age of Genocide, (London, Frank Cass, 1999), s. 71.

[423] Tony Kushner and Katharine Knox, Refugees In An Age of Genocide, s. 44.

Erzurum ve Van'dan gelen 300.000, Suriye'de 150.000, Yunanistan'da 120.000, Bulgaristan'da 20.000, Kıbrıs'ta 2.000, Mezopotamya'da 8.000, Filistin'de 1.000 ve Avrupa'da 20 000'dir[424].

Aram Hrechdakian'ın araştırmalarına göre, 1921 yılında Suriye ve Lübnan'da 170.000, Filistin-Trans Ürdün'de 7.000 Ermeni bulunmaktaydı[425]. Ona göre Hindistan'da da 10.000 Ermeni yaşamaktadır. Irak'ta 15.000, Kıbrıs'ta 4.000, Mançurya'da 1.000, Asya'nın diğer yerlerinde de 2.000 Ermeni bulunmaktadır[426]. NER'e göre 1923 sonbaharı itibariyle, Halep'te 40.000 Ermeni göçmen mevcuttu. Bunların 10.450'si erkek, 15.550'si kadın ve 14.000'i 15 yaşın altında çocuktu. Bu göçmenlerin 25.200'ü evlerde kalmakta ve kiralarını kendileri karşılamaktaydılar; 4.800'ü hanlarda kalıyor ve kiraları Armenian National Union ve diğer yardımsever kuruluşlar tarafından ödeniyordu. 10.000 kadarı da kamplardaydılar ve kira ödemiyorlardı[427].

Columbia Üniversitesi'nden Paul Monroe'nun 1923 yılında Ermeni göçmenlerle ilgili Ortadoğu'da yapmış olduğu bir incelemenin sonucuna göre, Yunanistan'da Selânik civarında 12.000, Suriye'de 100-150.000, Beyrut'ta 25.000, Halep'te 25.000 ve Şam'da (kamplarda) 10.000 mülteci vardı[428]. 1924 yazı itibariyle Yunanistan'daki Ermeni göçmenlerin sayısı 50.000 olup, bunların da muhtemelen yurt dışına çıkarılmaları söz konusu idi[429].

---

424 Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation, No. 17, 1.1920-18.1925.

425 İkinci Dünya Savaşı öncesinde Lübnan Ermenilerinin sayısının 200.000 kadar olduğu sanılmaktadır (Chichekian, *The Armenian Community of Quebec*, Montreal, Quebeck, Canada, 1989. s.53; Hourani ise Lübnan Ermeni nüfusunu 1944 yılında 70.000 olarak vermektedir. Bunların 59.749 kadar gregoryen 10.048'i ise Katoliktir. Bunlar yeni göçmenlerdir ve çok azı 1914 öncesi burada idi. A.H. Hourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, England, 1947. s..66-67.

426 Aram Hrechdakian, s.76. Aida Boudjikanian Keuroglian adlı bir araştırmacı ise 1914-1921 yılları arasında Ermeni mültecilerin sayısını toplam olarak 464.000 vermiştir. Bu tarihler arasında sürgün, dönüş ve tekrar göç olayları meydana geldiğinden araştırmasına itibar edilmemiştir (Bkz. Aida Boudjikanian Keuroglian, *Les Arméniens dans le région Rhone-Alpes*, Audin-Lyon 1978, s. 26).

427 "Refugee Industry in Aleppo", *The New Near East*, Vol.8, Nu.11, Nov. 1923, s.15.

428 ABCFM, ABC 11.4, Box 13:12.

429 Ernest A. Yarrow ve William S. Kennedy, "The Armenian National Problem", *The New Near East*, Vol.9, Nu.8, Ekim 1924, s.7.

Lozan Konferansı'na sunulan rakamlarda ise, Yunanistan, Ege Adaları ve Makedonya'da 120.000, Bulgaristan ve Batı Trakya'da da 40.000 Ermeninin mevcut olduğu ifade edilmiştir[430]. Bir başka arşiv belgesinde ise 1922'de İzmir'in Türk kuvvetlerince geri alınmasını müteakip yaklaşık 120 bin Ermeni'nin Yunanistan'a gittiği kaydedilmektedir[431]. 1924 yazı itibariyle Yunanistan'da bulunduğu bildirilen 120.000 Ermeni mülteci Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, kendiler hakkındaki plânlamanın, Suriye'dekiler için de uygulanmasını istemiştir. Ermeni Yardım Komitesi'nin 1925 yılında yayınladığı *Das Neue Armenien* bülteninde, Yunanistan'da 120.000, Bulgaristan'da 20.000 Ermeninin bulunduğu ifade edilmiştir[432].

Kafkaslarda Bolşevik rejiminin yerleşmesini takip eden yıllarda, yeterli barınma imkânları bulunmayışı ve dinî özgürlüklerin kısıtlanmasından dolayı, göçmenlerin Kafkaslara gönderilmelerinin uygun olmadığı değerlendirilmiş, iskân edilebilecekleri en uygun ülkelerin Arjantin ve Brezilya olduğu kaydedilmiştir. Önemli sayıdaki Ermeni'nin Avustralya'ya kabul edilmeleri yolunda yapılan çalışmalar Avustralya hükümetinin reddetmesi sebebiyle uygulanamamıştır[433].

Greenfield adlı araştırmacı da 1927 yılı için yaptığı bir araştırmada, Fransa hariç Avrupa'daki Ermeni sayısını şöyle vermiştir: Belçika (Brüksel, Antwerp), İngiltere (Manchester, London), Almanya (Berlin, Leipzig, Hamburg), İtalya (Roma, Venedik, Milân), Avusturya (Viyana), Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya, İsviçre'de toplam olarak yaklaşık 15.000'dir. Almanya'ya gelenler ise 1.000'dir[434]. Güney Amerika'ya Ermeni göçleri ise

---

[430] Armenien Ein Bericht der deutsch-armenischen Gesellschaft zur Tagung des Völkerbundes im September 1927, s.4. Burada Batı Trakya sehven 400 bin yazılmıştır.

[431] Birleşmiş Milletler Arşivi (Cenevre), R 1763/48/39017/25899.

[432] Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation, No. 17, 1.1920-18.1925.

[433] ABCFM, ABC 16.9.5, Central Turkey Mission, vol.27, No.32.

[434] Greenfield, "Die Armenier in der Diaspora, Armenien, Ein Bericht der deutsch-armenischen Gesellschaft zur Tagung des Völkerbundes im September 1927, s.15.

çoğunlukla Ortadoğu'dan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında olmuştur. Ancak bunların etnik durumları Turcos şeklinde yazıldığından Arap ve Süryanilerden ayrılmaları mümkün değildir[435].

16 Eylül 1925 tarihli bir Amerikan belgesinde, Türkiye, ABD, Yunanistan ve Ermenistan'da yaşayanlar hariç diğer ülkelere gerçekleşen göçlere aşağıdaki şekilde yer verilmiştir[436] :

Suriye	125.000
Bulgaristan	45.000
Romanya	43.000
Sırbistan	10.000
Fransa ve İtalya	50.000
İran	60.000
Filistin	6.000
Mısır[437], Kıbrıs, Mezopotamya, Hindistan ve Java	90.000
Gürcistan	400.000
Azerbaycan	340.000
Transkafkasya	30.000
Rusya (Ermenistan hariç)	200.000
TOPLAM	**1.399.000**

435 Bu konuda literatür için bkz. Albert Hourani, Nadim Shehadi, (ed.), *The Lebanese in the World : A Century of Emigration*, I.B.Tauris § Co ltd, London, 1992. Ayrıca Luz M. Martinez Montiel, "Lebanese Immigration to Mexico". In: Asiatic Migrations in Latin America, ed. Luz M. Martinez Montiel, XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa, El Colegio de Mexico, 1981, pp. 147-161 ve Marie Elena Vela Riosa Roberto Caimi, "The Arabs in Turcuman", In: Asiatic Migrations in Latin America, ed. Luz M. Martinez Montiel, XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa, El Colegio de Mexico, 1981, pp. 125-146.

436 US ARCHIVES NARA, T1192. Roll 4. 860J.01/184.

437 A.H. Hourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, England, 1947, s. 49. Mısır'da Ermeni sayısı 30.000 civarında olup, çoğu Gregoryen mezhebindendir. Katolik ve Protestan Ermeniler de hatırı sayılır orandadır.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Türkiye, ABD, Yunanistan ve Ermenistan'da yaşayanlar hariç olmak üzere 1.399.000 Osmanlı Ermenisinin çeşitli ülkelere göç ettiği belirlenmektedir. İstatistiğe alınmayan Yunanistan'da bu tarihlerde 120.000, Amerika Birleşik Devletleri'nde 24.755, Türkiye'de 281.000 Ermeni bulunduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Ermenistan'daki nüfusun miktarı belli olmadığı gibi, savaş sırasında asker olarak ölen ve hastalıktan meydana gelen kayıplar da yer almamaktadır. Eğer bu veriler doğruysa, öldürüldüğü iddia edilen Ermeniler ne kadardı ? Belgeler arasındaki çelişkiler gözetilmez ve bazı kaynaklara güvenilmezse, bu takdirde katliam iddialarına ve verilen bilgilere ne kadar inanabiliriz.

SONUÇ

1923'te Arnold Toynbee, Osmanlı Devleti'nin 1915'teki Ermenilere yönelik ve kendi ifadesiyle 600.000 kişinin ölümüne neden olan sürgün kararının İngiltere'de uyandırdığı tepkiye rağmen[438] aynı dönemde, Asya'da 500.000 Kırgız Türkünün Ruslar tarafından dağlarda ve çöllerde yok edilmeleri karşısındaki sessiz kalışa işaret etmiş ve Batı kamuoyunun Türklere ve Türk dünyasına yönelik çifte standart uyguladığını yazmıştır[439] :

"*Bu katliam Mr. Kerensky tarafından Rusya Parlamentosu'nda Birinci Rus Devrimi'nden önce açıklandığında ne Çar'ın Hükümeti, ne de Batı kamuoyundan tepki gösterilmiştir*"[440].

1923 yılında 100.000 Yahudi, Ukrayna'dan atılmıştır. 1917 İhtilâli'nden sonra Rusya'yı terk eden Beyaz Rusların sayısı 2.500.000 olarak tahmin edilmektedir[441].

Robert Farrer Zeidner, 1957 Haziran ayında, Beyrut'ta, ünlü tarihçi Arnold Toynbee'ye kendi imzasıyla yayınlanan, *The Armenian Atrocities* (London, Hodder and Stoughton, 1915) ve *Turkey : A Past and A Future* (New York, Geo. H. Doran, 1917) ile *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915-16* (London, HMSO, 1916) adlı kitapları hakkındaki görüşünü sorduğunda Toynbee'nin büyük bir mahcubiyetle (blushingly), bu erken dönem çalışmaların tümüyle birer savaş propagandası

---

[438] Arnold Toynbee, bu defa 600.000 rakamının "conjectural" (tahmini) olduğunu belirtmek gereğini duymuştur (*The Western Question in Greece and Turkey*, (London, Constable and Company, second edition, 1923), s. 342, dn. 2).

[439] M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and the Present Day*, (Oxford, at the Clarendon Press, 1918), s. 17.

[440] Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 342.

[441] Adolphe Landry, *Traité de Démographie*, (Paris, Payot, 1949), s. 471.

olduğunu ifade ettiğini ve bundan büyük üzüntü duyduğunu bildirmektedir[442].

Ünlü tarihçi Arnold Toynbee örneğinde yaşandığı gibi Ermenilerin topluca katledildiğini iddia edenlerin, konuyu hatırat veya o dönemin savaş şartlarında olağan olarak tarafgir yazılmış raporlar ve uydurulmuş propaganda malzemeleri yerine, matematiksel boyutta, yani nüfus boyutunda ele almadıkları bilinmektedir.

Nitekim bu araştırmada, 1914 öncesi var olanlar ile Birinci Dünya Savaşı sonrasında mevcut Ermenilerin sayılarının karşılaştırılması sonucunda, bir buçuk milyon Ermeni'nin öldürüldüğü iddialarının tutarsızlığı ortaya çıkmıştır. Tarih bilimi, kaynak telakki edilen belgeleri, çok yönlü tenkide tabi tutarak, hemen her belgeye şüpheci bir gözle bakan ve bu anlayışla yapılan değerlendirmeler ışığında sonuca ulaşan bir bilim dalıdır. Bu nedenle Lepsius, Morghenthau, Bryce ve Toynbee gibi tamamen o günün şartlarında, ülkelerinin propaganda görevini yerine getirenlerin eserlerinin, tarihin tenkid süzgecinden geçirildikten sonra dikkate alınması gerekir. Hal böyle iken kimi bilim adamlarının, adı geçen şahısların kitaplarını, tarih metodolojisini göz ardı ederek, duygularının etkisinde kalıp değerlendirmeleri, bilim ve insanlık adına üzüntü vericidir. Tarih, siyasî mülahazalarla yapılmış bu gibi iftira ve haksız isnadlarla ve bu nedenlerle çıkmış dramatik savaşlarla doludur; bu gibilerin tarihin acımasız yargısından kurtulamadıkları da bir gerçektir.

1890'lı yıllardan başlayan ve dünya siyaset tarihinin en acımasız dönemi olan Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam eden bir tarih kesitinin, objektif bir araştırmasının yapılması, elbetteki pek kolay değildir. Özellikle, o dönemden kalan bazı politik değerlendirmelerin ve cepheciliğin uzantılarını ortadan kaldırmak uzun ve meşakkatli bir çalışmayı gerektirir. Hele he-

---

[442] Robert Farrer Zeidner, *The Tricolor over the Taurus : The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922*, (A Phd dissertation at the University of Utah, 1991), s. 112, dn, 75.

le, siyasî platforma çekilmiş ve istismar edilmiş bir konuyu araştırıyorsanız.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, yaptığımız araştırmada, ilgili devletlerin resmî arşivlerinden, bilhassa çoğu gizli hüviyette olanlarından elde ettiğimiz belgeler ve bu belgelerde yer alan Ermenilerle ilgili nüfus istatistikleri, konunun farklı bir boyutu olduğunu ortaya koymaktadır. Metin içinde ve kitap sonunda okuyucunun dikkatine sunduğumuz belge örnekleri, sağ duyulu her insanı düşündürecektir kanaatindeyiz. Dayanaksız katliam bilgileri, tutarsız haber ve raporlar, birbiriyle çelişkili beyanatlar ve bunların karşısında ciddî makamlara sunulmuş resmî raporlar ve yazışmalar...Üstelik taraf olan Osmanlı Devleti'nin belgelerinin dışında, karşı devletlerin arşiv kayıtlarına dayanılarak yapılan bir araştırma!

Şurası unutulmamalıdır ki 1915'te Osmanlı Devleti, bilhassa Doğu ve İç Anadolu'da yaşayan Ermenileri, bazı istisnalar hariç, yine kendi topraklarından olan Suriye ve Kuzey Irak bölgesine sürmüştür. Bu sürgünde hastalıktan ve göçün elverişsiz şartlarından bir miktar Ermeni kaybı olmuştur. Ancak bu kayıp, hiçbir zaman 1.5 milyon Ermeni'nin ölümüyle neticelenmediği gibi yüzbinlere de varmamıştır. Zira belgeler göstermektedir ki Anadolu'nun tümünde ancak bu kadar Ermeni yaşamaktadır. Sürgün edilenlerin sayısı ise yaklaşık 500 bindir. Ayrıca bu sürgün edilenlerin büyük çoğunluğu 1918'den itibaren eski yerlerine geri dönmüştür. Bu arada önemli sayıda bir Ermeni nüfusu da Osmanlı toprakları dışına, yani başka ülkelere göç etmiştir. Bunlardan başka gerek Rusya Ermenilerinden, gerekse Osmanlı Ermenilerinden yine önemli bir miktarı askerî üniforma altında ölmüştür; diğer uluslarda olduğu gibi bir kısmı da grip, kolera ve tifüs gibi hastalıklardan kaybedilmiştir. Bütün bunlar toplandığında Ermenilerin, plânlı olarak imha edilmek gibi bir harekete uğramadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, bugün bir Ermeni

soykırımından bahsedenlerin, tıpkı Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi, tamamen politik nedenlerle bu iddialarda bulundukları anlaşılmaktadır.

Ermenilerin ve Batı dünyasının hedefleri ve hemen her olayı abartarak verdiklerinin en güzel örneklerinden birini burada, sağ duyulara hitap etmesi bakımından belirtmekte yarar vardır. 16 Eylül 1925 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığına yazılan bu yazıda[443], seçilen hedefi ve devletlerine ihanet edenlerin âdeta Batı dünyası için kendilerini feda eden kahramanlar olarak nasıl pohpohlandığını görmek bir yoruma gerek duyurmamaktadır : "*Türk yönetimi altında eşi görülmemiş zulümlere maruz kalan Ermeniler, milyonları, bu barbar Türkleri tarihten silmek için feda etmiştir. Anadolu'nun kuzeydoğusu (Van, Tiflis, Erzurum, Diyarbakır ve Bitlis) yüzyıllardan beri Ermenilerce meskundur ve bu asil halkın toprakları Türkler tarafından zapt edilince pek çoğu imha edilmiş olsa da halen bu topraklarda çok sayıda Ermeni vardır; Bazı kazalarda sayıları Türkleri kat be kat geçmektedir. Türkiye'nin diğer bölgelerinde de 1.000.000'dan fazla Ermeni bulunmaktadır. İstanbul'da 300.000'den fazla, İzmir ve Bursa'da 400-500.000 Ermeni bulunmaktadır. Kilikya'da ise yaklaşık olarak 300.000 Ermeni yaşamaktadır. Savaş başladığında Anadolu ve İstanbul'da 2,5 Milyon Ermeni yaşıyordu. 80.000 İstanbul Ermenisi ve Anadolu'da ve Türklerin haremlerindeki 50.000 Ermeni dışında bütün Ermeniler çeşitli ülkelere sığınmak zorunda kaldılar ve oralarda perişan halde yaşam mücadelesi vermektedirler. Halen İstanbul'da 80.000 Ermeni bulunmaktadır. Bunlara karşı ayrımcılık ve Lozan'ın kazanımlarından mahrum bırakma devam etmektedir. Türkiye'den sürülen 100.000 Ermeni Yunanistan'a sığınmış bulunuyor. Ancak onların yarısından fazlası Yunanistan'daki koşulların ağırlığı sebebiyle başka ülkelere göç ettiler*".

---

[443] US ARCHIVES NARA T1192. Roll 4. 860J.01/184.

Yukarıda da açıkça belirtildiği gibi bir kısım Ermeni örgütleri bağımsız devlet kurmak için mücadele etmişlerdir. Bu nedenle de, hemen her dönemde geçerli olan seslerini duyurma politikası gütmüşlerdir. Bunlara, Osmanlı Devleti üzerinde farklı emelleri olan devletler de destek çıkmıştır. Bundan cesaret alan Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti'yle resmen mücadeleye girmişler, öldürmüşler ve ölmüşlerdir. Sonuçta Osmanlı Devleti, meşru müdafaa hakkını kullanarak, başta tehcir olmak üzere çeşitli güvenlik tedbirleri almıştır. Birinci Dünya Savaşı gibi, bütün dünyada acıların yaşandığı bir dönemde, Ermenilerin yer değiştirmesi, tabii ki kusursuz değildir. Nakilde çekilen sıkıntı, Dünya Savaşı dolayısıyla yeterince yiyecek bulunamaması, eşkıya gruplarının kontrol edilememesi, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede yetersiz kalınması, bir kısım devlet görevlilerinin suiistimalleri gibi sebepler, Ermenilerin acılarla dolu bir dönem yaşamalarına yol açmıştır. Buna karşılık Ermeni tehciri, Osmanlı toplumunda kendi halinde yaşayan bir topluluğa karşı alınmış bir karar olarak da değerlendirilmemelidir. Yani Ermeniler bu konuda tümüyle masum değildir. Öyle ki, tam Çanakkale'de ölüm-kalım mücadelesinin verildiği bir sırada, düşmanla işbirliği yapan ve plânlı bir biçimde isyan eden bir topluluğa karşı, her devletin alacağı yasal tedbirler ne olabilir ? Neticede mücadeleyi Ermeniler kaybetmiştir. Kazanmış olsalardı, tıpkı Yunanistan gibi, Sırbistan gibi, Bulgaristan gibi bağımsız bir devlet kuracaklardı. Ermenilerin bu hareketi, onların Anadolu'dan çıkarılmalarıyla neticelenmiştir. Zira Lozan görüşmelerinde de Ermeniler artık Türkler tarafından istenmeyen kimseler olmuşlardır. Nitekim Robert College mensuplarından Prof. A. D. Hagopian bunu şu şekilde açıklıyor : "*Yunanlılar tarafından işgal edilen topraklarda yaşayanlar, ki bunlardan ayrılmaları istenmiştir; çünkü müslüman halk artık komşuluklarına güvenmiyordu*"[444].

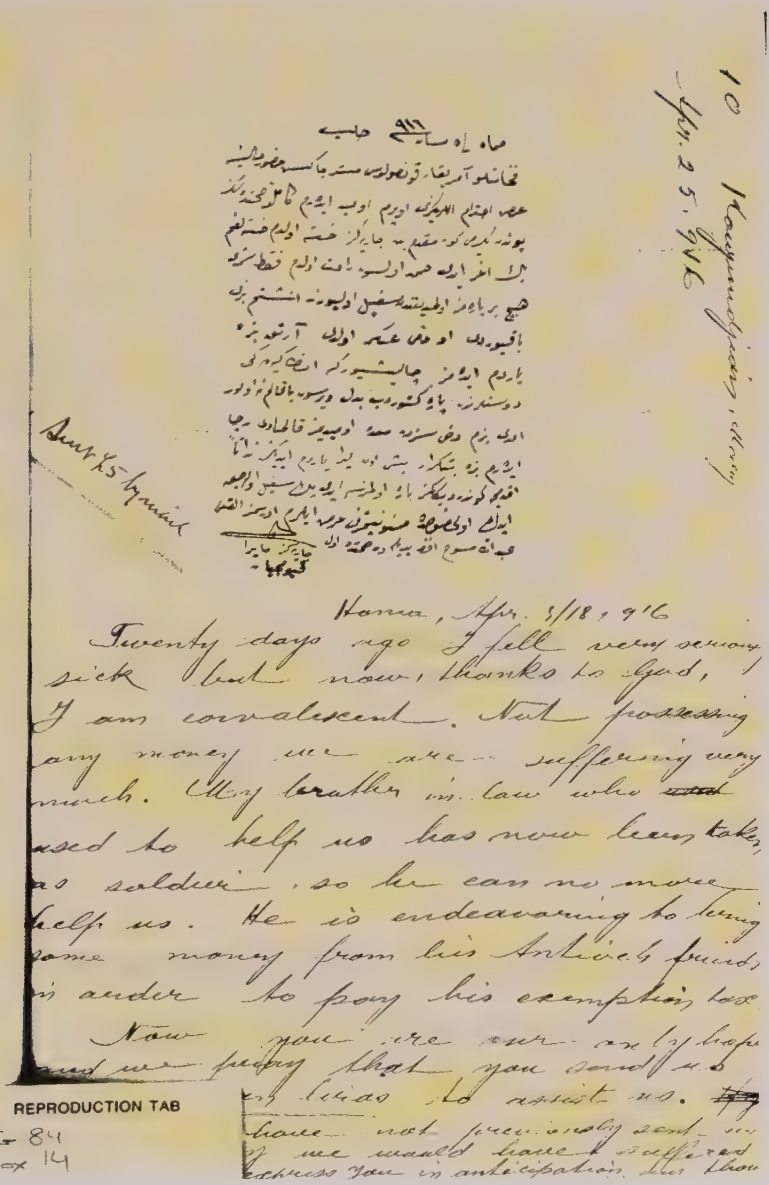
---

[444] US ARCHIVES NARA 867.4016/954. Enclosure 1. Amiral Bristol'den Dışişleri Bakanı'na. 14 Haziran 1923.

Ermeni meselesine, yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde bakmak gerekmektedir. Balkanlardaki her ayaklanmanın ve toprak kaybının tecrübesini yaşamış Türklerin penceresinden bakılacak olursa, anlayışla karşılamak tabii görülmelidir.

Sonuç olarak, 1915 yıllarında meydana gelen Ermeni olaylarının, Batı'nın Osmanlı politikalarının bir tezahürü olduğu ortaya çıkıyor. Maalesef bu politika hem müslümanlar, hem de Ermeniler açısından büyük acılara yol açmış, her iki taraftan da önemli miktarda kayıplar meydana gelmiştir. En önemlisi, yüzyıllardır birlikte yaşayan iki ulus arasındaki bağlar koparılmış, suikastlere kadar giden husumet tohumları ekilmiştir. Görünen odur ki Batı, 1915'te yaptıklarını gizlemek için hâlâ o devirde başlattığı, fakat bugün kendisinin bile inanmadığı bir politikayı devam ettirmekte ısrarlı görünüyor. Ancak, dünya tarihine baktığımızda, hiçbir tarihî gerçeğin gizlenemediğini görürüz. Elbette bu sorun da bir gün aydınlanacak, bu husumete sebep olanlar, tarihin yargısından kurtulamayacaklardır.

EKLER

Hama, Apr. 5/18, 916

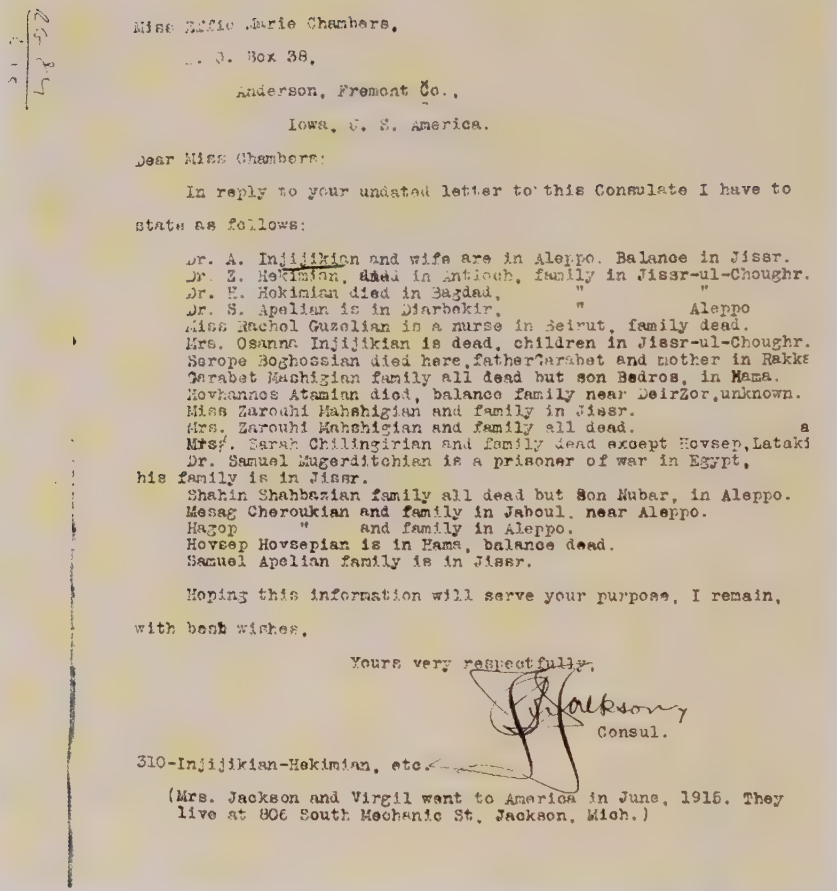
Twenty days ago I fell very seriously sick but now, thanks to God, I am convalescent. Not possessing any money we are suffering very much. My brother in-law who used to help us has now been taken as soldier, so he can no more help us. He is endeavoring to bring some money from his Antioch friends in order to pay his exemption tax.

Now you are our only hope and we pray that you send us ... us to assist us. ... have not previously sent ... we would have suffered ... express you in anticipation that you

REPRODUCTION TAB

RG 84
Box 14

Kuyumcıyan ailesinin, Amerika'daki akrabalarından Halep Konsolosluğu aracılığıyla yardım talebi
BELGE - 1
(US ARCHIVES NARA, RG-84, BOX 14)

Miss Effie Marie Chambers,

P. O. Box 38,

Anderson, Fremont Co.,

Iowa, U. S. America.

Dear Miss Chambers:

In reply to your undated letter to this Consulate I have to state as follows:

Dr. A. Injijikian and wife are in Aleppo. Balance in Jissr.
Dr. Z. Hekimian, died in Antioch, family in Jissr-ul-Choughr.
Dr. H. Hekimian died in Bagdad, " "
Dr. S. Apelian is in Diarbekir, " Aleppo
Miss Rachel Guzelian is a nurse in Beirut, family dead.
Mrs. Osanna Injijikian is dead, children in Jissr-ul-Choughr.
Serope Boghossian died here, father Garabet and mother in Rakka
Garabet Mashigian family all dead but son Bedros, in Hama.
Hovhannes Ataminn died, balance family near DeirZor, unknown.
Miss Zarouhi Mahshigian and family in Jissr.
Mrs. Zarouhi Mahshigian and family all dead. a
Mrs. Sarah Chilingirian and family dead except Hovsep, Lataki
Dr. Samuel Mugerditchian is a prisoner of war in Egypt, his family is in Jissr.
Shakin Shahbazian family all dead but Son Mubar, in Aleppo.
Mesag Cheroukian and family in Jaboul, near Aleppo.
Hagop " and family in Aleppo.
Hovsep Hovsepian is in Hama, balance dead.
Samuel Apelian family is in Jissr.

Hoping this information will serve your purpose, I remain,

with best wishes,

Yours very respectfully,

Jackson

Consul.

310-Injijikian-Hekimian, etc.

(Mrs. Jackson and Virgil went to America in June, 1915. They live at 806 South Mechanic St. Jackson, Mich.)

Halep Konsolosunun Suriye'deki Sürgünlerle ilgili raporu
BELGE-2
(US ARCHIVES NARA, RG 84, BOX 18)

Aleppo, Syria, November 25,1916.

Aseyan family, whereabouts and wellbeing of.

310 Aseyan family.

I have the honor to report, in compliance with the Department's instruction No.179, dated September 18,1916, (File No.367.67/1431 that the Aseyan family,listed in the instruction referred to, are now at Selimie, near Homs, and probably in need of financial assistance as practically all of the deported persons are.

As to the other persons listed, I have no information but if any news of them is obtainable I shall immediately notify the Department.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant,

Jackson

Consul.

310

Halep Konsolosunun Sürgünlerin akıbetiyle ilgili raporu
BELGE-3/1
(US ARCHIVES NARA, RG 84, BOX 20)

Hagop Garouj Bezjian -- son
Vahide Garouj Bezjian-- daughter
Albert Garouj Bezjian-- son
Mariam Hagop Bezjian -- mother

Manna Ainely Karayan
Shamuel Ainely Karayan
Rosa Shamuel Ainely Karayan - wife
Verkine Shamuel Ainely Karayan - daughter
Mary Shamuel Ainely Karayan - "
Nouver Shamuel Ainely Karayan - "
Pizant Shamuel Ainely Karayan - son
Kevork Ainely Karayan and wife

Garouj Kevork Suykeljian or Muksunin Oghli
Mennoush Garouj Suykeljian - wife
Mariye Garouj Suykeljian - daughter
Arakel Garouj Suykeljian - son
Lousaper Garouj Suykeljian - daughter
Meroum Garouj Suykeljian - "

Movses Hatcher Tavukjian
Osanna Movses Tavukjian - wife
Yacoub Movses Tavukjian - son
Yacoud Movses Tavukjian - daughter
Mariye Movses Tavukjian - "
Hatcher Movses Tavukjian- son

Hovhannes Aseyan
Hatoon Hovhannes Aseyan - wife
Mariye Hovhannes Aseyan - daughter
Yesayi Hovhannes Aseyan - son

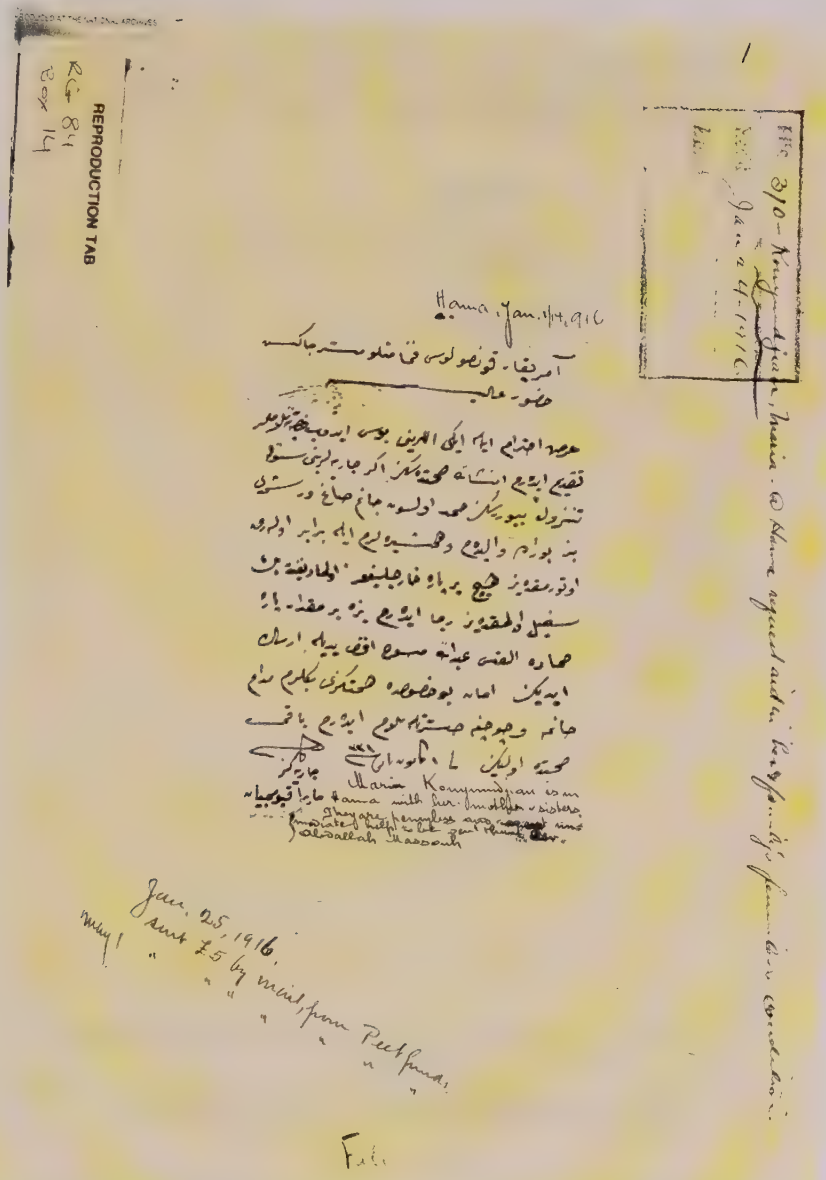
From City of Killis:

Haroutum Hagop Attarian (Aintabli Yasmaji)
Zarouhi Haroutuin Attarian - wife
Yacoub Haroutuin Attarian - son
Osanna Haroutuin Attarian - daughter
Esther Hagop Mahdesian - wife

City of Aleppo:

Anna Georgi Daukmajian (Mra)
Yacoub Georgi Daukmajian - son
Verkine Georgi Daukmajian- daughter

Halep Konsolosunun Sürgünlerin akıbetiyle ilgili raporu
BELGE-3/2

Maria Kuyumcıyan'ın Konsolosluktan maddî yardım talebi
BELGE-4
(US ARCHIVES NARA, RG 84, BOX 14)

Mr. Nerses Guzelimian and family and Mr. Krikor V. Levonian and family, whereabouts and wellbeing of.

310

I have the honor to report, in compliance with the Department's instruction No.189 of October 24,1916,(File No.367.67/689), and that of December 5,1916, No.207,(File No.367.67/858), that I now learn that all the members of the Mr. Nerses Guzelimian family are in Aleppo in good health. Mr. Nerses Guzelimian says that he has had no news of the Krikor V. Levonian family for fully eight months, but that when he last heard of them they were in Deir-el-Zor. Mr. Guzelimian informs me that he needs no money at present.

I have the honor to be, Sir,

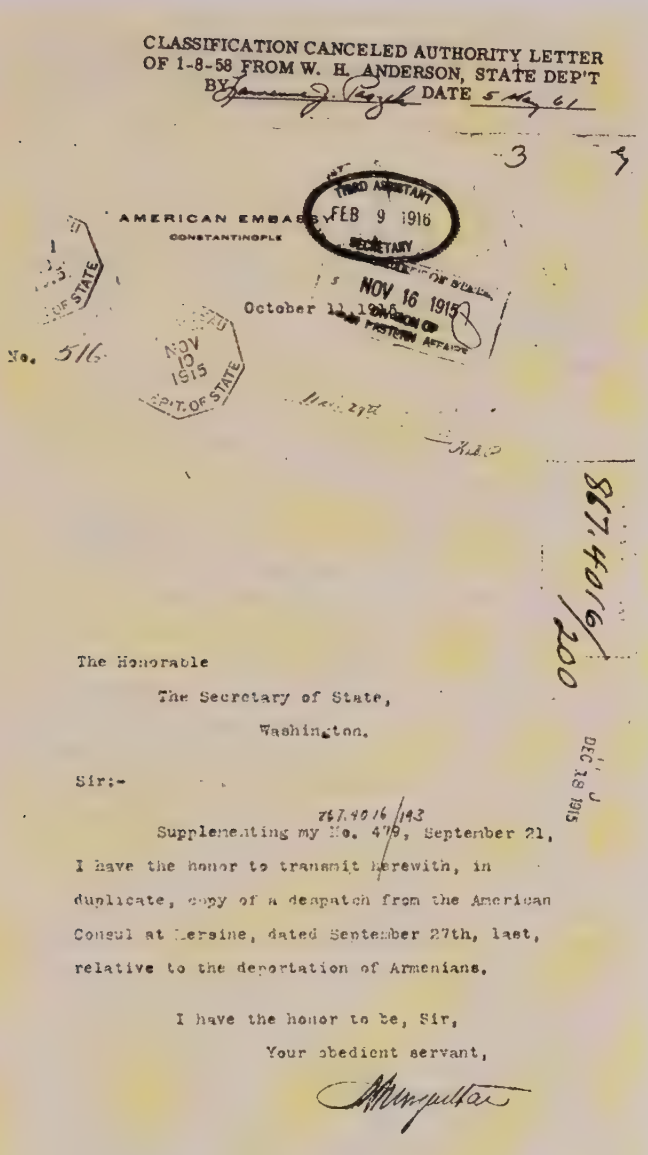
Your obedient servant,

Jackson,

Consul.

310

Güzelimyan ailesinin vaziyetleri ile ilgili beyanları
BELGE-5
(US ARCHIVES NARA, RG 84, BOX 18)

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T
BY [signature] DATE 5 May 61

3 4

AMERICAN EMBASSY
CONSTANTINOPLE

FEB 9 1916
THIRD ASSISTANT SECRETARY

NOV 16 1915
DIVISION OF NEAR EASTERN AFFAIRS

DEPT. OF STATE

No. 516

October 11, 1915

NOV 10 1915
DEPT. OF STATE

867.4016/200

DEC 18 1915

The Honorable

The Secretary of State,

Washington.

Sir:-

867.4016/193

Supplementing my No. 479, September 21, I have the honor to transmit herewith, in duplicate, copy of a despatch from the American Consul at Mersine, dated September 27th, last, relative to the deportation of Armenians.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant,

[signature]

Enclosure: as stated.

Edward Nathan'ın raporunun, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na sunuş yazısı
BELGE-6

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T
BY [signature] DATE 5 May 61

No. 491

AMERICAN CONSULATE

Mersina, Turkey, September 27,1915

Confidential

The Honorable
Henry Morgenthau,
American Ambassador,
Constantinople, Turkey.

Sir:-

I have the honor to submit to the Embassy the following general details to supplement my various reports concerning the deportation of Armenians and the circumstances responsible for the sufferings and deaths of many of these people.

(1) The lack of proper transportation facilities is the most important factor in causing this misery. The long distances not covered by railroads, between Tarsus and Botanti on the north and Osmanie and Radjou (near Aleppo) to the south, and the lack of carts and carriages compels many to go afoot. The carts are of the most primitive kind and are usually loaded with the effects of the travellers on which they must find places to sit. Only those with ample means can afford the luxury of carriages which for two to four days journey cost from ₤ 30 to ₤ 100. In addition to the payment of their "fare" the travellers are frequently "held up" for more money by the driver or accompanying gendarme otherwise they are obliged to descend and walk. While in general the Government furnishes carts, these are far from sufficient, and the railroad transportation has in most cases had to be paid for by the people themselves.

The

Edward Natan'ın 27 Eylül 1915 tarihli raporu
BELGE-7/2

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T
BY [illegible] DATE [illegible]

The local section of the Bagdad railroad was a great convenience nevertheless to further the march of the exiles but unfortunately of late its services have been considerably required for military transport purposes and the Armenians have consequently had to find other means of conveyance or walk.

(2) While formerly cases of violence to Armenians were rare in this district of late flagrant cases of highway robbery have taken place and reports of violations of women and girls are more numerous and apparently well founded. Forced conversions which formerly were only reported from the interior are now taking place here. Thus in Adana the many Armenian orphan girls whose parents were killed in the massacres of 1909 and who were kept in the Government Orphanage were told either to leave or become Moslems. A small number had the courage to leave and were without any shelter or refuge. I had advised the American missionaries not to take in any too great number of outsiders into their institution as they would thereby jeopardize their present inmates. Miss Webb however secured the consent of the authorities to place these girls in private homes which she found for them after much difficulty. The work of the German mission at Harounie in behalf of Armenian girls must also be commended in this connection and the benevolent attitude of His Excellency the Governor General towards girl schools must also be pointed out with the hope that same will continue.

(3) No attempt has been made of late to adequately solve the problem of feeding the Armenian exiles. This is both true of the stations along the route of deportation and in the larger cities. Thus at Osmanie where

for

Edward Natan'ın 27 Eylül 1915 tarihli raporu
BELGE-7/2

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T
BY James J. Finch DATE 5 May 61

for the past few weeks there have always been from forty to sixty thousand people the food supply is scarcely enough for one third of that number so that all are either on short rations or without any food. This is responsible for the illness which prevails and the numerous deaths which are reported. This it is which compels mothers to abandon their children whom they cannot bear to see suffer or are too weak to carry along.

Apart from the general distress caused to the persons deported the effect of the deportation measures is becoming more and more apparent on the economic situation of this province. The greater part of all stores and bazaars are shut and it is difficult to purchase one's daily requirements. Most of the merchandise of Armenian merchants is in sealed stores. The creditors of Armenian merchants were in most cases able to secure the value of their outstanding credits through taking goods in payment. As the greater part of the business of this district in most lines was in the hands of Armenians the consequences of their deportation are only too apparent for the future of the Adana province.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant,

(Signed): Edward I. Natan

American Consul

300.

Edward Natan'ın 27 Eylül 1915 tarihli raporu
BELGE-7/3

BOGHOS NUBAR PACHA, PRESIDENT DE LA DELEGATION ARMENIENNE, A M. GOUT, MINISTRE PLENIPOTENTIAIRE, MINISTERE DES AFFAIRES ETRANGERES DE FRANCE

Paris, le 11 décembre 1918

Mon Cher Ministre,

Ainsi que vous m'en avez exprimé le désir, j'ai l'honneur de vous donner ci-dessous une évaluation approximative que nous avons des déportés et réfugiés de Turquie, qui sont dans un complet dénuement et ont besoin d'être secourus d'urgence.

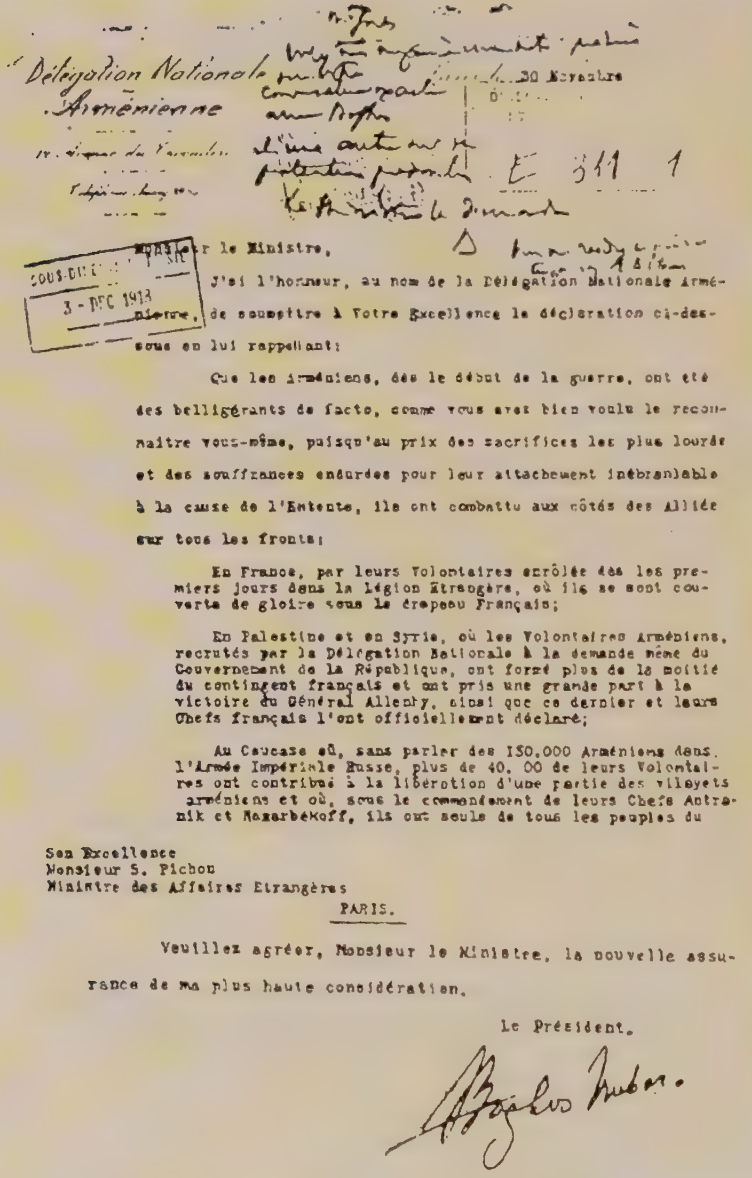
Il s'en trouve environ	250.000 au Caucase
	40.000 en Perse
	80.000 en Syrie-Palestine
	20.000 a Mossoul-Bagdad
Total	390.000

Le nombre total des déportés a été évalué de 6 a 700.000 âmes. Les chiffres que je vous donne ne sont donc que ceux des rescapés se trouvant actuellement en territoire conquis par les troupes alliées. Quant au reste des déportés disséminés encore dans les déserts nous n'avons jusqu'ici aucun renseignement à leur sujet.

Veuillez agréer, Mon Cher Ministre, l'assurance de ma haute considération et de mes sentiments devoués

(Signé) BOGHOS NUBAR

BELGE-8
BUGOS NUBAR PAŞA'NIN FRANSA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA GÖNDERDİĞİ MEKTUP

Délégation Nationale Arménienne

30 Novembre

E 311 1

SOUS-DIRECTION D'ASIE
3 - DEC 1918
Pièces

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur, au nom de la Délégation Nationale Arménienne, de soumettre à Votre Excellence la déclaration ci-dessous en lui rappelant:

Que les Arméniens, dès le début de la guerre, ont été des belligérants de facto, comme vous avez bien voulu le reconnaître vous-même, puisqu'au prix des sacrifices les plus lourds et des souffrances endurées pour leur attachement inébranlable à la cause de l'Entente, ils ont combattu aux côtés des Alliés sur tous les fronts:

En France, par leurs Volontaires enrôlés dès les premiers jours dans la légion Etrangère, où ils se sont couverts de gloire sous le drapeau Français;

En Palestine et en Syrie, où les Volontaires Arméniens, recrutés par la Délégation Nationale à la demande même du Gouvernement de la République, ont formé plus de la moitié du contingent français et ont pris une grande part à la victoire du Général Allenby, ainsi que ce dernier et leurs Chefs français l'ont officiellement déclaré;

Au Caucase où, sans parler des 150.000 Arméniens dans l'Armée Impériale Russe, plus de 40. 00 de leurs Volontaires ont contribué à la libération d'une partie des vilayets arméniens et où, sous le commandement de leurs Chefs Antranik et Nazarbékoff, ils ont seuls de tous les peuples du

Son Excellence
Monsieur S. Pichon
Ministre des Affaires Etrangères
PARIS.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, la nouvelle assurance de ma plus haute considération.

Le Président.

84

BELGE-9
RUS ORDUSUNDAKİ ERMENİLER

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV BELGELERİ

A) AMERİKA ARŞİVLERİ :

The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)

ABC 11.4, Box 13:12; ABC 11.4, Box 4:6; ABC 11.4, Box 9:12; ABC 11:4, Box 9:4; ABCFM, ABC 11:4, Box 9:6; ABC 16.9.5, Central Turkey Mission, Vol. 27. No: 37; ABC 16.9.5, Central Turkey Mission, vol.23, No.74; ABC 16.9.5, Central Turkey Mission, vol.27, No.32; ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol.25d, No.104; ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol.25d, No.108; ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol.25d, No.212; ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission 1910-1919, Letters R-S, Vol.25d, No.115-A.

National Archives and Research Administration of the United States of America (US ARCHIVES NARA)

1. Belgeler :

860J.01/341; 867.48/271; 867.4016/193; 867.4016/203; 867.4016/207; 867.4016/210; 867.4016/212; 867.4016/219; 867.4016/251; 867.4016/269; 867.4016/269; 867.4016/269; 867.4016/292; 867.4016/392; 867.4016/392; 867.4016/447; 867.4016/447; 867.4016/459; 867.4016/645; 867.4016/757; 867.4016/794; 867.4016/809; 867.4016/816; 867.4016/939; 867.4016/940; 867.4016/941; 867.4016/954; 867.4016/954; 867.4016/970; 867.4016/973. 867.4016/977; 867.4016/981;

806.4016/126; 860J.00/1; 8605.0.1/458; 8605.01/438; 8605.01/438; 8605.01/448; 867.4016/398;

US ARCHIVES NARA Record Group 84/Box 20, Belge 310

US ARCHIVES NARA, Record Group 84/Box 20.

US ARCHIVES, NARA Navy Intelligence Documents. No: con. 10128-20.

US ARCHIVES NARA, Paris Peace Conference Doc. 185.005/1, 30.10.1918.

Inquiry Document No. 44: Beam, Jacob N-, Report Upon the Vilayet of Erzurum.

Inquiry Document No. 46: Beam, Jacob N-, Report on the Vilayet of Sivas.

Inquiry Document No. 120: Dickerman, S.O-, Report on the Vilayet of Trebizond.

Inquiry Document No. 120: Dickerman, S.O-, Report Upon the Vilayet of Trebizond.

Inquiry Document No. 121: Dickerman, S.O-, The Independent Sancak of Hudavendighiar.

Inquiry Document No. 122: Dickerman, S.O-, The Independent Sandjak of Karassi.

Inquiry Document No. 124: Dickerman, S.O-, Report Upon the Vilayet of Hudavendighiar.

Inquiry Doc. No. 450: Boghos Nubar Pacha-, *Memorandum*, Paris 1918.

Inquiry Doc. No. 687: Abbott, F-, Coordination of Reports on Armenia, 2. 3. 1918.

Inquiry Document No. 1005: Magie, David-, "The Population of Asiatic Turkey at the Outbreak of the War"', 15. Kasım 1918.

Inquiry Doc. No. 765: A Proposal to Erect that Portion of the Ottoman Empire known as Armenia Into an Autonomous Province Under the Protectorate of Some Great Power.

Inquiry Doc. 564: Turkish Armenia and the Armenians in Turkey, 9 April 1918.

2. Mikrofilmler:

T 1192 R 3; 860J.01/502; No. T1192. Roll 4. 860J.01/184; No. T 1192 R 3; 860J.01/502; No. T1192. Roll 4. 860J.01/184; T 1192, Roll 8; 86oJ.5811; No. T1192 Roll 2; 860J.01/395; No: T1192. Roll 4. 860J.01/184; No: T1192. Roll 4. 860J.01/184; T1192/R 1; M 353 Roll 55, 867.48/1316.

B) İNGİLTERE ARŞİVLERİ :

THE NATİONAL ARCHIVES [UK ARCHIVES]

Foreign Office (FO) :

195/2449, No. 1; 371/2116; 371/2146, No. 70404; 371/2484, No. 25073; 25073/15; 28172; 27167/15; 371/2484, No. 22083; 371/2484, No. 22083; 371/2484/46942, No. 22083; 371/2485, No. 101144; 371/2485, No. 106769; 371/2485, No. 115866; 371/2485, No. 49516; 371/2488, No. 143153; 371/2488, No. 143153; 371/2488, No. 200063; 371/3404, No. 52366; 371/4229, No. 86552, 24.5.1919; 371/4952, No. 52366; 424/215, No. 6; 371/4239, No. 151342/160318; 248/1192; 248/1192; 286/946; 371 J6556/E. 2730/800/44; 371/2485, No. 34427; 371/6561, E 14370, No. 519; 608/154; 608/154; 608/154; 608/278; 608/278; 608/78, (75631), No. 869; 608/78, No. 1094; 608/79; 608/82; 608/84; 608/97, No. 119, 424/86.

War Office (WO) :

157/691/8; 157/691/9; 157/691/9; 157/693; 157/695; 158/933, 5796; 158/933, 5796, vol: I.

House of Commons Accounts and Papers (HCAP) :

100/44 (1881), 144.

Caucasia No. 54, H. M. Stationary Office, London, 1920.
Syria and Palestine (No. 60), H. M. Stationary Office, London, 1920.
Anatolia, No. 59, H. M. Stationary Office, London, 1920.
Turkey and Europe, No. 16, H. M. Stationary Office, London, 1920.

C) ALMAN ARŞİVLERİ :

Politisches Archiv des Auswaertiges Amtes

1 A Türkei 183, Armenien, Bd. 36, No. 7122, R. 14086; Bd. 37, No. 7122, R. 14086; Bd. 37, R. 14085, No. 7117; Bd. 37, No. 7122, R. 14086; Bd. 37, No. 7123, R. 14086; Bd. 38, No. 7124, R. 14087; Bd. 44, No. 7154, R. 14093; Bd. 51, No. 7180, R. 14100; Bd.53, No. 7187, R. 1403; Bd. 39, f. Bd.40, J.No. 580; Bd. 44, No. 7151, R. 14093; R. 14098, Bd.49, f. Bd. 50; Bd. 40, R. 14089, No. 7135, K.No. 109/ No. 2078; Bd. 41, R. 14090, No.7139, No. 10; Bd. 47, R. 14096, 7165, K.No. 46/No. 804; Bd. 47, R. 14096, No. 7165, No. 591; Bd. 49, No. 7172, R. 14098, No. 180; Bd. 48, No. 7169, R. 14097; Bd. 49, No. 7172, R. 14098; Bd. 49, No. 7172, R. 14098; Bd. 51, No. 7177, R. 14100; Bd. 52, No. 7181, R. 14102.

Abteilung III, Akten Armenien

Bd. I, f. Bd. 2, R. 77999, No. 1257, A.J.N. 2159; K. No. 110/No. 2725.

B. Konstantinopel Armenien

No. 97, 7210-19; No. 100, 7219; No. 169, 7251; No. 170, 7252-53; No. 171, 7255-58; No. 172, 7261; No.173, 7254;
P.B, Konstantinopel, Wien, The Armenian Genocide, Volume Tome Band 2; Bd. 39, f. Bd. 40, K.No. 95;
Der Weltkrieg, R.20145, Bd. 279;

Allgemeine Angelegenheiten der Türkei
Bd. 39, f. Bd. 40, R. 13200
Bundesarchiv. R. 8034 II, 6042-6046

D) DİĞER ARŞİVLER

Fransa Arşivi
-Servicé Historique de la Marine, Escadre de la Méditerranée orientale, 1BB7 185.
-Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47.

Schweizerisches Bundesarchiv
E 2001 (A) 683-692 N.vol: 688.

Rusya Dış Politika Arşivi (AYPR)
Siyasî Kısım, *26 Kasım 1912 No. 117/293.*

Ermenistan Devlet Arşivi
Fund 57, folder 5, file 96/1971.

Birleşmiş Milletler Arşivi (United Nations Archives), Cenevre.
R 1763/48/39017/25899; C1586/20C/17729/17136.

E) OSMANLI ARŞİVLERİ (BOA) :

(Y) (P) 1171 "Sicill-i Nüfus, İdare-i Umumiyesi, 14 Mart 1895.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası :
BEO, No. 341055.

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti :
DH. EUM. 2. Şube, No. 68/41; 2. Şube, No. 2F/11.

Sadaret Husûsi :
Sadaret, Hususi Maruzatı, No. 2072, 3 C 1312 (2 Aralık 1894)

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi :

Şifre Kalemi, No. 45/1-2; No. 46/2; No. 55/291; No. 55/341; No. 57/345; No. 57/351; No. 54/9; No. 56/140; No. 55-A/144); No. 61/186; No. 61/192; No. 61/222; No. 61/290; No. 61/210.

Yıldız Evrakı :

Y.PRK.AZN, Dosya No : 4, Gömlek No : 16, 29 Ca 1307.

2. KAYNAK ESERLER ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

ABEGHIAN, Artasches-, "Die gegenwaertige Lage der Armenier", *Die Christliche Welt*, 38 Jahrgang, 1924,Verlag von Friedrich Andreas Perthes, Gotha/Stuttgart 1924.

AGHAYAN, Dzadour-, *Hay Zhoghoverti Azadakragan Baykari Badmoutiounits*, Yerevan, 1976'dan Boghos, s.xxxii.

AHMED EMİN, *Turkey In The World War*, Yale University Press, New Haven, 1930.

AKBAYAR, Nuri-, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, (İletişim Yay. İstanbul, 1985), s. 1242 ve 1245.

Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Sec of Labor, Government Printing Office, beginning 1895-1932.

Armenia and Kurdistan (No. 62), Londra'da H. M. Stationary Office.

Armenian Atrocities: Murder of Nation, London 1915.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Aralık 1982, Sayı 81, Belge 1830; Ekim 1985, Sayı 85, belge 2003, 2005; Nisan 1987, Sayı 86, belge 2051.

AYTEKİN, Halil. *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyoner Kampı*,Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2000.

BARKAN, Ömer Lütfi-, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik

Defterleri (I), *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası,* II/1-2 (İstanbul, 1940-41), s. 20-59, 214-247.

BARONIGIAN, Armenag S-, "Lasst mich reden", *Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation*, No. 1, Leipzig 1920.

BAYUR, Yusuf Hikmet-, *Türk İnkılâbı Tarihi,* I/1-3, Ankara 1963, s. 169-172.

BECKETT, Ian F. W.-, *The Great War, 1914-1918*, Pearson Education, Essex, 2001.

BEYLERIAN, Arthur-, *Les Grandes Puissanca l'Empire Ottoman et les Armeniens dans les Archives Fraqçaises 1914-1918*, Sorbon Yayınları, Paris 1983.

BOUDJIKANIAN, K. Aida-, *Les Arméniens dans le région Rhone-Alpes*, Audin-Lyon 1978.

BURDETT, Anita L. P. (ed.)-, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries 1878-1948*, (Chippenham, Archive Editions, 1998).

CAPRIELIAN, Ara-, *The Armenian Revolutionary Federation: The Politics of a Party in Exile*, (A Dissertation of Doctorate at New York University, 1975).

CHAQUERI, Casroe-, (ed).-, *The Armenians of Iran*, Harvard University Press, Camb. Mass., 1998.

CHICHEKIAN, Garo-, *The Armenian Community of Quebec*, Montreal, Quebeck, Canada, 1989.

CILLOV, Haluk-, *Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları*, (İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Y., 1960).

CONTENSON, Lodovic de-, *Chretiens et Musulmans*, Librairie Plon, Paris, 1901.

————————, *Les Reformes en Turquie d'Asie,* Librairie Plon, Paris, 1913.

COOPER, Roger-, "Armenian Aspirations", *Spectator*, (28 August 1982).

CUINET, Vital-, *La Turquie d'Asie*, I-IV, Ernest Leroux, Paris, 1892-1894.

CZAPLICKA, M. A-, *The Turks of Central Asia in History and the Present Day*, Clarendon Press, Oxford, 1918.

ÇELİK, Kemal-, *Millî Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara, 1999.

Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung ärztlicher Mission und Evangelisation, No. 17, 1.1920-18.1925.

DAVISON, Roderic-, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Rewiev*, Vol. 53, No.3, (April, 1948).

DUMAN, Hasan-, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, I-II, Ankara, 1999.

DUVERGER, Maurice-, *Batı'nın İki Yüzü*, çev. Cem Eroğul-Fazıl Sağlam, Doğan Yay., Ankara, 1977.

"Ein armenischer Vorstoss", *Neue Freie Presse*, 10 Temmuz 1920, N.20067.

ELENA, Marie ve Caimi, la Riosa Roberto-, "The Arabs in Turcuman", *Asiatic Migrations in Latin America*, ed. Luz M. Martinez Montiel, XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa, El Colegio de Mexico, 1981, pp. 125-146.

Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekæt-ı İhtilâliyyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, İstanbul, 1332.

FEIGL, Erich-, *Un Mythe de la Terreur, Le Terrorisme Arménien-ses origines et ses Causes*, Salzbourg 1991.

GAILLARD, Gaston-, *Türk Ermeni Sorunu*, Fransızca'dan çev. Nuri Bilgin, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-Ermeni İlişkileri Grubu Yay., İzmir, 2003.

Glarner Nachrichten und der freie Glarner, 20 Ekim 1896- Schweiz.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender-, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara, 1998.

GREENFIELD, J-, "Statistik der armenischen Bevölkerung", *Armenien*, yayınlayan: Paul Rohrbach, Stuttgart 1919.

————, "Die Armenier in der Diaspora", *Armenien*, Ein Bericht der deutsch-armenischen Gesellschaft zur Tagung des Völkerbundes im September 1927.

GÜRİZ, Adnan-, *Türkiye'de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, (Türkiye Kalkınma Vakfı Yay., Ankara, 1975).

GÜRÜN, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, (Rüstem Yay., 5. Basım, 2001).

HALAÇOĞLU, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, 2001.

HAMO, Vasilian, ed.-, *Armenian American Almanac*, Glendale, Third Edition, California, 1995.

HART, Charles C-, "Political Attitudes and Affiliations of Persian Armenians: An American Diplomatic Report (1932)", Chaqueri, Casroe (ed.), *The Armenians of Iran*, Harvard University Press, Cambridge, 1998.

HASSIOTIS, I. K.-, *"Armenians"*, *Minorities in Greece*, (ed.) Richard Cloog, C. Hurst & Co., London, 2002.

HOPE, Simpson-, *The Refugee Problem: Report A Survey*, Oxford University Press, London, 1939.

HOURANI, Albert - SHEHADI, Nadim (eds.)-, *The Lebanese in the World : A Century of Emigration*, I.B.Tauris Co ltd, London, 1992.

HOURANI, Albert H.-, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, London, New York, 1947.

HOVANNISIAN, Richard G.-, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley, University of California, 1967.

————, "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, 3/1 (January 1968), s. 145-168.

————, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal*, 28/1 (1974).

———————, *The Republic of Armenia I, 1918-1919*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, reprinted in 1984.

———————, *The Republic of Armenia II, 1919-1920*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1982, reprinted in 1984.

HOWARD, M. Sachar-, *The Emergence of the Middle East, 1914-1924*, Alfred A. Knopf, New York, 1969.

HÖSS, Annette-, *Die Entwicklung der armenischen Frage im 19. und 20. Jahrhundert in der Türkei. Unter Berücksichtigung der diplomatischen Korrespondenz der Vertreter der Donaumonarchie in der Türkei*, Diplomarbeit, Wien 1986.

Journal de la Societe de Statistique de Paris, (Aralık 1925)

KARA SCHEMSI-, *Les Turcs et La Question D'Arménie*, Cenève, 1918.

KARACA, Ali-, *Anadolu Islahatı ve Ahmet _akir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993.

KARAKAYA, Ali-, *Millî Mücadelede Manda Sorunu : Harbord ve King Crane Heyetleri*, Ankara 2001.

KARAL, E.Ziya-, *Osmanlı İmparatorluğu İlk Nüfus Sayımı, 1931*, Ankara, 1943.

KARPAT, Kemal H. *Ottoman Population, 1830-1914*, (The University of Wisconsin Press, Madison, 1985), s. 9.

———————, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9/2, (1978), s. 251.

KAWAN, Leon-, *Nüfus ve Kıtlıklar*, Çev. Selim Sabit, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1932.

KELLER, Barbara Jean-, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, (A Thesis Presented to the Faculty of California State College at Fullerton, 1969), s. 26-28.

KÉVORKIAN, Raymond H. et PABOUDJIAN, Paul-, *Les Arméniens dans L'Empire Ottoman à la veille du génocide*, (Paris, 1992).

KULHANJIAN, Gary-, *An Abstract of the Historical and Sociological Aspects of Armenian Immigration to the United States*, 1890-1930, San Francisko, 1975.

KUSHNER, Tony-KNOX, Katharine-, *Refugees In An Age of Genocide*, London, Frank Cass, 1999.

KÜÇÜK, Cevdet-, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İkinci Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986.

LANDRY, Adolphe-, *Demografik İnkılap*, Çev. S. Sabit Aykut, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1938.

————————-, *Traité de Démographie*, Payot, Paris,1949.

LÉART, Marcel (Kirkor Zohrap)-, *La Question arménienne a la lumiere des documents* (Paris: A Challamel, 1913).

LENMAN, Jeffrey (ed.)-, *Gale Encyclopedia Of Multicultural America*, 2000.

LEPSIUS, Dr. Johannes-, *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Sammlung diplomatischer aktenstücke, Postdam, 1919.

————————-, *Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d'Arménie*, Paris 1918.

LOWRY, Heath W.-, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, İstanbul 1991.

LYNCH, H. F. B.-, *Armenia, Travels and Studies*, Longmans, Green, and Co., vol. II. London, 1901.

MALCOM, M. Vartan-, *The Armenians in America*, The Pilgrim Press, Boston Chicago, 1919.

MANDEL, Maud Strum-, *In the Aftermath of Genocide: Armenians and Jews in Twentieth Century France*, (Unpublished Phd thesis at the University of Michigan, 1998).

MARASHLIYAN, Levon-, *Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, MA, Zoryan Institute, Cambrigde, 1991.

————————, "Population Statistics on Ottoman Armenians in the Context of Turkish Historiography", *The Armenian Review*, 4-16, (1987).

————————-, *The Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economics and Morality in American and British Policies 1920-1923*, (Phd. Dissertation, University of California, Vol: 1-II, 1992).

Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahre 1915, yayınlayan Geschaeftsleitenden Ausschuss des schweizerischen Hilfswerks 1915 für Armenien, als Manuskript gedruckt, Basel 1916.

MAYRENI, Waltham-,. [ed. ve tr.], *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918 Documents*, Vatche Ghazarian, Publishing, 1996.

McCARTHY, Justin-, *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, (New York University Press, 1983).

————————, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", *Yeni Türkiye II*, Ankara 1999.

————————-, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914", *Asian and African Studies*, 15/1 (1981), s. 3-44.

————————, *Population History of the Middle East and Balkans*, (İstanbul, ISIS Press, 2002).

Memâlik-i Osmaniyye'nin 1330 [1914] Senesi Nüfus İstatistiği, Dersaadet 1336, s. 4.

MEYER, Karl-, *Armenien und die Schweiz*, Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe, Dienst an einem christlichen Volk, yayınlayan, Bund schweizerischer Armenierfreunde im Blaukreuz, Bern 1974.

MILLER, Donald E. -, *Survivors: an oral history of the Armenian jenocide*. Berkeley, 1993).

MONTIEL, Luz M. Martinez-, "Lebanese Immigration to Mexico". *Asiatic Migrations in Latin America*, ed. Luz M. Martinez Montiel, XXX International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa, El Colegio de Mexico, 1981, pp. 147-161

MULZER, Hans H.-, "Armenier"-Greuel in Berlin", *Mitteilungen des Bundes der Asienkaempfer*, No. 5, 4. Jhrg., Berlin 1 Mayıs 1922.

MUTLU, Servet-, *Ottoman Cencuses and Ottoman Population Once Again*, Başkent Üniversitesi, Yayınlanmamış Çalışma, Ankara, 2004.

NASSIBIAN, Akaby-, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, Croom Helm, London, 1984.

Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

OAKLEY, Robin-, "The Control of Cypriot Migration to Britain Between the Wars", Immigrants & Minorities, 6/1, (March 1987).

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.

Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997.

PANZAC, Daniel. *Population et Santé Dans L'Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles)*, Les Éditions ISIS, İstanbul, 1996.

PASDERMADJIAN, H.-, *Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne*, Paris, 1949.

PENTZOPOULOS, Dimitri-, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, (London, Hurst & Company, 2002).

Population Armenienne de la Turquie Avant la Guerre, Statistiques etablis par le Patriarcat Armenien de Constantinople, Paris 1920.

POWELL, E. Alexandr-, *The Struggle for Power in Muslim Asia*, New York, 1923.

PRICE, Claire-, *The Rebirth of Turkey*, New York, 1923.

RABINOWICZ, Leon-, *Nüfus Meselesi*, Çev. Alaettin Cemil, Ankara, 1930.

RAVENSTEIN, E.G.-, "The Population of Russia and Turkey", *Journal of the Royal Statistical Society* 40 (1877).

RAVITCH, Norman-, "The Armenian Catastrophe", *Encounter*, LVII/ 6 (December, 1981).

"Refugee Industry in Aleppo", *The New Near East*, Vol.8, No.11, Kasım 1923.

Report on Population in Asiatic Turkey, House of Commons Sessional Papers, 1892. Vol. 96.

SARAFIAN, Ara-, *United States official Documents on the Armenian Genocide, Vol I, The Lower Euphrates*, Watertown, Massachusetts 1993.

————————, *United States official Documents on the Armenian Genocide, Vol II, The Peripheries*, Watertown, Massachusetts 1994.

————————,*United States official Documents on the Armenian Genocide, Vol III, The Central Lands*, Watertown, Massachusetts 1995.

SELAHATTİN [İlhan Akant]-, "Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2, (1984).

SHAW, Stanford J.- SHAW, Ezel Kural-, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, İstanbul, 1983, C.2.

SHAW, Stanford J.-, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *Internationale Journal of Middle Eastern Studies* 9, (1978).

SUPAN, A.-, *Die Bevölkerung der Erde XI: Petermann's Mitteilungen*, Erganzungs-Band, XXIX (1901), Ergänzungsheft 135, s. 1-22.

ŞAŞMAZ, Musa-, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

————————, "Distortion of Population Data for National Causes by the Greeks, Bulgarians and Armenians in the Late 19th and Early 20th Centuries", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, (İstanbul, 1997), s. 137-147.

————————, "The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (1995), Ankara, 1995. s. 289-305.

ŞİMŞİR, Bilâl. *Les Deportés de Malte et les Allégations Arméniennes*, Ankara 1998.

Tableaux indiquant le nombre des divers eléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1 Mars 1330 (14 Mars 1914), Constantinople, 1919.

TASHJIAN, James H.-, *The Armenians of the United States and Canada*, Hairenik Press, Boston, Mass., 1947.

The New Near East, Vol.5, No.11, Genel No. 59, Temmuz-Ağustos 1920, s.24.

The New Near East, Vol.5, No.7, Genel No. 35, Mart 1920; Vol.6, No. 1, Genel No. 41, Ekim 1920; Vol.6, No.7, Genel No. 31, Ocak 1920, s.28; Vol.7, No.8, Haziran 1922, s. 5.

The One Hundred and Fifth Annual Report ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, October, 26, 1915, Boston, 1916.

The Statesman's Year Book, London, 1913.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire : Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, London 1916.

TOYNBEE, Arnold-, *The Western Question in Greece and Turkey*, (London, Constable and Company, second edition, 1923).

TURAN, Ömer-, The Turkish Minority in Bulgaria, (TTK Yay., Ankara, 1998), s. 82-87.

————————, "Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu", *Osmanlının Son Döneminde Ermeniler*, Türkkaya Ataöv (edi.), TBMM, Ankara 2002, s. 195-222.

TÜRKMEN, Zekeriya-, "İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914), Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 9, (Bahar 2003), s.50-60.

WALDSTREICHER, David-, *The Armenian Americans*, Chelsea House Publications, New York, New Haven, Philedelphia, 1989.

WÜRZBURGER, E.-, *Umumi Harbin Nüfus Harekatına Tesirleri*, Çev. M. Celal, İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., Ankara, 1932.

YARROW, Ernest A. - KENNEDY, William S.-, "The Armenian National Problem", *The New Near East*, Vol.9, No.8, Ekim 1924.

ZAMIR, Meir-, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, vol. 17 (January 1981), s. 85-106.

ZEIDNER, Robert Farrer-, *The Tricolor over the Taurus : The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922*, (A Phd dissertation at the University of Utah, 1991).

DİZİN

-A-

ABD 48, 105, 147, 156, 162, 165, 167, 173, 174;- delegasyonu 29, 31;- Dışişleri Bakanlığı 20, 21, 46, 178;- Dışişleri Bakanlığı Tarih Bölümü 33;- İstatistikleri 29;- Kongresi 141;- resmî kayıtları 85.
ABDÜLHAMİD, Sultan I. 1
ABEGHIAN, Ermeni 94
Abu Harara 75
açlık 136
Adana 15, 23, 26, 27, 33, 44, 46, 47, 58, 87, 112, 127, 129, 130, 132, 134, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 150, 153, 158;- bölgesi 127;- Ermenileri 145;- Konsolosu, İngiltere'nin 18;- nüfusu 22, 129;- şehri 18;- vilâyeti 122
Adıyaman Kaymakamı 82
Afrika 1
Afyon Karahisar 16, 20, 34;- Sancağı 121
Ağrı Dağı 89
AHARONIAN, Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı 66, 92, 111, 114
Ahılcık kazası 112
Ahılkelek 97, 112, 136, 161
Ahtamar 25
Akademik çevreler 35
Akdeniz 1, 168;- coğrafyası 98;- ülkeleri 101
Alevi 25
ALEXANDER POWELL 51
Aliens Restrictions Act 170
ALLENBY, İngiliz Mareşal 129, 140
Alman 55;- arşivleri 105;- Büyükelçisi, İstanbul'da 83, 77;- Dışişleri Bakanlığı 60;- diplomatları 18;- Elçiliği, İstanbul'da 62;- genelkurmayı 63, 75;- istihbarat kaynakları 66;- kaynağı 98, 101;- kaynakları 127, 156;- konsolosluğu 78;- menfaatleri 107;- prestiji 78
Alman-Ermeni Cemaati 88
Almanlar 100, 110
Almanya 55, 56, 68, 75, 82, 98, 110, 170, 172;- arşivleri 4;- 'nın Halep konsolosu 83.
altı vilâyet 111, 112
Amanos Dağı (Gâvur Dağı) 140
Amasya Sancağı 121
American Committee for Armenian and Syrian Relief, Amerikan yardım kuruluşu 91, 93, 108, 161.
American Committee for the Independence of Armenia 120, 140, 167
American Committee for the Independence of Armenia, Ermeni Diaspora derneği 112
Amerika 42, 68, 71, 86, 107, 112, 113, 120, 136, 142, 144, 145, 146, 147, 156, 162, 166, 167, 168;- arşivleri 4;- Birleşik Devletleri 65, 112, 162, 174;- Birleşik Devletleri konsolosu 78;- Dışişleri Bakanı 168;- Halep Konsolosu 147;- İsviçre Temsilciliği 160
Amerika-Osmanlı ilişkileri 68
Amerikalı 105;- misyoner 90
Amerikalılar 100
Amerikan 78;- arşivleri 105, 127;- basını 84;- belgeleri 107;- belgesi 173;- delegasyonu 112;- Ermeni dernekleri 160;- Ermeni misyoner grupları 106;- Kızıl Haçı 73;- Komitesi 140, 167;- Kongresi 128;- misyoneri 104;- misyonerleri 98, 154;- Senatosu 112;- üniversiteleri 167;- yönetimi 68
Amman 71
Anadolu 1, 2, 3, 4, 27, 32, 33, 39, 42, 48, 55, 60, 62, 63, 75, 95, 97, 107, 108, 112, 113, 114, 116, 120, 133, 134, 136, 141, 142, 144, 146, 148, 153, 154, 155, 158, 160, 168, 177, 178, 179;- Ermeni örgütleri 60;- Ermenileri 113, 133;- içleri 63, 64, 148;- sahilleri 89;- şehirleri 130, 133;- Vilâyetleri Genel Müfettişliği 53
ANEURİN WILLIAMS, İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı 128, 129
Aneze Aşireti 123
Ankara 13, 15, 23, 26, 27, 33, 44, 62, 116, 132, 134, 144, 151, 153;- (Merkez) 87;- Antlaşması 144;- Hükûmeti 143, 146;- şehri 121;- vilâyeti 57, 121
ANNETTE HOSS, Alman araştırmacı 79, 80, 81
Annuaire Oriental, bkz. Salname-i Şarkî

Antakya 75
Antalya (Teke) 16, 27, 34, 134
Antep (Ayıntab) 75, 122, 128, 132, 137, 141, 142
Antwerp 172
Arabistan 7
ARAM HRECHDAKIAN 171
Arap 9, 150, 173;- çölleri 91;- kabileleri 122
Arapkir 149, 150
Ardahan 109
Arjantin 172
Armenian National Union 171
ARNOLD TOYNBEE 69, 106,175, 176
ARSHAG K. Schmavonian, Morgenthau'ın danışmanı 68
ARŞAK SAFRASTIAN, Ermeni muhabir 84
arşiv belgeleri 5, 144
arşiv kayıtları 97, 144
ARTASCHES ABEGHIAN 161
ASEYAN, Halep'teki Ermeni ailesi 86
askerî üniforma 177
Astragan 37
Asya 37, 171, 175;- Türkiyesi 27, 38
Aşkale 80
Atina 42
ATTARIAN, Kilisli Ermeni aile 86
AVETIS AHARONIAN 111
Avrupa 1, 98, 120, 156, 171, 172;- devletleri 1, 53;- kıtası 2;- Türkiyesi 27, 37, 38;- ülkeleri 42, 103, 143
Avrupalı 159
Avustralya 105, 156, 172;- hükümeti 172
Avustralyalı 105
Avustralyalılar 105
Avusturya 37, 55, 172;- arşivleri 4;- Büyükelçisi 138
Avusturya-Macaristan Büyükelçisi 138
Ayas 65
Aydın 12, 13, 15, 23, 26, 27, 33, 44, 87, 134;- vilâyeti 116, 121
Ayntab, bkz. Antep
Azerbaycan 111, 133, 155, 161, 173;- Cumhuriyeti 110

-B-

Bab 75
Bafra 20
BAGRATOUNI, General J., Ermenistan Cumhuriyeti'nin Lorda Temsilcisi 93
Bağdat 16, 24, 102;- demiryolu 55;- kara yolu 102;- vilâyeti 122;- yakını 74
Bağımsız Ermenistan 110
Bahçe 127, 145
BAKER PAŞA 53
Bakuba Kampı 122
Bakü 110
Balıkesir 123, 134;- Ermenileri 149
Balkan, Savaşları 2;- ulusları 1;- ülkeleri 65, 168
Balkanlar 1, 2, 149, 180
BARONIGIAN, Ermeni yazar 93, 129
BARTON, Dr. J. L., The American Board'ın genel sekreteri 32, 91, 160, 170
Basarabya 37
Basra 16, 24;- vilâyeti 122
Başkumandanlık 61
Batı 180;- Avrupa 42, 156;- dünyası 178;- kamuoyu 175;- ülkeleri 8
Batı Anadolu 94, 143
Batı Trakya 172
Batılı, bilim adamları 21;- gazeteci 79;- güçler 50, 139;- kaynaklar 85;- ülke hükümetleri 49
Batum 89, 109
Bayburt 80, 81
BEATRICE ROHNER, hemşire 102
BEDROS KAPAMACIYAN, Van Belediye Başkanı 56
Belçika 172
Belçikalılar 100
BERGFELD, Almanya'nın Trabzon konsolosu 75, 78, 79
Bergon, bkz. Tercan
Berlin 49, 102, 172;- Antlaşması (1878) 1, 6, 53;- görüşmeleri 24;- Konferansı 6, 18, 22;- Kongresi 50
Bern kenti 97
BERRY, Mr. Ner'in Cenevre Temsilcisi 160
Beyaz Ruslar 39, 175
Beyrut 16, 24, 27, 157, 171, 175;- vilâyeti 122
BEZCI, Ermeni aile 86
Biga 15, 20, 21, 26, 33, 44
Bilecik Sancağı 121
BİNBAŞI R. E, İngiliz istihbarat Subayı 74
Birecik 75, 87
Birinci Dünya Savaşı 1, 3, 4, 5, 26, 31, 39, 41, 42, 49, 50, 52, 55, 56, 57, 61, 65, 66, 95, 98, 99, 100, 103, 105, 106, 109, 114, 120, 133, 134, 136, 137, 141, 142, 144, 157, 158, 160, 162, 167, 169, 176, 178, 179;- arefesi 54;- dönemi 97;- sonrası 31, 107, 167;- yılları 89, 93, 94, 97, 105, 169
Birinci Rus Devrimi 175
Bitlis 2, 16, 18, 19, 22, 23, 28, 33, 44, 46, 54, 57, 60, 62, 63, 73, 91, 103, 123, 146, 178;- Ermenileri 120;- istikameti 60;- valisi 63;- Vilâyeti 55, 62, 93, 122, 138

BOGHOS Nubar Paşa, Osmanlı Ermenileri Delegasyonu Başkanı 58, 65, 66, 91, 92, 93, 107, 114, 128, 136, 137, 141, 161
Boğazlar 1, 59
Bolşevik, İhtilâli 42, 109;- rejimi 172
Bolu 16, 28, 34
Bosna 12
Bosna-Hersek 2
Boston 90, 166
Brest-Litovsk Antlaşması 109
Brezilya 172
BRISTOL, Amiral, İstanbul'da Amerikan Yüksek Komiseri 113, 146
Brüksel 172
BRYCE, Lord James, bkz. Lord James Bryce
bulaşıcı hastalık, hastalıklar 99, 101, 102, 103
Bulgar 45;- orduları 65
Bulgaristan 2, 37, 110, 143, 148, 156, 171, 172, 173, 179
Bulletin de Statistique, Osmanlı resmî yayını 32
Burdur 34
Bursa 15, 20, 23, 26, 28, 33, 44, 116, 123, 132, 134, 178;- Sancağı 121;- vilâyeti 13, 121
BURTON J. Hendrick, Amerikalı gazeteci 68
Büyük devletler 53, 54, 120

-C-

CALTHORPE, Amiral 62
Canik 16, 28, 34, 122;- raporu, Dickermann'ın 20
CASE, Dr., Amerikan misyoneri 81
CAYLE, Mr. G., Fransız ziraat uzmanı 157
Cebel-i Bereket 18, 33
Cemaat liderleri 9
CEMAL PAŞA 62
Cenevre 48, 104, 105
Cerablus 75
Ceride-i Nüfus İdaresi 7
Ceyhan 127
Cezayir-i Bahr-ı Sefid 17
CHCETHAM, M. İngiltere'nin Kahire temsilcisi 58
Chicago 166
Chicago Tribune 151
Cibur Aşireti 123
Cidde 8
Cisr-i şugr 75
Cizre 88
cizye 9;- vergisi mükellefi 9
Claire Price 51
CLARK, Doktor 103
Cleveland 167
CUINET, bkz. Vital Cuinet
Culfa kolonisi 37

-Ç-

Çanakkale 3, 26, 59, 60, 179;- Boğazı 59;- Savaşları 60;- Seferi 59
Çankırı 34
Çar'ın Hükümeti 175
Çarıklı 25
Çarlık Rusyası 2, 39, 170
Çarşamba 20
Çatak 60
Çatalca 16, 28
Çeçen Aşiretleri 123
Çekoslovakya 172
Çernomoria 133
ÇIÇERIN, M. 160
çifte standartçılık 40
Çin 143
Çingene 159
Çorum 33, 121
Çukurova 42, 127, 130, 167

-D-

Dağıstan 133
Dağlı 159;- Müslüman 159
Dahiliye Nezareti 7, 45, 61, 64
DAMADIAN, Hınçak Liderlerinden 65
Damlacık tepeleri, Musa Dağında 96
DANIEL PANZAC, Fransız bilim adamı 38
Das Neue Armenien, dergi 156, 172
DAUKMAJIAN, Ermeni aile 86
DAVID MAGIE 29, 31, 32, 33, 34, 35, 43, 46, 47, 51
DAVID TEHERMOFF 58
Dedeağaç 62
Değirmendere 78;- Irmağı 78
Denizli 33
Der Neue Orient, dergi 127
Dersim 57, 122
Detroit 167
Deutscher Hülfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient, yardım derneği 97
Deyrizor (Şehr-i Zor) 3, 16, 74, 75, 83, 123;- civarı 72;- havalisi 88
Dımaşk (Şam) vilâyeti 122
Dışişleri Bakanlığı 137
Dışişleri Bakanlığı, Almanya'nın 102
Dışişleri Bakanlığı, Amerika'nın 86
Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin 59
diaspora, dernekleri 144;- 112, 114
DICKERMANN, S.O. Amerikalı 20;- raporu 20
Diplomat raporları 20
DİYAKONOZ KÜNZLER 103

Diyarbakır 2, 16, 18, 19, 22, 23, 28, 33, 44, 47, 54, 74, 79, 83, 87, 88, 120, 122, 123, 132, 136, 149, 150, 178;- bölgesi 150;- Salnamesi 13;- Vilâyeti 18
dizanteri 101
Doğu Anadolu 2, 3, 6, 8, 24, 53, 54, 67, 90, 103, 106, 110, 111, 114, 142, 158, 177;- bölgesi 22, 89, 92, 104;- dışı 48;- vilâyetleri 54, 109
Doğu Beyazıt 57
Doğu Rumeli 37
Doğu Trakya 42
Doğu vilâyetleri 61
Doğu-Batı yolları 1
Don nehri 160
Dörtyol 74, 87, 127, 140, 144, 145
DURAND, Mösyö 39
dünya kamuoyu 39
Dünya Savaşı 179
DZADOUR AGHAYAN 66

-E-

Eçmiyazin (Etchmiadzin) 25, 89
Edirne 2, 16, 23, 28, 44, 94, 133, 134;- Vilâyeti 121
Edlib 75
EDWART I. NATHAN Amerika'nın Mersin konsolosu 72, 73, 74
Egabar aşireti 123
Ege 42;- Adaları 172
Egyptian Gazette 96
Elazığ 19
Elbistan 65
EMİR FAYSAL 113
Encyclopedia Britannica 51
ENVER PAŞA, Başkumandan Vekili 63
Erivan 66, 89, 90, 91, 110, 112, 136, 146, 170;- civarı 92;- Cumhuriyeti 155
Ermeni 10, 11, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 29, 44, 46, 48, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 82, 84, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 116, 120, 127, 128, 129, 133, 136, 139, 140, 141, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 176, 177, 178;- aile 81;- Apostolic 159;- arşivleri 3;- asker 141;- asker kaçakları 42;- askerler 42, 139;- askerleri 57;- ayaklanması 62;- belgeleri 107;- birlikleri 137;- Bürosu, Tiflis'te 59;- cemaati 17;- Cumhuriyeti 111, 140;- çeteleri 138, 139;- delegasyonu 113, 148;- devleti 2, 55, 140, 142;- devleti kurulması 112;- diaspora derneği 112;- Diasporası 94;- din görevlisi 62;- erkekler 76;- erkekleri 105;- evleri 69;- eylemleri 138;- gazetesi 62;- genç 149;- göçleri 4, 158, 172;- göçmen 90, 92, 111, 167, 169, 171;- göçmenler 92, 147, 148, 170, 171;- göçü 89, 90, 159, 162;- gönüllü 66, 141;- Gönüllü Alayı 85;- Gönüllü Alayı Kumandanı 85;- gönüllü birlikleri 138;- gönüllüler 62, 65, 66;- gönüllüleri 138;- Gregoryenler 45;- gruplar 111;- grupları 144;- halkı 67, 140;- ıslahatı politikası 1;- ihtiyat kuvveti 66, 136;- ileri gelenleri 159;- ilticacılar 157;- istekleri 19;- isyanları 61;- kampları 102;- Katolikler 45;- kaybı 177;- kayıpları 94, 95, 97, 103, 136;- kaynakları 19, 58, 158;- kilise verileri 27;- Kilisesi 50, 145;- komiteleri 61, 62;- konusu 162;- köyü 96;- kuvvetleri 60;- lejyoner 137;- Lejyonerler 141, 168;- liderler 64, 65;- lobisi 112;- mahkumlar 42;- malları 115;- meselesi 7, 53, 139, 162, 180;- milisler 109;- militanlar 62;- Milli Savunma Komitesi 65;- model kampları 105;- mülteci 89, 93, 114, 129, 136, 145, 148, 149, 168, 170, 172;- mülteci dalgası 42;- mülteci hareketi 42;- mülteciler 42, 89, 92, 105, 136, 144, 148, 157, 169, 170;- Mültecilere Yardım Kurumu 84;- mültecileri 105;- nakli 72;- nüfus 11, 13, 38, 42, 48, 52, 101, 114, 116, 129, 130, 149, 150;- nüfus tablosu 25;- nüfusu 6, 10, 11, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 37, 43, 46, 47, 50, 51, 52, 55, 69, 88, 94, 97, 108, 120, 127, 129, 130, 133, 134, 136, 158, 167, 177;- olayları 42, 180;- ordusu 66;- Ortodokslar 159;- önde gelen şahsiyetleri 158;- önde gelenleri 58;- örgütleri 1, 17, 179;- Patriği 56, 116, 144, 145, 146, 147;- Patrikhanesi 6, 10, 18, 21, 24, 25, 26, 29, 120, 127, 144;- planları 112;- Platosu 37;- polis ve memurları 61;- Protestanları 69;- savaşçı 140;- sayısı 46, 93, 127, 132, 161, 172;- siyasî eylemci 42;- sorunu 19, 112;- soykırımı 177;- suikastçiler 39;- sürgünler 72, 88, 107;- tehciri meselesi 68;- temsilciler 114, 148;- temsilcileri 120;- terör örgütleri 56;- tezleri 21;- topluluğu 84;- toplumu 56;-

Ulusal Birliği Komitesi üyeleri 145;- Ulusal Meclisi üyeleri 56;- yanlısı lobi 29;- yaralılar 42;- Yardım Komitesi 172;- Yardım Topluluğu 84;- yetkilileri 140
Ermeni-Fransız ortak savaşı 140
Ermeni-Fransız ortaklığı 139
Ermeniler 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 33, 37, 38, 39, 44, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 97, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 120, 121, 123, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180;- in malları 64;- in nüfusları 26;- in sayıları 176;- in silahsızlandırılmaları 61
Ermenistan 1, 6, 19, 27, 42, 50, 55, 56, 57, 84, 90, 92, 109, 110, 111, 112, 114, 120, 127, 133, 137, 140, 142, 144, 158, 161, 167, 168, 173, 174;- Cumhuriyeti 66, 93, 110, 114, 132, 133;- Cumhuriyeti delegasyonu 133, 138, 141;- devleti 113, 137;- Göçmenler Bakanlığı 92;- Krallığı 168;- toprakları 110, 111
Ertuğrul, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nde 20, 34
Erzincan 57, 78, 80, 81, 82, 83, 138;- çevresi 138
Erzurum 2, 16, 18, 22, 23, 28, 33, 45, 46, 54, 57, 61, 63, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 90, 91, 103, 108, 123, 132, 133, 134, 139, 146, 171, 178;- bölgesi 137;- Ermenileri 81, 120;- şehri 85;- valisi 63;- vilâyeti 13, 93, 122, 138
Eskişehir 16, 28, 87, 123
Estonyalılar 39
ETIENNE FLANDIN 168
Etiyopya 156

-F-

FELIX WEBER 37, 51
Fırat Köprüsü 82
Fırat nehri 79, 84
Filistin 27, 94, 129, 143, 156, 171
Finliler 39
FRANCIS BLYTH KINBY, Ruster-Don Konsolos Yardımcısı 58
Fransa 41, 48, 53, 55, 56, 57, 59, 96, 98, 111, 128, 133, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 167, 168, 169, 170, 172, 173;- arşivleri 4;- askerleri 137;- Bayrağı 141, 168;- Dışişleri Bakanlığı 93, 107;- hükümeti 128;- mandası 127;- ordusu 137;- safları 141;- Senatosu 168;- işgal kuvvetleri 137
Fransız, arşivleri 169;- askerî üniforması 97;- askeri 141;- birlikleri 143;- devotu 140;- işgal kuvvetleri 132;- komutan 145;- orduları 140, 141;- ordusu 66, 141;- resmî kaynakları 170;- savaş gemileri 96;- üniforması 141;- yetkililer 145;- yönetimi 144, 147
Fransızca 48
Fransızlar 2, 59, 100, 127, 130, 137, 139, 140, 141, 144, 145, 146
Frenk 45
Fresno (California) 166
FRIDTJOF NANSEN, Dr., bkz. Nansen, Fridtjof
FUAT BEY 39

-G-

GAGENE NYHEETER, bir Ermeni 84
Galata 145
GASTON GAILLARD,Fransız tarihçi 57
Gâvur Dağı (Amanos) 140
gayr-ı Türk uluslar 1
gayrımüslim, dinî liderler 31;- *erkek nüfus* 32;- *nüfus* 32;- *nüfus verileri* 31
gayrımüslimler 31, 55
Genel müfettişler 54, 55
geri dönüş kararnamesi 111, 114, 116, 120
Germania gazetesi 140
Giresun 21, 87
Girit 42
GLARNER NACHRICHTEN, İsviçre Gazetesi 37
GORDON PADDOCK, Tebriz Amerikan konsolosu 104
GOSCHEN, İngiltere Büyükelçisi 24
GOURAUD, General 145
GOUT, Fransa Dışişleri Bakanlığı Fevkalâde Yetkili Bakanı 92, 161
göçebe 24;- nüfus 8
göçmen idaresi 165
göçmen nüfus 24
Görele 87
GRAFTAM, Miss. hemşire 103
GREENFIELD, İngiliz vatandaşı, araştırmacı 139, 172

Gregoryen 10, 11;- Ermeni nüfus 46;- Ermeniler 38, 64
grip 177;- salgınları 98
GULKEVİÇ, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi 54
Gümüşhane 34, 122
Güney Amerika 156, 172;- ülkeleri 136
Güney Anadolu 102
Güney cephesi 139
Güney Kafkasya 110
Güney Mezopotamya 108
Güneydoğu 142;- bölgesi 143
Gürcistan 92, 111, 133, 155, 161, 173
Gürcü Müslüman 159
Gürcü Ortodoks 159
Gürcüler 39, 97, 110, 137

-H-

Haçin (Saimbeyli) 128, 130, 137, 145
HAGOPIAN, Prof. A.D., Robert Kollej mezunu 148, 149, 179
Halep 16, 23, 28, 32, 44, 46, 47, 61, 71, 72, 73, 74, 75, 83, 87, 88, 101, 102, 127, 132, 147, 149, 150, 154, 155, 157, 171;- Alman Konsolosu 101;- bölgesi 157;- konsolosu, Amerika'nın 70, 86;- şehri 122;- vilâyeti 122
Hama 71, 75, 83, 86
Hamburg 172
Hamidiye Alayları 3, 55
Hammanm 75
Harbiye tahsisatı 116
HARBORD, General 160
Hariciye Nazırlığı 2
HAROLD BUXTON, Amerikalı misyoner 90
Harput 16, 18, 54, 57, 70, 71, 80, 81, 83, 91, 103, 104, 120, 122, 123, 132, 136, 146, 149, 150, 154;- bölgesi 151;- konsolosu 70;- Vilâyeti 18;- yöresi 152
Haruniye 127
Hasan Beyli 127
hastalıktan ölümler 99
Haymana, Ankara'da 87
HEINRICH HOPF 97
Hemedan 162
HENRY MORGENTHAU, Amerika İstanbul Büyükelçisi 67, 68, 106, 107, 162, 176
HENRY TROTTER, General, İngiltere'nin Kürdistan Konsolosu 18
Hınçak 56;- liderleri 65;- partizanları 62
Hınçaklar 56, 65
Hınıs 85
Hidas gölü 139
Hindistan 136, 143, 156, 171, 173
HOFFMANN, İskenderun Konsolos Vekili 102
Hollanda 98
HOVANNISIAN 92, 111, 113
HOWARD M. Sachar 49
HRAND SAMOUELIAN, Ermeni delege 141
hristiyan azınlıklar 146
hristiyan mahallesi 146
hristiyan nüfus 129, 149, 150
hristiyan unsur 29
Hristiyanlar 33
Hums 71, 74, 75
Hüdavendigâr 44, 121;- vilâyeti 20

-I-

Iğdır 89
Inquiry Report, ABD Dışişleri Bakanlığı raporu 21
International Phil-Armenian League 160
Irak 143, 171;- toprakları 105
Isfahan 162
Isparta 34

-İ-

İç Anadolu 3, 177
İçel 15, 18, 28, 33
İhtidâ 115
İhtilâlci Ermeni örgütler 158
İkinci Dünya Savaşı 173
İnebolu 123;- Sancağı 121
İngiliz 2, 26, 27, 55, 59, 139;- arşiv belgeleri 74, 104;- Arşivi 29, 84, 104;- arşivleri 105;- Askerî Ofisi, Mısır'da 62;- askerî istihbarat yetkilileri 138;- belgeleri 27, 107;- birlikleri 143;- Büyükelçisi 63;- Dışişleri 63;- Dışişleri Bakanlığı 59, 93, 136;- Dışişleri Bakanlığı Savaş Propaganda Bürosu 69;- Dışişleri Bakanlığı Tarih Birimi 26;- diplomatik belgeleri 58;- diplomatları 18;- gazetesi 84;- Genelkurmayı 59;- görevliler 27;- istihbarat kaynakları 56;- istihbarat raporları 74;- istihbarat raporu 116;- istihbaratı 62, 138;- Kara Ordusu Komutanlığı 59;- komisyonu 140;- konsolosları 95;- Kontrol Subayı 139;- kuvvetleri 110;- Lordlar Kamarası oturumu 89;- orduları 140, 141;- Propaganda Bürosu 95;- Savaş Kabinesi 134, 139;- tezleri 26;- uzmanlar 27;- yetkililer 29
İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı 129

İngilizler 26, 27, 29, 53, 65, 68, 129
İngiltere 18, 48, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 67, 84, 89, 90, 98, 110, 111, 112, 128, 147, 170, 172, 175;- arşivleri 4;- Büyükelçisi, Washington'da 63;- İstanbul Büyükelçiliği 24, 155;- Karadeniz Ordusu İstihbarat Birimi 133;- Yıllığı (1914) 18
İran 37, 38, 48, 89, 90, 93, 95, 101, 108, 136, 139, 143, 156, 161, 168, 173;- arşiv kayıtları 93, 161;- arşivleri 4;- Azerbaycanı 37;- sınırı 57
İskenderiye 132
İskenderun 58, 59, 144, 145, 157;- Limanı 59
İslahiye 75, 102, 140
İslâm 46, 77;- dini 155
İSMAİL BEY, Laz lider 89
İspanya 98
İspanyol gribi 99
İstanbul 2, 10, 17, 19, 20, 23, 25, 26, 28, 37, 44, 48, 54, 57, 59, 60, 62, 77, 84, 94, 95, 113, 120, 121, 123, 129, 132, 133, 134, 137, 138, 144, 145, 146, 148, 149, 155, 169, 178;- Alman Büyükelçisi 80;- Boğazı 59;- Ermenileri 94, 116, 127;- Ermenisi 178;- kazaları 17;- şehri 17
İstatistik Müdüriyet-i Umûmiyesi 7
istatistik defterleri 14, 15
İstatistik-i Umûmî İdaresi 45
istihbarat raporları 74
İsveç 98
İsviçre 37, 76, 97, 105, 172;- arşivi 4
isyancı Ermeniler 89
İşkodra 17
İtalya 55, 98, 169, 172, 173
İtalyan gemileri 169
İtalyan gemisi 146
İtilâf Devletleri 67, 96, 109, 111, 114, 116, 136, 141, 142, 147, 148;- delegasyonları 113;- kuvvetleri 3;- orduları 136
İtilâf, cephesi 58;- güçleri 59, 60;- kuvvetleri 3, 66, 142;- orduları 65
İzmir 23, 33, 48, 87, 94, 132, 134, 144, 145, 146, 169, 172, 178;- Ermenileri 94, 127;- Vilâyeti 94
İzmit 16, 23, 26, 28, 34, 44, 87, 123;- sancağı 116
İznik 121

-J-

JACKSON, Amerika'nın Halep Konsolosu 71, 72, 74, 75, 86, 95, 147, 155
JACOB N. Beam, Amerikalı 20, 21
JAMES G. Harbord, Amerikalı Tümgeneral 113
Jandarma teşkilâtı 3
Japonya 143
Java 156, 173
Jersey City 167
JOHANNES LEPSIUS, bkz. Lepsius
JOHN CLAYTON, Chicago Tribune muhabiri 151
JOHN MAXWELL, Sir, Kahire'de İngiliz Kuvvetleri Komutanı 65
JOHNSON, General 160
JOSEF MARQUART, İsviçreli 94
JUSTIN McCARTHY 12, 35, 36, 43, 44, 47, 51, 142

-K-

Kafkas, cephesi 59, 138;- Ermenistanı 145;- harekâtı 110
Kafkaslar 3, 90, 91, 94, 101, 106, 114, 139, 160, 168, 172
Kafkasya 37, 38, 42, 47, 48, 58, 59, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 108, 110, 113, 127, 133, 136, 139, 141, 149, 157, 158, 160, 170;- bölgesi 89;- cephesi 58;- coğrafyası 101;- Gazetesi 84;- harekâtı 110;- sınırı 139
Kağızman 66
Kahire 58, 65
Kal'acık, Ankara'da 87
KALAJIAN, M.T. 167
Kale-i Sultaniye (Çanakkale) 17, 28, 121
KAMİL PAŞA 79
Kanada 63, 156
KARA ŞEMSİ (Reşid Saffet Atabinen) 48
Karabağ 92
Karadeniz, bölgeleri 106;- bölgesi 89;- kıyıları 139
Karahisar bölgesi Ermenileri 57
Karahisar-ı Sahip 28, 87
Karasi (Balıkesir) 16, 20, 28, 34;- Sancağı 121
Karataş, Adana'da 146
KARAYA, Ermeni aile 86
Kars 85, 109, 112
Kars Pazar (Kadirli) 128
Kastamonu 16, 23, 26, 28, 34, 44, 116, 123, 132, 134;- kenti 149;- vilâyeti 121
Katolik 25, 46;- Ermeni 10;- Ermeniler 10, 11, 17, 38, 46, 64, 77;- mezhebi 3;- nüfus 10
Katolikler 11, 46
Kavkaskii Kalendar 159
Kayseri 15, 28, 33, 57, 74, 87, 123, 134, 149, 153;- sancağı 120, 121
KÂZIM KARABEKİR PAŞA 110

Kazvin 162
Keldani 89
Kelkit 138
Kemah 79, 80, 81
KEMAL H. Karpat 43
Kemalistler 137, 155, 168
KERENSKY, Mr. 175
Keskin, Ankara'da 87
Kıbrıs 65, 143, 156, 171, 173;- Adası 170;- Monarga Ermeni Lejyonu kampı 141
Kırgız Türkü 175
Kırım 161
Kırşehir 33, 87, 121
kıtlık 136
Kızılbaş 24
Kiğı 79
Kilikya 23, 25, 63, 65, 111, 112, 120, 127, 128, 129, 133, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 168, 169;- bölgesi 114, 116, 142, 144;- Ermenileri 58, 128, 144;- nüfusu 46
Kilikyalı Ermeniler 146
Kilikyalılar 140
Kilis 75
Kilise 115
Kilise mensupları 31
KING, Senatör 170
Kirmanşah 162
kolera 97, 136, 177
KONT WORONTZOFF-Dachkoff 59
Konya 16, 23, 26, 28, 34, 44, 48, 61, 72, 74, 87, 101, 116, 123, 132, 134, 154;- vilâyeti 121
Kozan 18, 33
KRASSIN 170
Kuban nehri 160
Kudüs 17, 25, 28;- Sancağı 122
KULHANJIAN, Ermeni tarihçi 166
Kuzey Amerika 42, 143
Kuzey Irak 106;- bölgesi 177
Kuzey Kafkasya 92
Kuzey Suriye 74, 128, 129;- sahili 65
Küçük Asya 19
Küçük Ermenistan 127, 168
KÜHLMANN, İstanbul Alman Büyükelçisi 137
Kürdistan 27
Kürt, Kürtler 9, 57, 82, 150;- grupları 95;- kampı 139;- Müslüman 159
Kürtçe bilgisi 83
Kütahya 20, 28, 34, 87;- sancağı 116, 121

-L-

Latin 45
Lâtin Amerika 143
LAUGHLIN GERARD 170
Lazistan 34, 122
Legion d'Orient 105
Leipzig 172
LEON KAWAN 41
LEPSIUS, Dr. Johannes 20, 51, 68, 77, 106, 107, 176
LESLIE A. Davis, ABD Harput Konsolosu 19, 70, 71, 72, 95
LEVON MARASHLIAN 43
Litvanyalılar 39
LODOVIC DE CONSTENSON 38, 51
Londra (London) 19, 29, 49, 67, 84, 170, 172
LORD CURZON 128, 129
LORD JAMES BRYCE 68, 106, 176
Los Angeles 167
Lozan 49, 140, 147, 148, 167, 178;- Barış Antlaşması 148;- görüşmeleri 179;- Konferansı 172
Lübnan 143, 157, 170, 171
LYNCH, H.F.B. 37, 51
Lyon 169

-M-

Ma'muretül-aziz (Elâzığ) 2, 22, 23, 28, 33, 44, 47, 87, 122, 154;- vilâyeti 57
MAGIE, David bkz. David Magie
mahallî diller 54
Mahmudiye 60
Makedonya 172;- hatları 65
MALACHIA ORMANIAN bkz. Ormanian, Malachia
Malatya 122, 136, 149, 154
Malazgirt 89
MALEZIAN, Boghos Nubar Paşa'nın sekreteri 65
Maliye Nezareti 7, 15;- yıllıkları, 15
Mamahatun 82
Manastır 17
Manchester 170, 172
Mançurya 171
MANUKIAN, Ermeni öğrenci 82, 83
Maraş 16, 28, 33, 57, 61, 62, 74, 75, 88, 128, 130, 132, 137, 141, 142, 150;- Sancağı 122
MARDEN, Dr. J.K., Near East Relief'ten 69, 75
Mardin 75, 103, 123, 149, 150
MARK SYKES, İngiliz Albay 65
Marseille 169
MARSHALL N. Fox, ABD'li hayırsever 105
Maruni 45
Maud Strum Mandel 169
MAURICE DUVERGER, Fransız siyasal bilimler profesörü 40
Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti 110
MAYNARD, H.A., Amerikalı misyoner 91

McCarthy bkz. Justin McCarthy
Meclis-i Vükelâ 64
Medine 8
MEIR ZAMIR 43
Mekke 8
mektep 115
Menteşe 15, 28, 33
Merkezî İstatistik Encümeni 7
Mersin 15, 18, 33, 58, 127, 140, 145, 146;- konsolosu 70
Merzifon 154
Meskene 75
MESROP, Piskopos 85
Meşrutiyet II 9
Mezopotamya 74, 106, 156, 171, 173;- çölleri 107, 146;- çölü 88
Mısır 62, 101, 108, 120, 129, 141, 143, 145, 156, 157, 173
MIGIRDIÇ Sinabyan Efendi 46
Milân 172
Milletler Cemiyeti 140, 168, 170, 172;- Arşivi 104, 105;- belgeleri 48;- kayıtları 136;- Mülteciler Komisyonu 160;- verileri 155;- yetkilileri 105
Millî Mücadele 142
Milliyetçi Hükûmet görevlileri 149
Misis 127
misyonerler 68, 85
Mondros Mütarekesi 110, 111, 116
MORGENTHAU bkz. Henry Morgenthau
MORSIER, M. De, International Phil-Armenian League 160
Musa Dağı Ermenileri 96, 97, 137, 141
Musa Dağlılar 96
MUSTAFA KEMAL PAŞA 140, 143
MUSTAFA PAŞA, Dahiliye Nazırı 114
Musul 17, 24, 75, 88;- vilâyeti 122
Muş 57, 85, 91, 146;- Vilâyeti 18
Mübtedî Ermeni kadınlar 115
Mülteci Yardım Komiteleri 85
Mümbiç 75
Müslüman 45, 49, 60, 77, 115;- ahali 137;- aile 31;- aileler 57;- erkek nüfus 31, 32;- erkekler 31, 140;- halk 148;- kadın 139;- kadınlar 31;- katliamı sorumluları 62;- kaynakları 129;- köyler 60;- nüfus 32, 56, 108, 150;- nüfus rakamları 32;- siviller 103;- Türkler 110
müslümanlar 31, 33, 55, 60, 63, 129
Müttefik, askerleri 138;- kuvvetler 129;- orduları 62;- Ülkeler delegasyonları 26;- Yüksek Komisyonu 129
Müttefikler 58, 65, 137, 138, 148, 168;- arası müzakereler 66

-N-

Nacarlı 127
Nahçivan 161
Nallıhan, Ankara'da 88
NANSEN, Dr. Fridtjof Norveçli bilim adamı, Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri 105, 157
National Central School, İstanbul'da 146
Near East Relief (NER), Amerikan Yardım kuruluşu 69, 92, 94, 148, 153, 155, 160, 167, 171;- arşivi 132;- temsilcisi 146
Neue Freie Presse Gazetesi, Viyana'da 140
NEURATH, İstanbul'daki Alman Büyükelçi vekili 67
New York 49, 68, 166
NICOLAS HOFF, Norveçli Binbaşı 55
Niğde 16, 28, 34
NORADI, Yüzbaşı 137
Norddeutsche Allgemeine Zeitung 139
NORMAN RAVITCH 43
Nüfus Müdüriyeti 7
nüfus istatistikleri 18

-O-

Okyanus 1
Ordu 21, 88
Orizon, Ermeni gazetesi 89
Ormanian, Malachia, Eski Ermeni Patriği 25, 32
Orta Avrupa 156
Ortadoğu 105, 120, 157, 158, 160, 171, 173;- ülkeleri 136
Ortodoks 25
OSCAR S. Heizer, Amerika'nın Trabzon konsolosu 76, 81
Osmaniye 73, 102, 127;- civarı 145;- Ermenileri 145
Osmanlı 17, 27, 44, 67, 68, 123;- arazi kayıtları 14;- arşiv belgeleri 107;- arşivleri 3, 69, 87, 105;- belgeleri 84;- birlikleri 56, 57;- coğrafyası 50, 101;- Devleti 1, 2, 3, 4, 6, 7, 10, 18, 19, 22, 27, 31, 39, 43, 47, 50, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 67, 68, 90, 94, 109, 140, 162, 175, 177, 179;- Devleti sınırları 106;- Devleti yetkilileri 39;- Devleti nüfusu 6;- emniyet güçleri 96;- Ermeni nüfusu 21, 23, 47, 134;- Ermenileri 10, 15, 19, 22, 25, 37, 47, 63, 64, 93, 95, 133, 141, 177;- Ermenisi 66, 136, 156, 174;- gayrımüslimleri 9;- Hükûmeti

5, 53, 54, 56, 57, 111, 114;- hükümetleri 54;- idaresi 90;- idarî teşkilât yapısı 35;- İmparatorluğu 55, 109, 110;- İmparatorluğu toprakları 42;- istatistik defterleri 14;- istatistikleri 35;- kayıtları 36;- kaynakları 69, 75, 77;- kuvvetleri 65;- nüfus bilgileri 9;- nüfus istatistikleri 8, 11, 21, 27;- nüfus kayıtları 14;- nüfus sayım sonuçları 10;- nüfus sayımları 8, 9, 10, 23, 34, 46;- Nüfus ve İstatistik Dairesi 6;- nüfus verileri 43;- nüfus yapısı 36;- nüfusu 12, 14, 15, 32, 33, 35, 36, 38, 43;- nüfusu araştırmaları 12, 14, 49;- nüfusu hesaplaması 36;- orduları 99;- ordusu 41, 99, 100, 110;- Parlamentosu 58, 158;- politikaları 180;- Protestan nüfus 10;- resmî istatistikleri 6;- resmî yayını 32;- salname istatistikleri 21;- sayım sonuçları 22;- sayımları 9, 42, 52;- sınırları 63, 67, 69, 94, 116;- Sicill-i Nüfus Ahali-i İdare-i Umûmiyesi 46;- şehirleri 3, 17;- tebaası 139;- toplumu 179;- toprakları 2, 26, 29, 38, 51, 52, 56, 59, 65, 89, 97, 103, 106, 121, 158, 159, 177;- uyruklu 66;- ülkeleri 4;- ülkesi 6, 25, 31, 35, 37, 38, 45, 69;- valisi 56;- verileri 32;- vilâyetleri 14, 17, 18, 20, 44;- yetkilileri 66;- yöneticileri 56;- yönetimi 63
Osmanlı Bankası 81, 82
Osmanlı-Rus Savaşı 53
Osmanlı-Türk arşivleri 14
Osmanlılar 36, 49, 56, 110, 111

-P-

PALLAVICINI, Avusturya-Macaristan Büyükelçisi 19
Palu 79
Paris 29, 49, 66, 100, 112, 113, 114, 128, 169, 170;- Barış görüşmeleri 120;- görüşmeleri 20, 26, 92, 112, 113, 114, 120, 133, 142;- görüşmeleri arefesi 114;- Konferansı 22, 26, 31, 111, 113
PARKER W. Buhrman, Amerika'nın Halep konsolosu 149, 150, 151
PATRIK NERSES 6, 22, 24
PATRIK ORMANIAN, bkz. Ormanian, Malachia
Patrikhane 6, 21, 22, 23, 24, 32, 36, 46;- istatistikleri 22;- Kaynakları 23;- yetkilileri 19;- nin Ermeni nüfusu 22
PAUL MONROE, Columbia Üniversitesinden 171
PAUL ROHRBACH 94
PAULA SCHAEFER, hemşire 102
Payas 65, 140
PEET, W. 72
PEREZ 82
Perşembe 88
Philadelphia 166
Pire 42
Polis teşkilâtı 3
Polonya 172
Pord Said 96, 105
Potansiyel Ermeni nüfus 120
Pozantı 72, 137
Protestan 10, 25, 45, 46, 50;- Ermeniler 10, 11, 38, 64;- mezhebi 3;- nüfus 46;- sayısı 11
Protestanlar 11, 46
PROTHERO, G.W., İngiliz Dışişleri Bakanlığı Tarih Birimi başkanı 27
Puzantion, Ermeni Gazetesi 62

-R-

RADOWITZ, İstanbul Alman Büyükelçisi 20
RAHİP STAPLETON, Amerikan misyoneri 81
Rakka 75, 103
Ramgavar 56;- partizanları 62
Rasul-Ain, bkz. Re'sül-ayn
RAVENSTEIN, E.G. 36
RAYNOLDS, G.C., Amerikalı misyoner 90, 91
Re'sül-ayn 83, 123
REŞİD SAFFET ATABİNEN, bkz. Kara Şemsi
Rize 21
ROBERT FARRER ZEIDNER 175
ROBERT LANSING, ABD Dışişleri Bakanı 68
RODERIC DAVISON 55
ROGER COOPER 43
Roma 41, 172;- paraları 40
Romanya 1, 37, 66, 156, 173
RÖSSLER, Halep Alman Konsolosu 82, 101, 102, 103, 106
Rum 14, 46, 147, 151, 153;- Katolik 45;- muhacirler 116;- Ortodoks 45
Rumeli 2
Rumlar 24, 46, 139, 146
Rus, arşiv belgeleri 159;- arşivleri 3;- askerî yetkililer 58, 158;- bayrağı 59;- Büyükelçisi 63;- Çarlığı 1;- elçisi 2;- Hükümeti 58;- istatistiği 22;- istatistikleri 133;- işgali 139;- koruması 59;- orduları 3, 60, 66, 158;- ordusu 59, 66, 67, 84, 90, 91, 107, 136, 138, 141;- Ortodoks 159;- safları 48, 57;- Sekteriyan 159;- sınırı 103;- sınırları 63;- taar-

ruzu 107;- tarafı 57;- teklifi 160;- vilâyeti 37;- yardımı 158
Ruslar 3, 19, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 84, 109, 110, 137, 139, 160, 175
Rusya 3, 36, 38, 42, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 109, 110, 136, 150, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 168, 169, 173, 175;- Ermenileri 47, 113, 137, 158, 177;- Ermenistanı 22, 112, 113, 120, 160;- Hükümeti 84;- Kafkasları 128;- Parlamentosu 175;- stepleri 92;- toprakları 158
RUTH G. WOODIS, Miss., Amerikan misyonerlerinden 154

-S-

Sadaret 10, 114
sağlık personeli 103
SAİD HALİM PAŞA, Sadrıazam 2, 54
salgın hastalık 104, 136;- ölümleri 101;- hastalıklar 97, 99, 101, 136
Salmas 162
salname verileri 10
Salname-i Şarkî (Annuaire Oriental-1912 14, 21
salnameler 21, 32, 35
Samsun 20, 77, 154
SAMUEL EDELMAN, Halep konsolosu 64
Sanayi İdare-i Umumiyesi 39
sancaklar 26
Sansar 82
Saruhan 33
Sason 91
Savaş Kabinesi 133
Schacht 102
SCHEUBNER, Erzurum Alman Konsolosu 80, 81, 82
Sebha 75
seferberlik 39, 57
Selânik 17, 42;- civarı 171
Selimiye 75
Sevr Antlaşması 142, 168
SEWNY, Mrs. Dr., Eğitimli hemşire 103
Sırbistan 1, 173, 179
Sicill-i Nüfus Ahali-i İdare-i Umûmiyesi 7
Sicill-i Nüfus İdaresi 45
silahlı Ermeni 89
Sis (Kozan) 128, 137, 145
Sivas 2, 16, 22, 23, 26, 28, 34, 44, 47, 54, 79, 83, 88, 97, 104, 120, 123, 132, 134, 136, 138, 146, 149, 150, 154;- Alman konsolosu 138;- Ermeni Piskoposu 24;- Sancağı 121;- vilâyeti 21, 24, 121
sivil halk 101
Sohum 89
Sovyet Ermenistanı 157, 160, 170
Sovyet Rusya 170
Sovyetler Birliği 97, 137, 142
STANFORD J. SHAW 45, 51
STEVENS, T., İngiltere'nin Batum konsolosu 84, 89, 90
STIER, Alman-Ermeni Cemaati Başkanı 88
Suedieh 65
Sungurlu, Ankara'da 88
SUPAN, Dr.A. 36
Suriye 3, 16, 24, 27, 28, 32, 72, 88, 94, 95, 105, 106, 107, 108, 128, 129, 147, 149, 150, 156, 157, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 177;- Cephesi 141, 168;- Genel Valisi, Osmanlı 73
Suruç 75, 82
SUYKELJIAN, Ermeni aile 86
Sünni Müslüman 159
Sürmene 88
Süryani, Süryaniler 14, 150, 173
Sykes-Picot Antlaşması 109

-Ş-

Şam 71, 73, 75, 140, 146, 157, 171;- bölgesi 157;- civarı 73
Şan dağları 89
Şebin Karahisar 121
Şehr-i Zor, bkz. Deyrizor
Şemmar Aşireti 123
Şii Müslüman 159
ŞÜKRÜ BEY, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü 88

-T-

Tahran 162
Tahrir-i Emlâk İdaresi 7
TAHŞİN BEY, Trabzon valisi 81
TALÂT BEY, Paşa, Dahiliye Nazırı 61, 63
Talori, Doğu Anadolu'da 57
TAMAMSHEV, Ermeni mültecilere yardım kurumu Daimî Temsilcisi 84
Tanrı Janus 40
Tarsus 127
TASHJIAN, araştırmacı 167
Taşnak partizanları 62
Taşnaklar 56
Taşnaksutyun 56
Tatarlar 97, 137
TAYLOR, İngiltere Konsolosu 18
Tebriz 104, 162
tehcir 114, 130, 179;- kampı 101
Tercan (Bergon) 78

The American Board 91
The Independent, Gazete 90
The New Armenia, Dergi 91
The New Near East, NER'in dergisi 92
Tiflis 59, 85, 178
tifo 101, 136;- salgını 97, 104
tifüs 97, 102, 103, 104, 136, 177;- salgını 97, 102, 103, 136
Tirebolu 21, 88
Tokat Sancağı 121
totaliter savaş propagandası 39
Toynbee, bkz. Arnold Toynbee
Trablusgarb 17
Trabzon 16, 21, 24, 26, 29, 34, 44, 54, 77, 78, 88, 89, 90, 108, 111, 112, 122, 123, 132, 134, 138, 154;- kenti nüfusu 77;- olayları 79;- sancağı 21;- şehri 122;- vilâyeti 77;- vilâyeti Ermenileri 77
Trakya 168
Trans Urdün 171
Transhazar Bölgesi 155
Transkafkasya 37, 91, 159, 161, 173
Troy 167
Tuna vilâyeti salnamesi 13
Turcos 173
Türk 9, 79, 82, 110, 138, 142, 153, 169;- aleyhtarı Ermeniler 67;- askerleri 138;- Asyası 37;- dünyası 175;- Ermenileri 19, 137;- Ermenistanı 19, 93, 127, 168;- garnizonu 60;- halkı 79, 138;- hassasiyeti 78;- hükümeti 67, 89, 145;- İstiklâl Mücadelesi 141;- köyleri 110;- kuvvetleri 172;- Millî Mücadelesi 160;- mülteciler 169;- orduları 59, 65;- ordusu 110;- prestiji 78;- toprakları 139;- vilâyetleri 37;- yetkililer 147;- yönetimi 178
Türk-Ermeni ihtilâfı 49
Türk-Müslüman 150
Türkiye 5, 20, 36, 37, 42, 47, 55, 58, 59, 69, 74, 89, 90, 92, 93, 101, 105, 107, 109, 113, 128, 132, 139, 140, 141, 143, 147, 155, 156, 167, 168, 170, 173, 174, 178;- çevresi 156;- Ermeni halkı 59;- Ermenileri 91, 113, 120, 133, 137;- Ermenisi 133;- içleri 155;- li mülteciler 42
Türkler 2, 3, 48, 49, 50, 57, 58, 60, 67, 78, 96, 97, 104, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 160, 175, 178, 179, 180

-U-

Ukrayna 175
Ukraynalılar 39
Ulubey 88
Uluslararası Çalışma Bürosu 170
Uluslararası İşçi Bürosu 157
Uluslararası Nüfus Kongresi, Roma'da 41
uluslararası literatür 5
uluslararası yardım kuruluşları 105
Urfa 16, 29, 64, 74, 80, 81, 98, 149, 150;- bölgesi 61;- Sancağı 122
Urmiye (Urmia) bölgesi 89, 104
USSHER, Mrs. misyoner 104

-Ü-

Ünye 20
Ürdün 143

-V-

Vagha şar (Feke) 128
VAHRAM Leon Shemmassian 96
Van 2, 16, 18, 19, 22, 24, 29, 33, 45, 46, 54, 56, 57, 60, 63, 73, 89, 90, 103, 104, 123, 146, 171, 178;- Ermeni nüfusu 22;- isyanı 61;- valisi 63;- ve çevresi 60;- vilâyeti 18, 60, 91, 92, 93, 122, 138;- yöresi 63
VARADIAN, Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonundan 138
Varakora aşiretleri 123
VARTKES EFENDİ, Erzurum Mebusu 61
VEKİL BELLET 140, 168
Venedik 172
Vergazmial-Hınçak şefleri 56
Vilâyât-ı Sitte (Altı vilâyet) 2, 22, 24, 36, 46, 48, 55
vilâyet 26;- meclisleri 55;- salnameleri 12
VITAL CUINET 35, 36, 51, 77
Viyana 140, 172
VON KüHLMANN, Londra'da Alman Büyükelçisi 19

-W-

WANGENHEIM, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi 60
WARD, Dr., NER temsilcisi 146
Washington 63
West Hoboken 167
WESTENENK, Hollandalı 55
WILFRED M. Post 72
WILHELM Litten(ş) 102
WILSON, Amerika Başkanı 68, 112, 113
Worcester 166
WüRZBURGER, E. 41

-Y-

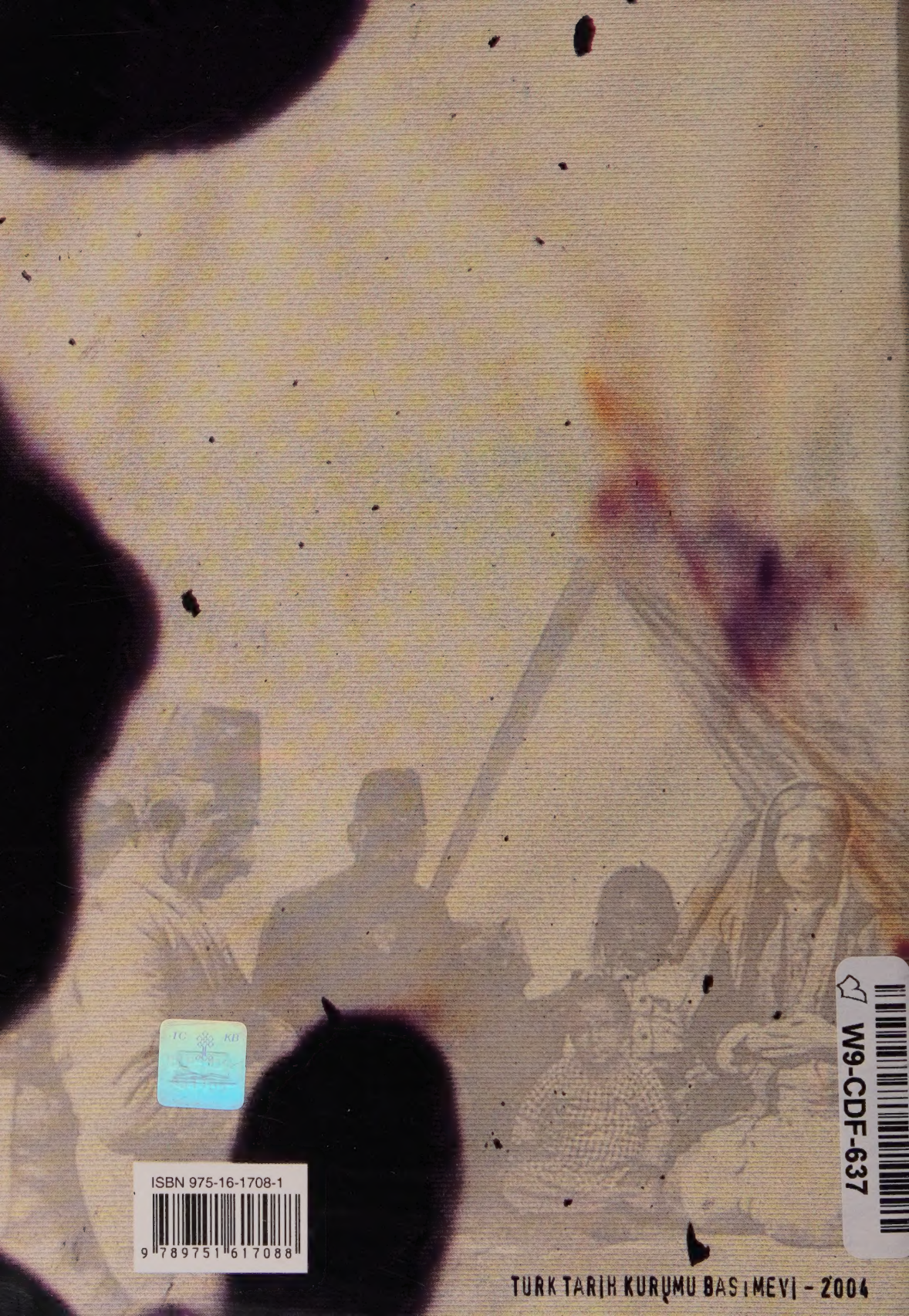
Yahudi 45, 150, 159, 175
Yahudiler 150
Yale Club 140, 167
Yeniköy Antlaşması 54
yetim, yetimler 153, 155;- çocuklar 115, 122
yetimhane 153
Yezidi 159
YMCA 166, 167
yolcu gemileri 165
Yozgat 33, 88, 121
Yugoslavya 172
Yukarı Karabağ 161
Yunan kilise verileri 27
Yunan ordusu 42, 143
Yunan Patrikhanesi 26
Yunanistan 1, 42, 105, 142, 148, 149, 156, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 179;- makamları 105;- Patrikhanesi 25
Yunanlı akademisyenler 25
Yunanlılar 148, 179

-Z-

Zangezur 92
Zaza 25
ZENGER, Bayan, Amerikan misyoneri 98
zengin Ermeniler 56
ZENOP BEZCIYAN, Ermeni Protestanlarının vekili 69, 107
Zeytun 57, 59, 61, 62, 63, 65, 74, 128, 130
Zibar 123
Zingedere 153
Zor 29, 61, 102, 103

04. 06. Y. 0152 - 822

000384

T.C. KB

ISBN 975-16-1708-1

W9-CDF-637

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - 2004